

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Ana Kuburić

**ULOGA ISKUSTVA I DOŽIVLJAJA
U KRITIČKOM MIŠLJENJU**

Doktorska disertacija

Beograd, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Ana Kuburic

**THE ROLE OF EXPERIENCE
IN CRITICAL THINKING**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

Mentor:

dr Milanko Govedarica, redovni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Milanko Govedarica, redovni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Miroslava Trajkovski, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Bogdan Lubardić, redovni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Pravoslavni bogoslovski fakultet

Datum odbrane: _____

ULOGA ISKUSTVA I DOŽIVLJAJA U KRITIČKOM MIŠLJENJU

Rezime

Predmet istraživanja u doktorskoj disertaciji su pojmovi iskustvo i doživljaj onako kako su se razvijali u istorijskom kontekstu, u različitim filozofskim tradicijama i naučnim disciplinama, posebno struktura i dinamika doživljavanja u različitim psihoterapijskim pravcima, te značaj doživljavanja za proces učenja i razvijanja kritičkog mišljenja koje zadovoljava epistemološke i logičke standarde.

Cilj doktorske disertacije je da odgovori na pitanje da li proces doživljavanja ima značajnu ulogu u kritičkom mišljenju. U prva dva poglavlja autorka dokazuje tezu da zdrav odnos prema sopstvenom procesu doživljavanja značajno doprinosi uspešnosti kritičkog mišljenja i definiše u čemu se sastoji zdrav odnos prema procesu doživljavanja.

Da bi odgovorila na zadato pitanje, autorka se u prvom poglavlju bavi istraživanjem šta je proces doživljavanja, kako on funkcioniše i šta sve obuhvata na osnovu filozofskih, psiholoških i savremenih neuronaučnih istraživanja. Uradila je istorijsku analizu upotrebe pojmova iskustvo (nem. *Erfahrung*, engl. *experience*) i doživljaj (nem. *Erlebnis*, engl. *experience*) u različitim filozofskim tradicijama u kojima ovaj pojam ima značajnu eksplanatornu ulogu (kod Imanuela Kanta, Vilhelma Diltaja, Edmunda Huserla, Hans-Georga Gadamera, Vilijama Džejsma, Džona Djuija, Morisa Merlo-Pontija, Danijela Deneta i Evana Tompsona). Koncepti doživljaja i doživljavanja su zatim istraženi funkcionalnom i strukturalnom analizom procesa doživljavanja u radovima začetnika različitih psihoterapijskih pravaca (Karla Rodžersa, Frica Perlsa, Eugena Gendlina, Alberta Elisa). Uspostavlja jasnu vezu iskustva sa potrebama, emocijama, interesima, verovanjima, svešću, samstvom, pamćenjem, mišljenjem i saznanjem, koju na kraju obogaćuje neuronaučnim objašnjenjima Antonija Damazija. Na osnovu korpusa znanja kojim raspolaže, nakon kvalitativne analize sadržaja ključnih radova četrnaest navedenih autora, zaključuje da se pojam iskustva (u širem smislu koji definiše, i koji obuhvata i proces doživljavanja) ne iscrpljuje u perceptivnim iskustvima, emocionalnim iskustvima, svesnim iskustvima, već obuhvata sve ove vrste iskustava. Autorka zaključuje da se za potrebe filozofskih rasprava i specifičnih ispitivanja pojam iskustva često redukuje na neku od njih. Za definisanje iskustva u širem smislu ključne su dve njegove osobina: prvo, da se javlja na granici između organizma i njegove životne sredine, pre svega na površini kože i drugih organa čulno-motoričkog odgovora (što je značajno za definisanje pojma iskustva u užem smislu, odnosno, na šta se računa upotrebom izraza perceptivno iskustvo, i delom svesno iskustvo), i drugo, da se dalje odvija unutar granica organizma, tj. da se odnosi na sve što se događa unutar granica organizma u svakom trenutku i potencijalno je dostupno svesti (što je značajno za definisanje pojma doživljaj, i na šta računamo upotrebom izraza svesno iskustvo, iskustvo sopstva, iskustvo potrebe, emocijano iskustvo, telesno iskustvo, itd.).

Prikaz dinamike iskušavanja/doživljavanja ključan je za dokazivanje uloge koju iskustvo ima u formiranju kritičkog mišljenja u drugom poglavlju. Da bi povezala proces doživljavanja sa znanjima o kritičkom mišljenju, autorka komparativnom

analizom istražuje definicije i komponente od kojih se sastoji kritičko mišljenje prema mišljenju eminentnih teoretičara kritičkog mišljenja (Roberta Enisa, Ričarda Pola, Džona Mekpeka i Harvija Sigela) i analizira upotrebu pojma iskustva kod njih.

U trećem, završnom poglavlju autorka razmatra kakve implikacije ima pretpostavka da proces doživljavanja zauzima značajnu ulogu u kritičkom mišljenju na koncepciju podučavanja u kritičkom mišljenju. Autorka razmatra teorijska opravdanja kojima istaknuti metodičari učenja iz iskustva i doživljaja (Dejvid Kolb, Donald Šen, Piter Džarvis, Hitkot Doroti, Bolton Gavin, Sesili O'Nil) opravdavaju upotrebe ovih metoda, i utvrđuje teorijsku osnovu metodičkih postupaka takve vrste zaključcima o funkcionisanju procesa doživljavanja i o epistemološkim parametrima kvaliteta mišljenja izvedenog na temelju doživljavanja.

Zaključak rada je da teoretičari podučavanja u kritičkom mišljenju u svoje sadržaje treba da uvedu instrukcije i informativne sadržaje o zdravom odnosu prema sopstvenom procesu doživljavanja, ukazuju na ulogu koju emocije imaju u mišljenju, podržavaju prepoznavanje ličnih i društvenih potreba u analiziranim pitanjima, i otvoreno upućivanje na interese koji utiču na date debate. Sa druge strane, nedostaci metodika učenja iz iskustva i doživljaja mogu biti prevaziđeni proširivanjem njihovih metodika sadržajima o razvijanju kritičkog mišljenja prema određenim epistemološkim i logičkim standardima.

Ključne reči: iskustvo, doživljaj, kritičko mišljenje, obrazovanje, pragmatizam, fenomenologija, hermeneutika, psihoterapija, neuronauka

Naučna oblast: Filozofija

Uža naučna oblast: Filozofija duha, filozofija obrazovanja

UDK: 13

THE ROLE OF EXPERIENCE IN CRITICAL THINKING

Summary

The dissertation accomplished the objective to research notions of experience – moving from the two notions of *experience* and *experiencing* in Serbian, *iskustvo* and *doživljaj*, corresponding to the German *Erfahrung* and *Erlebnis*, through their development across different traditions and science disciplines – examining afresh the structure and dynamism of experiencing in various psychotherapeutic areas, as well as its significance in the process of learning and developing critical thinking that fulfills both epistemological and logical standards.

This doctorate dissertation aims to respond to the question as to whether experiencing has a significant role for critical thinking. In the first couple of chapters, the author presents the thesis that a sound personal relationship toward one's own process of experiencing contributes significantly to critical thinking and defines the content of a sound relation to the very process of experiencing.

In order to answer these questions, in the first chapter the author investigates what the process of experiencing is, how it operates and what it encompasses, based on philosophical, psychological and contemporary neurological scientific research. The author carries out a historical analysis of the use of the notion of experience in different philosophical traditions where this notion has a significant explanatory role (in the philosophy of Immanuel Kant, Wilhelm Dilthey, Edmund Husserl, Hans Georg Gadamer, William James, John Dewey, Maurice Merleau-Ponty, Daniel Dennett and Evan Thomson). The concepts of experience and experiencing are then examined in a functional and structural analysis of the work of the founders of different psychotherapeutic approaches (Carl Rogers, Fritz Perls, Eugen Gendline, and Albert Ellis). This establishes a clear connection between experience and needs, emotions, interests, beliefs, consciousness, self, memory, thinking and comprehension. Subsequently, a richer understanding of this link is outlined with reference to the neuroscientific explanations of Antonio Damasio. The dissertation conducts a qualitative analysis of key works written by the 14 above-mentioned authors, showing that the notion of experience – in a broader sense that she defines, and also encompasses the process of experiencing – is not solely identified with either perceptive, emotional and conscious experience, but rather it encompasses all those types of experience. The author shows at the same time that, for the sake of philosophical debates and specific research enquiries, the notion of experience is often reduced to one particular type. Two of its characteristics are crucial for defining experience in a broader sense: firstly, that it occurs at the border between organism and environment, primarily on the surface of the skin and other organs of motor-sensory response (which is significant for the narrower meaning of the term experience, which is actually what the use of the expressions perceptual experience and partially conscious experience counts on); and secondly, that it continues within the limits of the organism, i.e. that it refers to everything that happens within the limits of the organism at any moment and is potentially accessible to consciousness (which is significant for the meaning of the process of experiencing, and which is what we count on by using the term conscious experience, self experience, experience of need, emotional experience, bodily experience, etc.).

The presentation of the dynamics of experience/experiencing is key to establishing the role that experience has in the formation of critical thinking in the second chapter. In order to link the process of experiencing with knowledge about critical thinking, the author uses a comparative analysis to investigate the definitions and components of critical thinking according to the approaches taken by eminent theoreticians about critical thinking (such as Robert Ennis, Richard Paul, John McPeck and Harvey Siegel). The author also analyzes the use of the notion of experience in the theories of all these authors.

In the third and final chapter, the author reviews the implications of the position that the process of experiencing plays a significant role in critical thinking for the conception of the teaching of critical thinking. This chapter reviews the theoretic justifications by which prominent methodologists of learning by experience ground their use of these methods, and establishes clearer theoretic basis for methodical procedures of that kind using conclusions about the functioning of the process of experiencing and of the epistemological parameters of the quality of thinking based on experiencing. The prominent thinkers engaged with in this review of the methodology of learning by experience are as follows: David Kolb, Donald Schön, Peter Jarvis, Dorothy Heathcote, Gavin Bolton and Cecily O'Neill.

The conclusion of this dissertation is that theorists of the teaching of critical thinking should provide instructions and informative content about what constitutes a sound or healthy relationship to one's own process of experiencing; the role of emotions in forming one's opinion should also be pointed out; recognition of underlying personal and societal needs in analysing issues should be supported; and clear reference should be made to the interests that affect debates. Equally, it is seen that shortcomings in methodologies of learning from experience can be overcome through expanding these methodologies with content about what it means to develop critical thinking according to certain epistemological and logical standards.

Key words: experience, experiencing, critical thinking, education, pragmatism, phenomenology, hermeneutics, psychotherapy, neurological studies

Scientific field: Philosophy

Scientific subfield: Philosophy of mind, philosophy of education

UDC: 13

Sadržaj

Uvod 13

Definisanje problema 13

Metodologija izrade rada i uzorak literature 14

Struktura disertacije 16

I - POJMOVI ISKUSTVO I DOŽIVLJAJ 19

1. Upotreba pojmova iskustvo i doživljaj u filozofiji..... 19

Empirijski realizam - Imanuel Kant „Kritika čistog uma” (1781)..... 24

Epistemološka hermeneutika - Vilhelm Diltaj „Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama” (1910)..... 27

Fenomenologija - Edmund Huserl „Logička istraživanja” (1900/01) 32

Radikalni empirizam i pragmatizam - Vilijam Džejms „Principi psihologije” (1890)..... 36

Naturalistički empirizam i pragmatizam - Džon Džui „Iskustvo i priroda”(1925/29)..... 41

Utelovljena fenomenologija - Moris Merlo-Ponti „Fenomenologija percepcije” (1945)..... 47

Hermeneutička fenomenologija - Hans-Georg Gadamer „Istina i metoda” (1960) 49

Kognitivne nauke - Danijel Denet „Svest - objašnjena” (1991) 51

Utelovljena kognicija - Evan Tompson „Um u životu” (2010) 55

2. Rezime značenja pojmova iskustvo i doživljaj i njihovih eksplanatornih uloga u filozofiji 57

3. Upotreba pojmova iskustvo i doživljaj u psihologiji i psihoterapiji 64

Na klijenta-usmerena terapija - Karl Rodžers „Kako postati ličnost” (1961)..... 65

Geštalt terapija - Fric Perls „Geštaltistički pristup psihoterapiji” (1973) 78

Psihoterapija orjentisana na fokusiranje - Jugen Gendlin „Fokusiranje” (1981) 91

Racionalno-emocionalno-bihevioralna terapija - Albert Elis „Svladavanje otpora u psihoterapiji”(1985) 96

4. Upotreba pojmova iskustvo i doživljaj u kognitivnim neuronaukama 100

Antonio Damazio „Osjećaj zbivanja” (1999)..... 100

5. Zaključak o strukturi i funkciji doživljavanja 122

II - TEORIJE KRITIČKOG MIŠLJENJA - MESTO ISKUSTVA I DOŽIVLJAJA .	137
<i>1. Analiza upotrebe pojmova iskustvo i doživljaj u teorijama kritičkog mišljenja</i>	140
Robert Enis	141
Ričard Pol	145
Džon Mekpek.....	153
Harvi Sigel.....	160
<i>2. Zaključak o mestu iskustva i doživljaja u analiziranim koncepcijama kritičkog mišljenja</i>	162
III - ULOGA DOŽIVLJAJA U KRITIČKOM MIŠLJENJU	167
<i>1. (Kritičko) mišljenje se temelji na procesu doživljavanja</i>	168
<i>2. Podučavanje kritičkom mišljenju koje ima u vidu proces doživljavanja</i>	175
ZAKLJUČAK	185
Literatura	187
Biografija autora	199

Uvod

Dva osnovna pitanja vodila su me u ovom istraživanju. Prvo pitanje je šta iz savremenih istraživanja neuronauka, psihologije, psihoterapije i filozofije znamo o strukturi i dinamici iskustva i doživljaja? Drugo pitanje je kakav je uticaj procesa doživljavanja na formiranje kritičkog mišljenja? Odgovore na prvo pitanje iznosim u prvoj glavi rada, a u drugoj i trećoj se bavim odgovaranjem na drugo pitanje.

Definisanje problema

Proces doživljavanja je do danas nedovoljno naučno objašnjen sa biološke, neurološke i psihološke strane. Da bi se došlo do napretka na ovom polju potrebno je povezivati znanja iz ovih oblasti nauke sa filozofijom, naročito epistemologijom. Do sada nije raden sistematičan i istorijski prikaz objašnjenja iskustva i doživljavanja. Hans-Georg Gadamer je na sličan način analizirao značenje pojma doživljaja (nem. *Erlebnis*) 1960. godine u knjizi *Istina i metoda*, i pružio istorijski prikaz jezičke i filozofske upotrebe ovog pojma do tog trenutka. Njegova analiza je u radu predstavljena i proširena istorijskom i kvalitativnom analizom upotrebe ovog pojma kod začetnika četiri psihoterapijske škole (rodžerijanske, geštaltističke, REBT, i jedne vrste humanističke psihoterapije orjentisane na značenje). Proširenje se sastoji i u poduzimanju istorijske i kvalitativne analizi upotrebe pojma iskustva (nem. *Erfahrung*) i u upoređivanju njegovog značenja sa značenjem pojma doživljaj. Iako povezani pojmovi, kako ćemo videti, oni su se drugačije razvijali kroz istoriju i podsticali inicijative različite po svojoj prirodi. Pojam iskustva je vodio naučnu zajednicu do prihvatanja empirijskih metoda, istraživanja opažanja i drugih kognitivnih procesa, te uvođenja praktične nastave u škole. S druge strane, pojam doživljaja je služio za opisivanje velikog broja predmeta psiholoških istraživanja u vezi sa svešću, pamćenjem, učenjem, poremećajima, ponašanjem, i tako dalje. Postao je okosnica objašnjenja umetničkog stvaranja i percepcije, naročito jasno je njegov značaj primetan u pozorišnoj i filmskoj umetnosti. Takođe, pojam doživljaja ima značajnu ulogu pri formiranju korpusa umetničke i kulturne baštine. Od 1920-ih godina dramske metode se počinju primenjivati u psihoterapiji zahvaljujući harizmi Jakoba Levija Morena (Jacob Levy Moreno), a od 1960-ih godina uticajem Doroti Hitkot (Dorothy Heathcote) njihova primena u Velikoj Britaniji postaje sve aktuelnija i u nastavnom procesu.

Naučni radovi koji rasvetljavaju značaj doživljaja za učenje generalno su zastupljeni iako nisu česti, za razliku od radova koji bi rasvetlili njihov značaj za učenje kritičkog mišljenja. Uvidi o doživljaju su u ovom radu primenjeni na oblast gde su ti uvidi ignorisani i zanemareni, a to je filozofija obrazovanja, posebno debata o prirodi kritičkog mišljenja. S obzirom na razvijenost istraživanja o svim psihološkim pojavama i aktuelnost epistemoloških rasprava o kritičkom mišljenju pogodan je trenutak za povezivanje znanja o iskustvu i doživljavanju i kritičkom mišljenju. Rad ima za cilj da pruži bolju teorijsku osnovu zaključcima o funkcionisanju procesa doživljavanja i o epistemološkoj strani kvaliteta mišljenja izvedenog na temelju doživljaja.

Metodologija izrade rada i uzorak literature

U disertaciji radim nekoliko vrsta analize: istorijsku, pojmovnu, strukturalnu, funkcionalnu i komparativnu. U prvoj glavi polazim od pojmovne analize iskustva i doživljaja u tekstovima autora iz oblasti psihologije, psihoterapije i filozofije. Autori su birani tako da predstavljaju različite pristupe proučavanju iskustva i doživljaja i shodno razvijenosti objašnjenja koja imaju za njih. Analizirala sam oba pojma zbog preplitanja njihovih značenja.

Vremenski okvir za istorijsku analizu pojmova iskustva i doživljaja u filozofskim objašnjenjima obuhvata četiri veka, počevši od Fransisa Bekona, a zaključno sa Evanom Tompsonom. Analiza kao rezultat ima pregled filozofskih diskusija u kojima su pojmovi iskustvo i doživljaj važni, objašnjenja eksplanatornih uloga i značenja sa kojima se koriste.

Vremenski okvir za istorijsku analizu upotrebe pojma iskustva u psihologiji i psihoterapiji obuhvata raspon od 150 godina, od njenog začetka kao nauke sa Gustavom Fehnerom do Jugena Gendlina. Analizom dela začetnika psihoterapijskih pravaca prikupila sam objašnjenja strukture i funkcionisanja iskustva i procesa doživljavanja. Objasnjenja kako funkcioniše proces doživljavanja zahtevaju kratka objašnjenja durgih psiholoških procesa i fenomena sa kojima stoje u odnosu.

Osnovni skup literature za pojmovnu analizu iskustva i doživljaja u prvoj glavi ograničen je na začetnike filozofskih tradicija i psihoterapijskih pravaca u kojima pojam iskustva ima značajnu eksplanatornu ulogu. Dati kriterijum za određivanje osnovnog skupa je obezbedio da značenja i upotrebe pojmova iskustva i doživljaja u različitim tradicijama i pravcima budu prikazana sa potrebnom relevantnošću i na ujednačen način.

S obzirom da je okvir izrade ovog rada zahtevao da se širok osnovni skup literature na neki način ograniči, to je učinjeno na dva načina. Prvo, izabrano je po jedno delo jednog autora. Izabrana knjiga egzemplarno predstavlja autorovo shvatanje pojma iskustva. Drugo, autori čija istraživanja manje doprinose osnovnoj liniji dokazivanja uloge iskustva i doživljaja u formiranju kritičkog mišljenja obrađeni su kraće, ali dovoljno da bude prikazana suština njihove upotrebe pojmova iskustva i doživljaja i smer u kojem se dalje razvijaju. Ovaj vid ograničavanja osnovne literature za analizu sadržaja po ključnim rečima iskustvo i doživljaj obezbedio je da metodologija analize datih knjiga za sve autore bude ista i iscrpna. Razloge za izbor određenog dela iz celokupnog autorovog opusa objašnjavam kod svakog od njih. Uzorak izdovjen iz osnovnog skupa literature sadrži 14 knjiga filozofa, psihoterapeuta i neuronaučnika u kojima su analizirani svi segmenti u kojima se pominju reči iskustvo ili doživljaj. Rečeno jezikom kvalitativne analize sadržaja, jedinice analize bili su svi segmenti u kojima se pominje koren reči iskus-, doživ-, odnosno svi oblici reči koji se dobijaju od njih: iskusiti, iskustvo, doživeti, proživeti, doživljavanje, itd. Isto tako i na engleskom jeziku je praćeno pojavljivanje korena reči experienc-, odnosno svi oblici date reči: experience, experienced, experiencing. Citirani segmenti koji sadrže pojam iskustva ili

doživljaja biće uvučeni u zasebne paragrafe, dok će ostala citiranja u ovom radu biti inkorporirana u glavni tekst.

Metodološki izbor da se analiza autora ograniči na začetnike filozofskih tradicija, na po jedno njihovo ključno delo, a da se uključi veći broj bitnih tradicija za razumevanje pojma iskustva, učinila sam iz sledećih razloga. Prvo, zato što autori kroz svoj opus ne odstupaju značajno od shvatanja pojma iskustva koja izlože u glavnom delu za njegovo razumevanje, a koje je ušlo u analizu. Drugo, zato što polazim od pretpostavke da upravo povezivanje shvatanja pojma iskustva i doživljaja različitih tradicija ukida kontraverznost i nepreciznost ovih pojmova. Treće, smatram da je identifikovanje osnovnih razlika u sadržaju ovih pojmova unutar filozofskih tradicija moguće na osnovu istraživanja reprezentativnih predstavnika.

Ovim ograničenjem obezbeđen je uzorak na osnovu kog izvodim zaključke za koje smatram da se mogu generalizovati na celokupan osnovni skup, odnosno na opus autora i filozofsku tradiciju ili psihoterapijski pristup. Ipak, u nekim daljim istraživanjima valjalo bi zaključke proveriti i proširiti pregledanjem šireg opusa analiziranih autora. Takođe, moglo bi se proširiti na autore koji su značajno doprineli daljem razvoju psihoterapijskog pravca ili rešavanju datog filozofskog problema koji se odnosi na iskustvo ili ga uključuje. Istraživanje bi se moglo proširiti na još neke filozofske tradicije i psihoterapijske škole, što će postati jasnije kroz prvu glavu istraživanja, naročito njegova dva zaključka. Predstavnici egzistencijalističke tradicije, telesne psihoterapije i somatoterapije osvetlili bi odnos tela i iskustva. Proširenje bi se moglo učiniti još sa autorima koji se bave uticajem socijalne sredine na pojedinca. Smatrala sam da bi uključivanje ovih autora sada značajno opteretilo liniju osnovnog dokazivanja koje poduzimam, kao i da je njihovo istraživanje zaista dopuna osnovnog korpusa znanja koja su stečena kroz ovaj istraživački poduhvat. Ukoliko je teza koju ovde branim uspešno dokazana, dalja dublja i preciznija istraživanja u istom pravcu bi imala smisla. Nadam se da se iz dalje priloženih sadržaja mogu dobiti određene smernice za takva dalja istraživanja.

Na kraju iste glave radim analizu sadržaja jedne knjige savremenog neuronaučnika s ciljem prikupljanja dodatnih informacija o strukturi i funkcionisanju iskustva i doživljaja, i alterantivnih termina s kojima se iskustvo u ovoj naučnoj oblasti proučava. Dakle, kriterijum je drugačiji, ovde je naglasak na shvatanjima strukture i funkcionisanja iskustva izvedenih na osnovu najnovijih istraživanja.

Zaključci o strukturi i dinamici iskustva i doživljaja izvedeni su iz komparativne analize objašnjenja strukture i dinamike iskustva i doživljaja iz tri grupe tekstova: filozofskih, psihoterapijskih i neuronaučnih.

U drugoj glavi radim analizu funkcije iskustva i doživljaja u kritičkom mišljenju u tekstovima teoretičara kritičkog mišljenja. Uzorak literature za anliznu koncepcija kritičkog mišljenja i mesta iskustva, doživljaja ili drugih elemenata koji upućuju na njih u drugoj glavi ograničen je na četiri najpoznatija teoretičara kritičkog mišljenja: Roberta Enisa, Ričarda Pola, Džona Mekpeka, Harvi Sigela. U analizu je ušlo takođe po jedno glavno delo, osim za Džona Mekpeka, kako bih mogla na ograničenom uzorku izanalizirati njihovu upotrebu pojmova iskustvo i doživljaj. Zaključci važe za dato delo, ne za autora u celini, jer je kriterijum za izbor dela drugačiji nego u I glavi kada su dela birana da budu reprezentativna da prikažu upotrebu pojmova iskustvo i doživljaj. U II

glavi dela su birana tako da su reprezentativna za prikaz autorove koncepcije kritičkog mišljenja.

Jedinice analize su segmenti u kojima se pominje nekoliko pojmova koje možemo razdvojiti na dve grupe: reči koje se odnose na iskustvo ili doživljaj, i alternativne reči koje smo zaključili da mogu da upućuju na njih poput emocije, nagoni, potrebe, interesi, pažnja. Drugu grupu jedinica analize čine segmenti u kojima se definiše kritičko mišljenje, njegovi elementi, veštine ili dispozicije. Zatim komparativno analiziram objašnjenja uloge doživljaja u kritičkom mišljenju, i koncepte kritičkog mišljenja čiji su deo.

S obzirom da uzorak i u prvoj i drugoj glavi podrazumeva utemeljivače određenih shvatanja, istraživanje u prvoj i drugoj glavi je klasifikovano kao istorijsko. Za lakše izvođenje analiza sadržaja njihovih dela koja su u celosti analizirana, s obzirom na obim informacija koristila sam MAXQDA program za kvalitativnu analizu sadržaja. Kod prevedenih autora uvek je konsultovan original za potvrdu upotrebe termina jer se dešava da u prevodu bude upotrebljen pojam na mestu na kom ga u originalu nema.

U trećoj glavi, na osnovu evaluiranja objašnjavaćke moći i evidencija, formirala sam svoje zaključke i argumente o strukturi i funkcionisanju doživljaja i njegovoj ulozi u kritičkom mišljenju, koje koristim za procenu implikacija pretpostavke *da zdrav odnos prema sopstvenom procesu doživljavanja značajno doprinosi uspešnosti kritičkog mišljenja* na koncepciju podučavanja kritičkog mišljenja. Na kraju treće glave domet zaključaka o značaju procesa doživljavanja za kritičko mišljenje ispitala sam kroz konsekvence prihvatanja šire koncepcije kritičkog mišljenja koja bi sadržala instrukcije i informativne sadržaje o zdravom odnosu prema sopstvenom procesu doživljavanja.

Struktura disertacije

Disertacija je podeljena na tri glave. Tema prve glave su *pojmovi iskustvo i doživljaj*, odnosno 1) razjašnjavanje njihovog sadržaja putem analize njihove upotrebe u različitim filozofskim tradicijama (empirizmu, transcendentnom idealizmu, fenomenologiji, hermeneutici, pragmatizmu) i savremenim kognitivnim naukama; 2) razjašnjavanje šta je psihološki gledano proces doživljavanja/iskušavanja iz kog iskustvo i doživljaj proističu. U drugoj glavi tema je *mesto iskustva i doživljaja u teorijama kritičkog mišljenja* i u njoj istražujem načine na koje su četiri istaknuta teoretičara kritičkog mišljenja uvažili različite subjektivne aspekte našeg iskustva koji mogu biti i svesni i nesvesni (emocije, vrednosti, interese i potrebe). Treća glava posvećena je izvođenju zaključaka o *ulozi doživljaja u kritičkom mišljenju* na osnovu prve dve glave i primeni ovih zaključaka na koncipiranje školske nastave.

Prva glava *Pojmovi iskustvo i doživljaj* sadrži pet poglavlja. Tri analitička poglavlja o upotrebi pojmova iskustvo i doživljaj u tri naučne oblasti: filozofiji (I.1.), psihologiji (I.3.) i neuronaukama (I.4.). Dva sintetička poglavlja u kojima izvodim zaključke: prvi o pripisanim značenjima u okviru filozofskih tradicija, i filozofskim problemima u čijem rešavanju su bili angažovani (I.2), i drugi koji sumira stečena

znanja o strukturi i funkciji procesa doživljavanja (I.5.). Potpoglavlja analitičkih poglavlja su naslovljena autorom, njegovom doktrinom i delom koje se analizira. U prvoj glavi saznaćete šta se pod ovim pojmovima misli kod različitih autora, koje pojave i problemi su njima objašnjeni, da li referiraju na istu psihološku pojavu kako nam sugerije engleski jezik u kom su pod istim izrazom - *experience*, šta znamo o strukturi i dinamici procesa doživljavanja i iskušavanja na osnovu psihoterapijskih uvida i iz neuronauka.

Druga glava *Teorije kritičkog mišljenja - mesto iskustva i doživljaja*, sadrži dva poglavlja, jedno analitičko koje kvalitativnom analizom sadržaja istražuje upotrebu pojmova iskustvo i doživljaj unutar knjiga četiri istaknuta filozofa kritičkog mišljenja o njihovim koncepcijama kritičkog mišljenja (II.1.), i drugo poglavlje, u kom izvodim zaključke da li računaju na uticaj emocija, potreba, interesa, nepropozicijskog znanja i drugih važnih faktora na formiranje mišljenja (II.2.).

Treća glava *Uloga doživljaja u kritičkom mišljenju* sastoji se od dva poglavlja, oba sintetička. U prvom poglavlju bavim se završnom argumentacijom teze da se kritičko mišljenje temelji na procesu doživljavanja (III.1), a u drugom razmatram implikacije date teze na koncipiranje podučavanja u kritičkom mišljenju i konsekvence primene takve koncepcije u nastavnom procesu (III.2.).

I - POJMOVI ISKUSTVO I DOŽIVLJAJ

Da bismo stekli razumevanje šta je proces doživljavanja i kako utiče na to kakvi smo ljudi i koliko dobro rasuđujemo, neophodno je da povežemo dosadašnja psihološka i filozofska znanja o iskustvu i iskušavanju, doživljavanju i doživljajima.

Prvi istraživački poduhvat na tom putu izgrađivanja razumevanja sastoji se u razjašnjavanju značenja pojmova iskustvo i doživljaj. Ovi pojmovi su imali različite eksplanatorne uloge u različitim filozofskim tradicijama i naučnim disciplinama. Tvrdim da se njihovo značenje sukcesivno nadograđivalo, što ću prikazati istorijski i sistematski. Zbog raznovrsnosti filozofskih tema u kojima pojmovi iskustvo i doživljaj učestvuju ova glava sadrži dodatni zaključak odmah nakon analize tekstova filozofa koji će nam pomoći da razumemo koliko je koncept iskustva složen i zašto je njegovo objašnjenje uslovljeno rezultatima istraživanja različitih psiholoških procesa. Metafizički, estetički i naučno-metodološki problemi za koje su pojmovi iskustvo i doživljaj imali značaj, neće biti aktuelni u drugoj i trećoj glavi. Cilj je da se orjentisemo u mnoštvu različitih upotreba i razjasnimo sadržaj i obim pojma iskustva. Načini na koji filozofi kod kojih su pojmovi iskustvo i doživljaj imali značajnu eksplanatornu ulogu njih određivali i opisivali su međusobno saglasni i nadopunjivi.

Drugi istraživački poduhvat sastoji se u sagledavanju strukture i dinamike procesa doživljavanja, koji leži u osnovi sticanja iskustva i doživljaja. Ovaj proces biće analiziran kroz uvide četiri različita pristupa psihoterapiji o tome šta je zdravo doživljavanje i kako je povezano sa potrebama, emocijama, interesima, verovanjima, svešću, samstvom, pamćenjem, mišljenjem i saznanjem. Cilj je doći do plauzibilnog objašnjenja kako proces doživljavanja funkcioniše u odnosu na druge unutarpsihološke procese sa kojima stoji u vezi. Tvrdim da je proučavanju faktora formiranja kvalitetnog i racionalnog mišljenja najbolje pristupiti preko konstrukta iskustva (koji podrazumeva i proces doživljavanja) zato što se njim jednovremeno reprezentuje celi skup faktora koji konstituišu i njega, i proces mišljenja, i međufaktorsku dinamiku, što je sve potrebnu za sagledavanje formiranja mišljenja i izbora ponašanja. Veća otvorenost za proces doživljavanja menja način funkcionisanja svesti i emocija, što se odražava i na mišljenje i ponašanje.

1. Upotreba pojmova iskustvo i doživljaj u filozofiji

Očekujem da će prikaz različitih upotreba pojmova iskustva i doživljaja u filozofiji koji sledi, ojačati argument o značaju procesa doživljavanja za mišljenje, razjašnjavanjem punog obima njihovog značenja. S obzirom da pojam iskustva ima značajnu eksplanatornu ulogu kod manjeg broja filozofa, i da naučni razvoj 19. i 20. veka nije dozvoljavao da dati pojmovi budu bolje objašnjeni, smatrala sam da tek na osnovu većeg broja objašnjenja mogu doći do potrebnih informacija. Jasan znak da se napredovalo u istraživanju fenomena koji se označava pojmovima iskustvo i doživljaj jeste gomilanje debata u vezi sa njima, formulisanih terminologijama karakterističnim za različite filozofske tradicije: fenomenologiju, hermeneutiku, egzistencijalizam,

pragmatizam i filozofiju utelovljenosti. S obzirom na utvrđeni cilj, izabrala sam da obuhvatim što veći broj filozofa, a da ih predstavim kraće. Istorijski prikaz koji sledi nastao je u traganju za odgovorom na pitanje zašto istraživanje iskustva i doživljaja u filozofiji nema obuhvat i kontinuitet kakav imaju svest ili saznanje, te zašto se filozofske upotrebe ovih pojmova nekada toliko razlikuju da izgleda kao da uopšte nije reč o istom fenomenu. Nakon datog istraživanja uverila sam se da imam filozofsko i naučno-istorijsko opravdanje da zastupam tezu prema kojoj uloga iskustva, naročito njenog neverbalnog i nesvesnog dela, nije zanemarljiva za svesno mišljenje kojim na različite načine namerno možemo da rukovodimo sa ciljem veće logičke, epistemološke ispravnosti, emotivne i interesne neutralnosti. Drugi razlog zašto istorijski prikaz obuhvata niz tradicija jeste što takvu studiju koja bi mi olakšala rad nisam pronašla u bazama knjiga i članaka kojima sam imala pristup.¹ Objašnjenja pojmova koja sam srela nisu studije njihovog značenja i upotrebe, već prikazi i obuhvataju manji broj tradicija koje su na liniji autorovih interesovanja.

Studija problema definisanja i dispariteta značenja s kojima se koriste pojmovi iskustvo i doživljaj u oblasti filozofije koja bi obuhvatila različite filozofske tradicije je prema mojim saznanjima potrebna i zahteva angažman većeg broja stručnjaka. Zato studija koja sledi nije dovoljno detaljna u predstavljanju načina na koji određen filozof upotrebljava pojam iskustva i/ili doživljaja u kontekstu celog svog filozofskog sistema, i načina na koji ovi pojmovi učestvuju u argumentaciji svih njegovih prominentnih ideja. Takođe, ona nije iscrpna u pogledu tumačenja ovih pojmova u okviru tradicije jer ne obuhvata veći broj njenih predstavnika sve do savremenih zastupnika. Studija koja sledi je reprezentativna i precizna komparativna analiza značenja datih pojmova u različitim tradicijama na osnovu načina na koji su upotrebljavani kod začetnika tradicija. Reprezentativna je jer rađena na filozofskim sistemima iz kojih tradicije vode poreklo pa samim tim može predstaviti osnovna značenja karakteristična za datu tradiciju. Precizna je jer sadrži citate definicija, citate segmenata teksta koji objašnjavaju osobine iskustva i odnos sa drugim značajnim pojmovima zahvaljujući primeni kvalitativne analize sadržaja izabranih dela. Objašnjenja upotrebe pojmova iskustva ili doživljaja kod datih filozofa ne idu u detalje kada se autor značajno udaljava u smeru metafizike, estetike i problema percepcije. Pažnja je usmerena na objašnjenja iskustva i doživljaja koja će u većoj meri doprineti sagledavanju njihove uloge u svesti i procesu mišljenja, dakle objašnjenja koja se mogu svrstati u filozofiju duha, epistemologiju ili psihologiju.

Pod pojmom iskustva (nem. *Erfahrung*) najčešće se podrazumeva iskustvo spoljašnjeg događaja, i znanja i veštine koje neko može steći učenjem iz takvog događaja.² Doživljajem (nem. *Erlebnis*) se označava unutrašnji odraz događaja kroz refleksiju i samorefleksiju.³ Oba značenja sadržana su u engleskom pojmu *experience*.

---

¹ Baza stranih doktorskih disertacija: NDLTD (ndltd.org), EThOS (ethos.bl.uk); baze elektronskih časopisa dostupnih preko KOBSON sistema; knjige iz online biblioteke Perlego (perlego.com), ProQuest informacioni servis koji sabira više različitih baza disertacija, časopisa, knjiga i drugih vrsta publikacija. Ostavljam otvorenim da takvu studiju nisam našla ili da je na nekom od jezika koji nije srpski, hrvatski, engleski i nemački.

² Reč *Erfahrung* čini nemačku složenicu koja označava empirijske nauke (*Erfahrungswissenschaft*). Michael Inwood, *A Heidegger Dictionary* (Oxford: The Blackwell Philosopher Dictionaries, Blackwell, 1999), 62.

³ Reč *Erlebnis* učestvuje u tvorbi nemačke složenice koja označava esej zasnovan na ličnom iskustvu (*Erlebnisaufsatz*). Inwood, *A Heidegger Dictionary*, 62.

Međutim, u praksi se njime najčešće referira na jedno od suženih značenja, često bez objašnjenja i referenci.⁴ Takođe, primetila sam da su značenja ovih pojmova najčešće pod uticajem interpretacija različitih filozofskih tradicija. Ugrubo možemo razlikovati dve osnovne grane upotreba pojmova iskustva i doživljaja koje vode poreklo od različitih reči u nemačkom jeziku, za koje i u srpskom jeziku postoje zasebne reči.⁵ Međutim, kako ćemo videti, stvari nisu tako jednostavne.

Na ovom mestu objasniću prve upotrebe pojmova iskustva i doživljaja u filozofiji. Pojam iskustva je prvu eksplanatornu ulogu imao 1620. godine u Bekonovom istraživanju naučne metode⁶ koja odgovara intenzivnim prirodno-naučnim istraživanjima u renesansi. Razumevanje uloge iskustva u sticanju znanja razvija se u okviru empirizma (Džona Loka⁷, Džordža Berklija, Dejvida Hjuma) kroz oštru raspravu sa racionalizmom. Iskustvo dobija značaj u teoriji saznanja. Zasnivanje znanja na iskustvu je odigralo važnu ulogu u formiranju empirijske metodologije.

Hjumov problem indukcije motivisao je Kanta da traži nove osnove empirijske metode, kroz epistemološku rekonstrukciju, ne kroz set specifičnih smernica za naučnike.⁸ Kantova analiza uslovljenosti iskustva razumom, i razuma iskustvom predstavljala je prekretnicu u razvoju današnjih standarda empirijske i teorijske naučne aktivnosti. Iskustvo dobija dublje značenje i funkciju kod Kanta, postaje konstitutivno za znanje. U tradiciji koja počinje empirizmom značenje pojma iskustva je suženo na iskustvo koje počiva na opažanju. Od Kanta je prisutna tendencija da se iskustvo ne prikazuje kao goli oset (*sensation*) neobrađen mislima.⁹

Pojam doživljaja je prvu značajnu eksplanatornu ulogu dobio tek kod Vilhelma Diltaja 1910. godine u njegovom istraživanju naučne metode koja bi odgovarala duhovnim naukama.¹⁰ Uvodi ga jer smatra da rezultati Kantove primarno kognitivne analize sticanja znanja nisu dovoljni za zasnivanje duhovnih nauka¹¹ jer njom nije

---

⁴ Daću primer iz diskusija filozofije obrazovanja: u zborniku *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education* od 195 pojavljivanja reči *experience* ni jednom nije eksplicirano značenje na koje se poziva, kao ni u zborniku *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition* od 159 upotreba. *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Blake N., Smeyers P., Smith R., Standish P. (eds.), Blackwell Publishing, 2003; *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition*, Paul H. Hirst, Patricia White (eds.), London: Routledge, 2001.

⁵ Ruski jezik takođe razlikuje *переживание* (doživljaj) od *опыт* (iskustvo).

⁶ Francis Bacon, *Novi organon: istinita uputstva za tumačenje prirode*, Beograd: Bukefal E.O.N, 2016.

⁷ „Whence has it all the materials of reason and knowledge? To this I answer, in one word, from *experience*; in that all our knowledge is founded, and from that it ultimately derives itself.” John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, [1690] 1999, 87.

⁸ Andersen Hanne, Brian Hepburn, "Scientific Method", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Stanford University, 2015), <https://plato.stanford.edu/entries/scientific-method> (Pristupljeno 3.2.2018)

⁹ *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, Nicholas Bunn, Jiyuan Yu, Blackwell Publishing, 2004, 240. U srpskom jeziku *sensation* se prevodi kao senzacija, oset ili osećaj. Kada u srpskom koristimo glagol osećati, često može doći do zabune jer se glagol odnosi i na osećanje čulne senzacije (*sensing*) i na osećanje emocije (*feeling*).

¹⁰ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 88-90.

¹¹ Jedno od mesta gde Diltaj objašnjava svoj istraživački projekat u odnosu na Kantov i naziva ga *Kritikom istorijskog uma* u Vilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama* (Beograd:

obuhvaćen pun opseg životnog iskustva. Diltaj jedinstvo svesti naziva doživljajima, a ne osećajima, jer se doživljaji u većoj meri pokazuju kao smisljena jedinstva. Na ovaj način se distancira od kantijantizma i pozitivističke teorije saznanja.¹² Diltaj pojam doživljaja koristi u argumentaciji spoznajno-teorijskog zasnivanja duhovnih nauka. Piše: „Duhovne nauke počivaju na odnosu doživljaja, izraza i razumevanja”.¹³

Posle Diltaja pojam doživljaja je sve češće u upotrebi za izražavanje reakcije na racionalizam prosvetiteljstva i pozitivizma, a na strani filozofije života koja je imala svoje romantičarske prethodnike. Fridrih Šlajermaher se pozivao na živo osećanje nasuprot hladnom racionalizmu prosvetiteljstva, Fridrih Šiler se pozivao na estetsku slobodu nasuprot mehanizmu društva, Georg V. F. Hegel suprotstavlja život (kasnije: duh) „pozitivitetu”. Početkom 20. veka protest protiv građanskog obrazovanja i njegovih oblika života, modernog industrijskog društva, rečima doživljaj i doživljavanje označava vrednost autentičnog života.¹⁴ Uticaj Fridriha Ničea, Andria Bergsona, „duhovni pokret” oko Štefana Georgea i filozofija Georga Zimela deluju u istom pravcu.¹⁵

Pojam doživljaja ima važnu eksplanatornu ulogu u hermeneutičkoj, fenomenološkoj i egzistencijalističkoj tradiciji. Huserl ispituje psihološki doživljaj (*psychischen Erlebnissen*) da bi izveo odnos doživljaja i značenja za potrebe logičkih istraživanja. Pojam doživljaja je kod njega obuhvatni naziv za sve akte svesti čije je suštinsko stanje intencionalnost. Značenje reči nije objekat koji ta reč označava, kao što je to u tradiciji britanskog empirizma, već se elementi značenja posmatraju kao akti doživljaja (*Akterlebnis*).¹⁶ Dakle, fenomenologija se ne bavi aktima svesti u kojima su objekti doživljeni.¹⁷

Upotrebom pojma doživljaja Huserl se distancira i od tadašnje upotrebe pojma iskustva u psihologiji.¹⁸ Pri tom, ne bavi se psihološkim procesom u kom se stvaraju

---

BIGZ, 1980), 337-338. Vidi još 183. Reč priređivača Bernhard-a Grutisen-a takođe o tome vidi u Vilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama* (Beograd: BIGZ, 1980), 65.

¹² Gadamer, *Istina i metoda* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 94.

¹³ U duhovnim naukama se nastoje razumeti izrazi za doživljaje i pojmovi koji se odnose na njih. Vilhelm Diltaj, *Zasnivanje duhovnih nauka* (Prosveta, Beograd, 1980), 175.

¹⁴ Doživljaj se danas kod većine psihoterapeuta povezuje sa izvornim ja i celovitom ličnošću, a delovanje iz izvornog i celovitog sebe smatra se zdravim.

¹⁵ Gadamer, *Istina i metoda*, 91-92.

¹⁶ Opširnije "Difficulties which surround the assumption of acts as a descriptively founded class of experiences" u Husserl, Edmund, *Logical investigations. Volume II*, London, New York: Routledge, 2001.

¹⁷ *The Cambridge Companion to Husserl*, Smith Barry, Woodriff Smith David, (eds.) (Cambridge University Press, 1995), 3.

¹⁸ Naziva ga „psihološko iskustvo” (*der psychologischen Erfahrung*). U vreme njegovog rada u psihologiji je dominirao introspektivni metod, na primer, kod Vilijama Džejmsa, Alfreda Tičenera, Vilhelma Vunta. Oslanjanjem na unutrašnje iskustvo mislili su da su prevazišli ekstremni epirizam. Husserl, Edmund, *Logical Investigations, Volume II*, 136. Njegovo odvajanje od psihološkog epirizma opisano je i u *The Cambridge Companion to Husserl*, Smith Barry, Woodriff Smith David, (eds.) (Cambridge University Press, 1995), 5.

smisaona jedinstva intencionalnih doživljaja.¹⁹ Pojam doživljaja se po značenju približava jezičkom obliku „doživljeno” (*das Erlebte*) u smislu označavanja trajne sadržine onoga što se doživljava, poput rezultata koji je iz prolaznosti doživljavanja stekao trajnost, težinu i značaj.²⁰ „Ako se nešto nazove doživljajem ili se kao doživljaj oceni, onda se to, zahvaljujući njegovom značenju, uključuje u jedinstvo jedne smisaone celine”, tumači Gadamer.²¹ Gadamer je detaljno analizirao značenje ovog pojma i njegovu istoriju. U njegovim istraživanjima estetike pojam doživljaja prvi put izlazi iz usko saznanjno-teorijske upotrebe.

U okviru egzistencijalističke tradicije moguće je analizirati pojmove iskustva i doživljaja u odnosu na njihovu vezu sa prirodom događaja (*events*), a kod Merlo-Pontija koji je napravio sintezu egzistencijalizma i fenomenologije u vezi sa telom (*body*) koje uvodi kao novi parametar u odnosu na koji treba sagledati svest.

Analizu upotrebe pojmova iskustva i doživljaja počinjem sa Imanuelom Kantom koji miri pozicije empirizma i racionalizma i završavam sa interpretacijom iskustva u okviru istraživanja svesti na početku njenog intenzivnog razvoja krajem 1980-ih. Izabrala sam dva savremena filozofa, Danijela Deneta i Evana Tompsona, čije su ideje široko odjeknule u naučnim krugovima. Danijel Denet je jedan od prvih naučnika, pored Bernarda Barsa (Bernard Baars), Rodžera Penrouza (Roger Penrose), Viliijem Lajken (William Lycan) i Dejvida Čalmersa (David Chalmers), koji se bavi izučavanjem svesti i ima svoju teoriju.²² U sledećem talasu zapaženih radova iz filozofije duha svest je posmatrana iz ugla tela u kojemu nastaje, odnosno filozofije utelovljenosti (*embodied cognition*). Tom talasu pripadaju radovi Endi Klarka (Andy Clarka), Šona Galagera (Shaun Gallagher) i Evan Tompsona (Evan Thompson).²³ Istraživanje u ovom poglavlju ima za cilj da odgovori na pitanje šta znamo o strukturi i dinamici iskustva i o procesu doživljavanja iz hermeneutike, fenomenologije, pragmatizma i kognitivnih nauka.

Za svakog autora prvo ću navoditi eksplanatornu ulogu koju pojam ima, definiciju pojma ako je daje, osobine koje mu pripisuje, primere upotrebe u rečenicama i na posletku objašnjenje s kojim pojmovima ga autor najviše dovodi u vezu i na koji način.

---

¹⁹ Priznaje neintencionalne doživljaje, ali oni, kao materijalni momenti, ulaze u smisaono jedinstvo intencionalnih doživljaja.

²⁰ Gadamer, *Istina i metoda*, 89, 95.

²¹ Gadamer, *Istina i metoda*, 95.

²² Robert Van Gulick, „Consciousness”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014, <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness>, (pristupljeno 1.12.2022).

²³ Andy Clark, *Being There: Putting Brain, Body and World Together Again*, The MIT Press, 1997; Clark, Andy, David Chalmers, "The Extended Mind", *The Extended Mind*, edited by Richard Menary, The MIT Press, 1998, 27-42.; Andy Clark, *Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension*, Oxford University Press, 2008; Andy Clark, *Surfing Uncertainty: Prediction, Action, and the Embodied Mind*, Oxford University Press, 2015; Shaun Gallagher, *How the Body Shapes the Mind*, Oxford University Press, 2005; Evan Thompson, *Mind in Life - Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*, Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

Empirijski realizam - Imanuel Kant „Kritika čistog uma” (1781)

Pojam iskustva (*Erfahrung*) ima značajnu eksplanatornu ulogu za teoriju saznanja Imanuela Kanta (Immanuel Kant) koju izlaže u *Kritik der reinen Vernunft* (*Kritici čistog uma*) prvi put 1781. godine.²⁴ Kant se posvetio ne samo problemu mesta koje iskustvo zauzima na putu do znanja, odnosno problemu kojim su se bavili empiristi i racionalisti, već i temeljnijem prikazu šta je iskustvo. Pojam iskustva ima eksplanatornu ulogu u odgovoru na glavno pitanje knjige - da li je moguće sintetičko saznanje a priori.²⁵

Podela na čulnost (nem. *Sinnlichkeit*, engl. *sensibility*) i razum (nem. *Verstand*, engl. *understanding*) dovela je Kanta do pitanja sa kojim pravom primenjujemo kategorije koje nisu stečene iskustvom na sadržaje iskustva i kako je svet kakvim ga iskušavamo u skladu sa našom logikom. Njegov način da pokaže da je moguće da se kategorije primene na iskustvo bio je prikazivanje načina na koji se primenjuju, kroz detaljnu analizu funkcionisanja percepcije (opažanja, nem. *Perzeption*, *Wahrnehmung*, engl. *perception*) i mišljenja, što je nošeno zvučnom formulacijom: „Misli bez sadržaja jesu prazne, opažaji [nem. *Anschauung*, engl. *intuitions*] bez pojmova, jesu slepi.”²⁶

U *Kritici čistog uma* iskustvo je definisano kao perceptivno iskustvo, a kako ću kasnije (I.2.) tvrditi ono je tek jedna vrsta iskustva):

„Iskustvo [je] shvatanje objekata kroz percepciju”.²⁷

Na istom mestu stoji i kraće određenje: „Iskustvo je empiričko saznanje”.²⁸ Dve za nas bitne beleške iz Kantovih rukopisnih ostataka zabeleženih između 1775. i 1779. godine, dakle pre pisanja *Kritike čistog uma*, tiču se definisanja iskustva. Prva beleška definiše iskustvo kao „percepciju sa pravilima”,²⁹ a druga kao „slaganje percepcija (empirijskih reprezentacija) sa spoznajom objekta”.³⁰ Među komentarima uređivača Kembridž izdanja *Kritike čistog uma* piše da ove dve definicije iako izgledaju različite,

---

²⁴ Imanuel Kant, *Kritika čistog uma*, Beograd: BIGZ, 1976. Za konsultovanje pri analizi upotrebe pojmova koristim nemačko izdanje - Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1998, i englesko izdanje - Immanuel Kant, *Critique of pure reason*, Cambridge University Press, 1998.

²⁵ Imanuel Kant, *Kritika čistog uma* (Beograd: BIGZ, 1976), 31, 47.

²⁶ Imanuel Kant, *Kritika čistog uma*, (Beograd: BIGZ, 1976), 73, 190 i dalje; Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1998), 130; Immanuel Kant, *Critique of pure reason*, (Cambridge University Press, 1998), 193.

²⁷ Imanuel Kant, *Kritika čistog uma*, (Beograd: BIGZ, 1976), 148. Odstupam od prevoda iz BIGZ-ovog izdanja ("pomoću opažaja"), jer u nemačkom originalu stoji *durch Wahrnehmungen*.

²⁸ Kant, *Kritika čistog uma*, 148.

²⁹ R 2740 je oznaka refleksije (*Reflexionen*) iz rukopisnih ostataka štampanih u Kantovim sabranim spisima u izdanju *Akademije*, u 16.svesci pod nazivom *Handschriftlicher Nachlaß - Logik*. Beleške su iz 1775-79. godine, dakle prethode izdanju *Kritike čistog uma*. Immanuel Kant, *Kant's Gesammelte Schriften*, Band 16, (Berlin und Leipzig: Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften, Walter de Gruyter & Co, 1924), 494.

³⁰ R 2741, Immanuel Kant, *Kant's Gesammelte Schriften*, Band 16, Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften, Walter de Gruyter & Co, Berlin und Leipzig, 1924), 494.

pokazaće se da su identične jer Kant u *Kritici čistog uma* spoznaju objekta svodi na saglasnost sa pravilima.³¹

Da bismo razumeli Kantov pojam iskustva potrebno je dublje sagledati kako predstavlja procese na nivou percepcije i njihovu vezu sa razumom. U okviru nauke o apriornim čulnim principima, koju naziva transcendentnom estetikom,³² Kant istražuje neophodne uslove za iskustvo objekata. Dolazi do zaključka da u subjektu postoje čiste forme čulnog opažaja (nem. *reine Formen sinnlicher Anschauung*, engl. *pure forms of sensible intuition*) koje organizuju osećaje (nem. *Empfindung*, engl. *sensation*) prostorno i vremenski.³³ Tako subjekt dalje raspolaže sa raznovrsnošću koja je prostorno i vremenski organizovana. Nju zatim sintetiše uobrazilja (nem. *Einbildungskraft*, engl. *imagination*). Sinteza (nem. i engl. *synthesis*) je međukorak između opažanja i saznanja pojmovima i još uvek ne predstavlja saznanje predmeta. Kant je naziva „slepom” i „neophodnom funkcijom duše.”³⁴ Njen naziv treba da istakne da veza koju uspostavlja među opažajima ili pojmovima nije data sa objektima, već je uspostavlja subjekt.³⁵ Uopšteno je definiše kao „akt kojim se razne predstave dodaju jedna drugoj i kojim se ova njihova raznovrsnost shvata u jednom saznanju.”³⁶ Pojmovi su ti koji na kraju daju jedinstvo sintezi i subjekt dolazi do saznanja u pravom smislu te reči.³⁷

Pojmovi su sintetičke funkcije razuma, dok se sinteza odvija pod uticajem uobrazilje. Čiste pojmove razuma (nem. *reinen Verstandesbegriffen oder Kategorie*, engl. *pure concepts of the understanding*) tzv. kategorije, Kant izvodi metafizičkom dedukcijom iz logičkih funkcija suđenja (validnog zaključivanja), iz funkcija koje razne predstave podređuju pod jednu zajedničku predstavu. Pojednostavljeno rečeno, Kant izvodi kategorije iz svih mogućih načina na koje mislimo o svetu. Čistih pojmova razuma ima onoliko koliko ima logičkih funkcija u svim mogućim sudovima jer ove funkcije potpuno iscrpljuju razum i time svedoče dokle seže njegova moć: „Sve radnje razuma možemo da svedemo na sudove”, a „svi su sudovi [...] funkcije jedinstva među našim predstavama, pošto se radi saznanja predmeta upotrebljava mesto jedne neposredne predstave neka viša predstava koja pod sobom obuhvata nju i više drugih i time se mnoga moguća saznanja spajaju u jedno saznanje.”³⁸ Jedino pomoću kategorija možemo razumeti raznovrsnost opažanja, odnosno da iz raznovrsnosti opažanja zamislimo jedan njegov objekat. Zamisliti neki objekat nije isto što i saznati. Za

---

³¹ Immanuel Kant, *Critique of pure reason*, Cambridge University Press, 1998, 716. Pozivaju se na sledeća mesta iz *Kritike čistog uma*, navešću ih prema srpskom izdanju: Imanuel Kant, *Kritika čistog uma* (Beograd: BIGZ, 1976), 106, 514.

³² Kant, *Kritika čistog uma*, 52.

³³ Kant, *Kritika čistog uma*, 52.

³⁴ Kant, *Kritika čistog uma*, 89.

³⁵ Kant, *Kritika čistog uma*, 103.

³⁶ Kant, *Kritika čistog uma*, 88-89.

³⁷ Kant, *Kritika čistog uma*, 88-89.

³⁸ Kant, *Kritika čistog uma*, 83. Za podelu logičkih funkcija suđenja/mišljenja i njima odgovarajućih elementarnih kategorija vidi: Kant, *Kritika čistog uma*, 84, 90.

saznanje su potrebni i pojam kojim se zamišlja predmet (objekat) i opažaj kojim je predmet dat.³⁹

Kant smatra da je važan rezultat istraživanja koje je poduzeo „da razum ne može da učini išta više a priori, osim da anticipira formu nekog mogućeg iskustva uopšte, i pošto ono što nije pojava ne može da bude predmet iskustva, to on nikada ne može da prekorači granice čulnosti u kojima nam jedino predmeti bivaju dati.”⁴⁰ Ovo svakako ne znači da kategorije imaju svoje poreklo u čulnosti kao opažajne forme prostor i vreme, one su misaone forme koje sadrže u sebi logičku moć da a priori ujedine u jednu svest raznovrsnost koja je data u opažanju.⁴¹ Pojam iskustva kod Kanta učestvuje u objašnjenju gde je granica saznanja.

Pasus koji je izostavljen u drugom izdanju *Kritike čistog uma* govori o tri izvora u kojima se zasniva mogućnost iskustva uopšte: čula, uobrazilja (imaginacija) i apercepcija.

„Postoje tri subjektivna izvora saznanja na kojima se zasniva mogućnost iskustva uopšte i saznanja njegovih predmeta: *čulo* [nem. *Sinn*, engl. *sense*], *uobrazilja* [nem. *Einbildungskraft*, engl. *imagination*] i *apercepcija* [nem. *Apperzeption*, engl. *apperception*]. Svaki od ovih izvora može se posmatrati kao empirički, naime u primeni na date pojave, ali svi oni su isto tako elementi ili osnovi a priori koji čine mogućom i samu tu empiričku primenu. *Čulo* predstavlja pojave empirički u *opažaju*, *uobrazilja* u *asocijaciji* (i reprodukciji), *apercepcija* u *rekogniciji*, to jest u empiričkoj svesti o identitetu ovih reproduktivnih predstava sa pojavama na osnovu kojih su one bile date.”⁴²

Neokantovac Herman Koen (Hermann Cohen) je u knjizi *Kants Theorie der Erfahrung (Kantova teorija iskustva)* iz 1871. godine ocenio da je Kantov značaj kao epistemologa u tome što pruža novu teoriju iskustva, koja povezuje iskustvo sa egzaktnom naukom i dovodi do novog naglašavanja formalnih uslova egzaktnog znanja.⁴³ I zaista, njegova analiza mogućnosti spoznaje je uticala da se sve učestalije insistira na empirijskim evidencijama u nauci. U kognitivnim naukama je aktuelno sagledavanje njegovih transcendentálnih argumenata iz ugla savremenih saznanja da bi se na osnovu zaključaka o uslovima iskustva ispitivala svest i mišljenje.⁴⁴

---

³⁹ Kant, *Kritika čistog uma*, 111-112.

⁴⁰ Kant, *Kritika čistog uma*, 193.

⁴¹ Kant, *Kritika čistog uma*, 195-196.

⁴² Kant, *Kritika čistog uma*, 519-520.

⁴³ Prema Richardson, Alan W., "Conceiving, experiencing, and conceiving experiencing: Neo-kantianism and the history of the concept of experience", *Topoi*, 2003, Vol. 22, Issue 1, 55. Koenova interpretacija Kanta je antipsihološka jer je smatrao da razmatranje procesa koji dovode do reprezentacija ne menjaju prikaz objektivne valjanosti znanja. prema Scott Edger, "Hermann Cohen", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, 2020, (pristupljeno 1.12.2022).

⁴⁴ Andrew Brook, "Kant's View of the Mind and Consciousness of Self", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, (pristupljeno 10.2.2017)

Veza pojma doživljaja sa drugim pojmovima: razum

Uvod prvoga izdanja *Kritike čistog uma* Kant počinje rečenicom u kojoj kaže:

„Iskustvo je bez sumnje prva tvorevina koju stvara razum prerađujući sirovi materijal čulnih osećaja [oseta].”⁴⁵

Uvod drugog izdanja počinje objašnjenjem da iako celokupno naše saznanje počinje sa iskustvom s obzirom da „pobuđuje moć spoznaje na upražnjavanje svoje funkcije”, ipak zbog toga ne proističe sve saznanje iz iskustva jer se sastoji i od onoga što primamo preko čulnih utisaka (*sinnliche Eindrücke*) i onoga što naša sopstvena moć saznanja (pobuđena samo čulnim utiscima) dodaje iz sebe same.⁴⁶ Prema Kantu, razum ima određena svojstva koja imaju apriorno poreklo tj. koja moraju biti u razumu pre iskustva, jer ona uslovljavaju sticanje iskustva. Pri opažanju deluju čiste forme čulnog opažanja koje vremenski i prostorno organizuju oseće.⁴⁷ Forme suđenja tj. kategorije strukturiraju svo mišljenje i iskustvo. „Svako iskustvo pak sadrži, osim čulnog opažaja pomoću koga je nešto dato, još i jedan *pojam* o predmetu koji je u opažaju dat ili se u njemu javlja: otuda će se pojmovi o predmetima uopšte nalaziti u osnovi svega iskustvenog saznanja kao uslovi a priori; prema tome, objektivna vrednost kategorija kao pojmova a priori osnivaće se na tome što je iskustvo (po formi mišljenja) moguće jedino na osnovu njih. Jer oni se tada odnose na predmete iskustva nužnim načinom i a priori, pošto se samo posredstvom njih opšte može zamisliti ma koji predmet iskustva.”

Epistemološka hermeneutika - Vilhelm Diltaj „Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama” (1910)

Vilhelm Diltaj (Wilhelm Dilthey) je prvi koji u nemačkoj kulturnoj tradiciji opširno govori o pojmu doživljaja (*Erlebnis*), nakon čega se on više sreće u jeziku.⁴⁸ Takođe, prvi je filozof kod kog ovaj pojam ima značajnu eksplanatornu ulogu. Njegova objašnjenja doživljavanja su uočavanja važnih karakteristika procesa doživljavanja i doživljaja koji iz procesa nastaju. Kako ćemo videti, jedan broj ovih osobina će se ponavljati od autora do autora, dok će neke nove osobine biti uvedene i naglašavane. Diltaj, na primer, u odnosu na druge istraživače doživljavanja naglasak stavlja na „odnose” kojim se iz doživljavanja stvaraju izrazi, pojmovi, razumevanje i znanje o doživljajima.⁴⁹

---

⁴⁵ Citat je iz prvog izdanja *Kritike čistog uma* 1781. godine izdanja i nema ga u drugom izdanju. Imanuel Kant, *Kritika čistog uma* (Beograd: BIGZ, 1976), 34.

⁴⁶ Kant, *Kritika čistog uma*, 31.

⁴⁷ Kant, *Kritika čistog uma*, 52, 66.

⁴⁸ Gadamer, *Istina i metoda*, 88. i dalje.

⁴⁹ „Ukoliko se uspostavi strukturni odnos između doživljaja i njegovog izraza i između tog izraza i razumevanja, javlja se posebna tvorevina, koja pripada sferi duhovnih nauka.” Vilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama* (Beograd: BIGZ), 375.

Diltaj je početkom 20. veka ukazao na specifičnost predmeta duhovnih nauka, u kojima „život sagledava život”⁵⁰ i neadekvatnost primene metoda prirodnih nauka na njih. Duhovne nauke su kasnile vek ipo sa razvojem u odnosu na prirodne nauke.⁵¹ Nastojao je zasnovati metodu razumevanja (hermeneutičku metodu) kao onu koja bi odgovarala prirodi predmeta duhovnih nauka. U spoznajno-teorijskom obrazloženju odgovora na pitanje *kako je moguće saznanje u duhovnim naukama* polazi od doživljaja:

„Ono što sačinjava duhovne nauke ili ih obrazlaže sastoji se iz doživljaja, njihovog izraza, razumevanja izraza za doživljaje i pojmova koji se odnose na doživljaje. Te vrste ne razlikuju se zato što sadrže različita činjenična stanja; naprotiv, sve je, ukoliko se pojavljuje u svesti, prvo doživljaj, dakle i izrazi i razumevanje tih izraza isto koliko i pojmovi. [...] Duhovne nauke i njihovo logičko-saznajno-teorijsko utemeljenje pretpostavljaju uvek i svuda znanje o doživljajima.”⁵²

Prema Diltajevom uverenju, polazna tačka i preduslov za teoriju znanja jeste opisno i analitičko prikazivanje procesa u kojima se stvara znanje. Ono što je sadržano u „doživljenim sazajnim procesima” opisano je i analizirano psihološkim pojmovima.⁵³ U tom smislu deskriptivna psihologija za njega predstavlja temelj duhovnim naukama. Na istom mestu piše da ovo svoje gledište deli sa Huserlom,⁵⁴ sa kojim znamo da je bio u komunikaciji i čija je *Logička istraživanja* i druga rana dela imao priliku da čita.

Diltaj doživljavanje smatra psihološkim izvorom sveg saznanja, ne samo izvorom znanja duhovnih nauka. Pa tako objašnjava da posredstvom doživljaja za čoveka priroda tek postoji, iako kroz prirodno-naučni pristup istraživanju ima tendenciju da konstruiše prirodu kao veliki predmet, zakonit poredak, iz kog sam sebe isključuje.⁵⁵ Filozof Ivan Urbančić u predgovoru za *Izgradnju istorijskog sveta u duhovnim naukama* izneo je svoju ocenu da Diltaj nije tematski zaokruženo rastumačio šta zapravo treba shvatiti pod doživljavanjem, mada je doživljavanje postavio u osnovu čitavog znanja.⁵⁶

Izneću citate kojima Diltaj određuje doživljavanje, ono što bismo rečnikom savremene psihologije nazvali procesom doživljavanja. Nakon analize sadržaja date knjige slažem se da Diltaj ne definiše pojam doživljavanja u klasičnom smislu. Ono što

---

⁵⁰ Wilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, (Beograd: BIGZ, 1980), 200. Paralelno s tim, s obzirom da Diltaj naglašava i istorijsku prirodu čoveka koji izučava duhovne tvorevine kaže: „Prvi uslov za mogućnost istorijske nauke je što sam ja sam istorijsko biće, što je onaj koji istražuje istoriju isti onaj koji istoriju i stvara”. Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 338.

⁵¹ Prema Vilhelmu Diltaju, prirodne nauke su se konstituisale naglim razvojem u prvoj polovini 17. veka, a duhovne nauke u 18.veku. Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 161. U nastavku opisuje kako se dogodio razvoj duhovnih nauka.

⁵² Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 374-375. Vidi još 140, 155, 183-184.

⁵³ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 1980, 78-79.

⁵⁴ „Od sličnih gledišta polaze i izvrsna *Huserlova* istraživanja, koja su stvorila 'strogo deskriptivno utemeljenje' teorije znanja kao 'fenomenologiju saznanja', a time i novu filozofsku disciplinu.” Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 80.

⁵⁵ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 150-151.

⁵⁶ Ivan Urbančić, Predgovor u Diltaj, Wilhelm, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama* (Beograd: BIGZ, 1980), 50.

nalazimo je određivanje doživljavanja kroz niz njegovih osobina na različitim mestima u tekstu, onda kada se u kontekstu javlja potreba, što opet sve zajedno uzeto definiše pojam doživljavanja onako kako ga Diltaj upotrebljava. Mesto koje je najbliže definiciji glasi:

„Doživljavanje je proticanje u vremenu, u kome se svako stanje menja pre nego što postane jasan predmet, jer se sledeći trenutak uvek gradi na prethodnom, i u kome svaki momenat — još nesagledan — postaje prošlost. Zatim se pojavljuje kao sećanje koje se slobodno može da proširuje. Posmatranje, međutim, razara doživljavanje. [...] svaki momenat života koji posmatramo, ma koliko u sebi snažili svest o toku, jeste momenat koji živi u sećanju, a ne više tok; jer *njega fiksira pažnja, koja sad zaustavlja ono što po sebi teče.*”⁵⁷

Diltaj doživljavanje karakteriše još preko sledećih osobina: ono je kontinuirani tok, događa se samo u sadašnjosti, u njemu ne učestvuje volja ni posmatranje, uvek je individualano i neponovljivo. Sve ove osobine biće pominjane i od drugih autora.

Izrazi i pojmovi niču iz procesa doživljavanja tj. iz „duševnog procesa u kome ne učestvuje volja ni posmatranje. Jer namerna pažnja upravljena na procese menja i razbija energiju, pa čak i sâmo postojanje procesa.”⁵⁸

„Sadašnjost je ispunjavanje jednog vremenskog trenutka realnošću, to je doživljaj za razliku od sećanja na taj doživljaj, ili za razliku od želje, nade, očekivanja, strahovanja od nečeg što se može doživeti u budućnosti.”⁵⁹

„Kao stalna sadašnjost koja odmiče, doživljavanje sadrži članove jednog sklopa, u kome se pojedinačni delovi pojavljuju u stečenom duševnom sklopu.”⁶⁰ Doživljavanje je „samo uočavanje čitave duševne stvarnosti u nekoj datoj situaciji.”⁶¹

Takođe, tu je i niz citata u kojima Diltaj doživljavanje povezuje sa životom i stvarnošću. Pri doživljavanju smo neposredno sebi dati kao živi⁶², ono kontinuirano ispunjava našu stvarnost i na osnovu njega „doznajemo životnu stvarnost”.

„Ako kroz doživljaje doznajemo životnu stvarnost u raznovrsnosti njenih odnosa, ipak se čini, tako posmatrano, da smo doživljavanjem doznali uvek samo nešto singularno, samo vlastiti život. Takvo znanje ostaje znanje o nečem neponovljivom [...]. Tek razumevanje otklanja ograničenje individualnoga doživljaja [...].”⁶³

---

⁵⁷ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 256.

⁵⁸ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 376.

⁵⁹ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 141.

⁶⁰ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 308.

⁶¹ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 279.

⁶² Pri tom, u doživljavanju mi znamo za sebe kao delatno i spoznajno biće, odnosno kao onog ko deluje i koji tako zna. Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 338.

⁶³ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 205.

Diltaj jasno razlikuje doživljavanje od doživljaja. Doživljaj definiše kao najsitnije jedinstvo značenja koje možemo označiti u proticanju vremena, tj. u životnom toku, doživljavanju, a distancira se od jezičke upotrebu ovog pojma kojom se označavaju „obimnija idealna jedinstva delova života.”⁶⁴ Razlikuje doživljaje shvatanja, osećanja i htenja.

Sadašnjost „je momenat života koji se može doživeti. Pored toga, u sećanju povezujemo kao doživljaj ono što je u sećanju povezano u jednom strukturnom sklopu, iako je ono u doživljavanju vremenski razdvojeno.”⁶⁵

Veza pojma doživljaja sa drugim pojmovima: život, razumevanje i mišljenje

Kod Diltaja su pojmovi iskustvo i doživljaj u najtešnjoj vezi sa pojmovima život i razumevanje (*Verstehen*). Diltaj je za sebe govorio da je filozof života. Važno nam je da zapazimo da je kod kasnijih autora koje analiziram, a koji govore o iskustvu ili doživljaju kao kontinuiranom toku, pojam života značajan za objašnjenja, iz bilo koje oblasti, a tome će se još dodati i pojam organizma (posle Vilijam Džejsma).

„Ukratko, život sam sebe u svojim dubinama razjašnjava procesom razumevanja; s druge strane, mi sami sebe i druge shvatamo samo tako što ovaj doživljeni život unosimo u svaku vrstu izraza vlastitog i tuđeg života.”⁶⁶

Za kasnije ispitivanje uloge iskustva i doživljaja u mišljenju važno je sagledati na koji način Diltaj povezuje doživljavanje sa razumevanjem i kako ga objašnjava. „Razumevanje pretpostavlja doživljavanje”⁶⁷. Kada govori o doživljavanju govori u kontekstu procesa samorazumevanja. O razumevanju govori u kontekstu našeg razumevanja drugih.⁶⁸ Njegova važna poenta je da doživljavanje ne pribavlja samorazumevanje. Samorazumevanje se stiče samo u meri u kojoj se ličnost odnosi prema sebi kao što se odnosi prema drugima, na posredovan način. Shvatanje prema kome je doživljavanje iskustveni potencijal koji se može artikulirati i koncipirati u samorazumevanje i razumevanje eksplicitno je razvijeno kod psihoterapeuta Karla Rodžersa.

Proces razumevanja delimično ostaje „iracionalan” jer deo procesa razumevanja ne može da se reprezentuje obrascima logičkih radnji.

„Razumevanje se ne može shvatiti prosto kao kakva misaona radnja: transpozicija, naknadno oblikovanje, naknadno doživljavanje [...] U svem razumevanju ima nečeg iracionalnog, a takav je i sam život; ono što se ne može reprezentovati nikakvim obrascima logičkih radnji. I krajnja, mada potpuno subjektivna pouzdanost naknadnog doživljavanja ne može da se zameni nikakvim proveravanjem saznanje vrednosti zaključaka, kojima se može

---

⁶⁴ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 142.

⁶⁵ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 291.

⁶⁶ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 155.

⁶⁷ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 207.

⁶⁸ „Razumevanje prodire u tuđe životne manifestacije transponujući u njih čitav opseg vlastitih doživljaja.“ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 184.

prikazati proces razumevanja. To su granice koje je priroda razumevanja postavila njegovoj logičkoj obradi.”⁶⁹

Razumevanje tuđih životnih manifestacija se događa kroz jednu transpoziciju iz punoće sopstvenih doživljaja u tuđe životne manifestacije.⁷⁰ „Tek razumevanje otklanja ograničenje individualnog doživljaja, kao što s druge strane ličnim doživljajima daje karakter životnog iskustva.”⁷¹ Početna subjektivnost doživljaja prevazilazi se objektivizacijom života u sumi svih pojedinačnih životnih manifestacija koje sadrže nešto zajedničko. Razumevanje otvara put kroz zajedničko ka opštem.⁷²

Ne samo razumevanje, već sve vrste shvatanja, npr. razjašnjavanje, preslikavanje, reprezentovanje, pojmovno mišljenje, svima njima se sagledava i iscrpljuje doživljaj. „Sâmo saznavanje pojavljuje [se] jedino sa doživljavanjem.”⁷³ Prema Diltaju, „svaki sud, svaki pojam stvara se samo polazeći od doživljaja i razumevanja”⁷⁴, a razumevanje prethodi stvaranju pojmova.⁷⁵ Pojmovi reprezentuju doživljeno u drugačijem smislu od onoga u kome sudovi reprezentuju ono što je doživljeno. Pojmovi se stvaraju apstrakcijom iz doživljaja, pojednostavljeno rečeno.

Pored punog poverenja u doživljavanje kao izvor sveg saznanja, Diltaj govori o jednom ograničenju tako stečenog znanja o duhovnim naukama. Ograničenje proizilazi iz osobine procesa doživljavanja da nestaje kada se na njega usmeri namerna pažnja radi posmatranja nečega konkretnog u tom procesu. A drugo, „na polju izraza i pojmova o doživljajima sadržano je beskrajno mnogo, i to prevazilazi okvire onog što je pristupačno namernoj psihološkoj konstataciji”.⁷⁶ Na istom mestu, u nastavku, zaključuje da se naše znanje o strukturnom sklopu duhovnih nauka, samo delimično i nepotpuno može utemeljivati na doživljajima koji su pristupačni našoj namernoj psihološkoj konstataciji, ali da se ono nalazi u takvim izrazima i pojmovima koji su nikli iz procesa doživljavanja. Zato smo upućeni na interpretaciju tvorevina duha kako bismo rekli šta je u njemu. Takođe, čovek iz vlastite potrebe, zato što uviđa da se razumevanje u mnogim slučajevima ispostavlja kao ograničeno, razvija tehniku hermeneutike kako bi razumevanje učinio pouzdanjim.⁷⁷

---

⁶⁹ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 279. Vidi i 267.

⁷⁰ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 184. Vidi i 372.

⁷¹ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 205.

⁷² „Tek razumevanje otklanja ograničenje individualnoga doživljaja kao što s drage strane ličnim doživljajima daje karakter životnog iskušva. Obuhvatajući znatan broj ljudi, raznih duhovnih tvorevina i zajednica, ono proširuje vidokrug pojedinačnog života i u duhovnim naukama otvara put koji kroz zajedničko vodi ka opštem.” Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 205.

⁷³ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 285.

⁷⁴ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 375.

⁷⁵ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 97.

⁷⁶ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 376.

⁷⁷ Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, 372.

Fenomenologija - Edmund Huserl „Logička istraživanja” (1900/01)

Edmund Huserl (Edmund Husserl) preko pojma doživljaja definiše šta je predmet fenomenologije, a fenomenologiju smatra osnovom ostalih filozofskih disciplina koje za predmet imaju konkretne objekte doživljavanja, poput ontologije (koja se bavi objektima prirode) i aksiologije (koja se bavi vrednostima). Pojam doživljaja (*Erlebnisse*), a ne iskustva (*Erfahrung*) konstitutivan je za fenomenologiju.⁷⁸ Dakle, doživljaj ima ulogu da objasni šta je fenomenologija. Fenomenologija se ne bavi objektima, nego aktima svesti kojima su objekti dati, odnosno doživljeni. Fenomenologija je kod Huserla univerzalna filozofska nauka o svesti.⁷⁹ Kod Huserla srećemo naglašavanje veze doživljavanja i svesti. Huserl u *Logičkim istraživanjima* čistu fenomenologiju naziva i „čistom fenomenologijom doživljaja uopće”, ili uže „čistom fenomenologijom misaonih i spoznajnih doživljaja”, i još preciznije „doživljaje predočavanja, suđenja i spoznaje”.⁸⁰

U prvom izdanju *Logičkih istraživanja* iz 1900/1901. godine Huserl fenomenologiju temelji na deskriptivnoj psihologiji Franca Brentana (Franz Brentano),⁸¹ i distancira od tadašnje empirijske psihologije. Iskustva ne trebaju biti shvaćena kao empirijske činjenice već obuhvaćena u čistoj opštosti svojih suština:

„[...] čista fenomenologija doživljaja uopće ima posla isključivo s doživljajima koji se mogu zahvatiti i analizirati u bitnoj općenitosti, a ne s empirijski apercipiranim doživljajima kao realnim faktima, kao doživljajima doživljavajućih ljudi ili životinja u pojavnom svijetu koji je postavljen kao iskustveni faktum. U bitnoj intuiciji direktno zahvaćene biti i sklopove koji se temelje čisto u bitima ona deskriptivno izražava u bitnim pojmovima i zakonitim bitnim iskazima.”⁸²

Do drugog izdanja 1913. godine Huserl je razumeo da treba naglasiti način na koji se fenomenologija razlikuje od deskriptivne psihologije zbog mogućih nesporazuma. Fenomenologija je eidetska nauka tj. nauka koja istražuje esencijalne strukture svesti što je objasnio u *Idejama za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku*

---

⁷⁸ Edmund Husserl, *Logical investigations. Volume II*, (London, New York: Routledge, 2001), 136.

⁷⁹ *The Cambridge Companion to Husserl*, Smith Barry, Woodriff Smith David, (eds.), Cambridge University Press, 1995, 3

⁸⁰ Edmund Husserl, *Logička istraživanja, 2. svezak - Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje, 1. dio*, (Zagreb: Naklada BREZA, 2005), 6-7. Isto, u engleskom izdanju Husserl Edmund, *Logical Investigations, Volume I*, (London, New York: Routledge, 2001), 166.

⁸¹ "Husserl's genius lay in his judicious integration of traditional ideas from Aristotle, Descartes, and Hume with new ideas relating, above all, to a more sophisticated understanding of mind and conscious experience derived from Brentano" piše *The Cambridge Companion to Husserl*, Smith Barry, Woodriff Smith David, (eds.), Cambridge University Press, 1995, 2. Vidi još stranice 5 i 6. Takođe, Fisetle Denis, "Phenomenology and descriptive psychology: Brentano, Stumpf, Husserl", *The Oxford Handbook of the History of Phenomenology*, Dan Zahavi (ed.), Oxford University Press, 2018.

⁸² Husserl, *Logička istraživanja, 2. svezak - Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje, 1. dio*, 6. Isto mesto u engleskom izdanju Husserl, *Logical Investigations, Volume I*, 166.

filozofiju 1913. godine, a ne deskriptivna psihologija logičkog mišljenja.⁸³ U predgovoru drugog izdanja II sveske, 1920. godine stoji: „Jer u tomu [prvom izdanju] je sve crpljeno iz jednoga istraživanja koje zbiljski prilazi samim stvarima i koje se orijentira čisto prema njihovoj intuitivnoj samodanosti i k tomu iz jednoga istraživanja u eidetsko-fenomenologijskoj zasnovanosti na čistoj svijesti, što jedino može dati ploda za teoriju uma.”⁸⁴

Husserl definiše pojam doživljaja onako kako će ga koristiti u okviru fenomenologije, zajedno sa pojmom svesti.⁸⁵ Razlika između čisto fenomenološkog shvatanja doživljaja i deskriptivno-psihološkog, posledica je metodološkog postupka fenomenološke redukcije koji primenjuje, odnosno stavljanja po strani egzistencijanih pitanja, njihove afirmacije ili negacije, i bavi se opisivanjem.⁸⁶

„Pod [...] nazivima *doživljaj* i *sadržaj* [svesti] moderna psihologija podrazumijeva realne procese (Wundt s pravom kaže: događaje) koji - mijenjajući se od momenta do momenta - u raznovrsnom povezivanju i prožimanju sačinjavaju realno jedinstvo svijesti dotične psihičke individue. U tom su smislu *doživljaji* ili *sadržaji* svijesti zamjedbe [percepcije], fantastične i slikovite predodžbe, aktovi pojmovnoga mišljenja, nagađanja i sumnje, radosti i boli, nade i strahovanja, želje i htijenja i tomu sl., tako kako se oni događaju u našoj svijesti. A s tim su doživljajima u njihovoj cjelovitosti i konkretnoj punini doživljeni i njihovi sastavni dijelovi i apstraktni momenti, oni su realni sadržaji svijesti. [...] Neka sada odmah bude ukazano na to da se taj doživljaj može shvatiti čisto fenomenologijski, tj. tako da isključenim ostaje svaki odnos na empirijsko-realno opstojanje (na prirodne ljude i životinje): doživljaj u deskriptivno-psihološkom smislu postaje tada doživljajem u smislu čiste fenomenologije.”⁸⁷

Husserl naglašava da se ne bavi doživljavanjem kao psihološkim procesom koji uključuje i neintencionalne doživljaje kao materijalne momente koji ulaze u smisao jedinstvo intencionalnih doživljaja. Pojam doživljaja u njegovoj upotrebi obuhvata akte svesti čije je suštinsko stanje intencionalnost. Posebno ističe intencionalni karakter doživljaja, da ima osobinu „usmerenosti ka” stvarima, odnosno, da uvek dolazi sa određenim sadržajem. To je ujedno i osobina svesti, da je ona uvek svest o nečemu. Ova „usmerenost ka” stvarima događa se kroz određene slike, pojmove i misli.⁸⁸ Međutim,

---

⁸³ *The Cambridge Companion to Husserl*, Smith Barry, Woodruff Smith David, (eds.), Cambridge University Press, 1995, 55-56.

⁸⁴ Edmund Husserl, *Logička istraživanja*, 2. svezak- *Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje*, 2. dio, (Zagreb: Naklada BREZA, 2005), 518-519. Isto mesto u engleskom izdanju Husserl, *Logical investigations*, Volume II, 178.

⁸⁵ Husserl, *Logička istraživanja*, 2. svezak - *Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje*, 1. dio, 344-350. Isto mesto u engl. izdanju Husserl, *Logical Investigations*, Volume II, 82-85.

⁸⁶ Husserl, *Logička istraživanja*, 2. svezak - *Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje*, 1. dio, 345, 39-400. Husserl, Edmund, *Logical investigations*, Volume II, 82,112-113.

⁸⁷ Husserl, *Logička istraživanja*, 2. svezak - *Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje*, 1. dio, 344-345.

⁸⁸ Woodruff Smith, David, "Phenomenology", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, <https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology>, (pristupljeno 1.12.2022)

„doživljaj sâm nije ono što je intencionalno prisutno 'u' njemu”, piše Husserl u *Logičkim istraživanjima*.⁸⁹

„Pojava stvari (doživljaj) nije pojavna stvar (ono što nam navodno 'stoji nasuprot' u tjelesnoj istoti). Kao pripadne sklopu svijesti doživljavamo pojave, a kao pripadne fenomenalnom svijetu pojavljuju nam se stvari. Same se pojave ne pojavljuju, one se doživljavaju.”⁹⁰

Fenomenologija se može shvatiti kao poziv na otvorenost ka sopstvenom doživljavanju. Na primer, oslobađanje od predrasuda, prema Husserlu, zahteva odbacivanje sudova koji su strani doživljavanju, odnosno, dozvoljavanje stvarima da same govore za sebe u fenomenološkom postupku: „usmjeriti se na same stvari, odnosno od govora i mnijenja vratiti se natrag na same stvari, ispitati ih u njihovoj samodanosti i odstraniti sve stvari tuđe predrasude”.⁹¹ Kod psihoterapeuta koji će biti analizirani nalazimo da je isti nenametljivi pristup doživljavanju potreban da bi se uspostavio kontakt sa sadržajem koji je u njemu. Treba imati na umu da se fenomenološki zahtev povratka „samim stvarima” i dozvoljavanja da kroz fenomenološki pristup one govore za sebe bitno razlikuje od zahteva celokupnog utemeljenja spoznaje putem iskustva karakterističnog za empiriste, koji pretpostavlja da je „iskustvo jedini akt davanja stvari”.⁹²

„Prava bespredrasudnost ne zahtijeva naprosto odbacivanje 'iskustvu stranih sudova', nego to ona zahtijeva samo kada vlastiti smisao sudova zahtijeva iskustveno utemeljenje. Upravo tvrditi da svi sudovi dopuštaju iskustveno utemeljenje, da ga zapravo zahtijevaju, a da se bit sudova ne podvrgne studiju i pritom ne razmotri s obzirom na njihove temeljno različite vrste, nije li ta tvrdnja na koncu protusmisljena: to je jedna 'spekulativna konstrukcija a priori' koja neće postati bolja zato što se ovaj put polazi s empirističke strane. Čista znanost i njoj svojstvena čista bespredrasudnost kao podlogu svojih dokaza zahtijeva naposredno važeće sudove kao one koji svoje važenje crpe direktno iz originarno dajućih zorova. Ali oni su ustrojeni tako kako to propisuje vlastita bit predmeta i sudbenih odnosa. [...] Neposredno 'gledanje', ne samo osjetilno, iskušavajuće gledanje, već gledanje uopće kao originarno dajuća svijest bilo koje vrste, jest zadnji izvor opravdanosti svih umnih tvrdnji. Taj zor ima svoju opravdavajuću funkciju samo zato što je i ukoliko je originarno dajući.”⁹³

Husserl govori o doživljavanju kao struji doživljaja, sa karakterističnim temporalnim svojstvima koja se razlikuju od onih „spoljašnjeg vremena”. Dejvid Vudraf Smit (David Woodruff Smith) pruža dobro objašnjenje ove osobine doživljaja u

---

⁸⁹ Husserl, *Logička istraživanja*, 2. svezak - *Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje*, 1. dio, 348. Isto mesto u engl. izdanju Husserl, *Logical Investigations*, Volume II, 84.

⁹⁰ Husserl, *Logička istraživanja*, 2. svezak - *Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje*, 1. dio, 347.

⁹¹ Edmund Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, (Zagreb: Naklada BREZA, 2007), 42.

⁹² Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, 42-43.

⁹³ Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, 43-44. Isto u engleskom izdanju Edmund Husserl, *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy—First Book: General Introduction to a Pure Phenomenology*, (Martinus Nijhoff Publishers, 1983), 36-37.

The Cambridge Companion to Husserl: „svaki doživljaj je deo struje doživljaja, i ima vremensko trajanje i vremensku lociranost u struji. Ova vremenska svojstva se razlikuju u pogledu 'unutrašnjeg vremena', kao suprotnog od 'spoljašnjeg vremena', koje je deo biti Prirode. Dakle, svaki doživljaj je deo 'vremenskog horizonta' doživljaja koji pripadaju istom toku svesti. U *Kartezijanskim meditacijama* Husserl amplifies svoj prikaz 'horizonta' doživljaja. Svaki doživljaj, kaže, ima horizont daljih mogućih iskustava koja isti predmet predstavljaju na različite načine - u slučaju percepcije, to uključuje moguće percepcije objekata iz različitih prostornih perspektiva. Horizont-analiza, kaže, je nova vrsta fenomenološke analize.”⁹⁴

U kasnijim radovima, Husserl transformiše fenomenologiju iz jedne vrste metodološkog solipsizma u fenomenologiju intersubjektivnosti. Kao kod Diltaja, prvi oblici objektivnosti se konstituišu tek u zajednici sa drugima. Ovu ideju Diltaj je formulisao kroz pojam razumevanja, a Husserl kroz pojam intersubjektivnosti.

„U sebi, u okviru mog transcendentalno reduciranog čistog svjesnog života, iskušavam svijet zajedno s drugima i prema smislu iskustva ne kao svoju takoreći privatnu sintetičku tvorevinu nego kao meni strani, intersubjektivni svijet koji je za svakog prisutan, u svojim predmetima svakome pristupačan. A ipak svaki ima svoja iskustva, svoja pojavljivanja i pojavna jedinstva, svoj fenomen svijeta, dok iskušani svijet o sebi prebiva naspram svih iskušavajućih subjekata i njihovih fenomena svijeta.”⁹⁵

Veza pojma doživljaja sa drugim pojmovima: svest, logika

U *Logičkim istraživanjima* fenomenologija je predstavljala istraživački napor pri kom se radikalno i dosledno istražuje unazad - od kategorija objektivnosti ka subjektivnim aktima tj. doživljajnoj osnovi znanja, ocenjuje filozof Dermot Moran.⁹⁶ Zadatak fenomenologije je da razjasni prirodu logičkih pojmova praćenjem njihovog porekla u intuiciji. Logičari nisu zainteresovani za mentalne akte kao takve, već za objektivna značenja i njihovu formalnu regulaciju.⁹⁷

Fenomenologija od pokreta postaće filozofska disciplina u okviru koje se danas proučava struktura različitih tipova iskustva, od percepcije, mišljenja, pamćenja, zamišljanja, emocija, želja, htenja do svesnosti tela (*bodily awareness*), utelovljene akcije (*embodied action*), socijalne aktivnosti, lingvističke aktivnosti.⁹⁸ U novijoj filozofiji duha „fenomenologija” je često redukovana na proučavanje senzornih

---

⁹⁴ *The Cambridge Companion to Husserl*, Smith Barry, Woodruff Smith David, (eds.), Cambridge University Press, 1995, 341. Za više o Husserlovom pojmu horizonta vidi Tengelj, Laslo, "Husserlov pojam horizonta", *Horizonti pojma horizont - hermeneutičke, fenomenološke i interkulturalne studije*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2004), 150-176.

⁹⁵ Edmund Husserl, René Decartes, *Kartezijanske meditacije; Meditacije o prvoj filozofiji*, (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, 1975), 115.

⁹⁶ Dermot Moran piše u uvodu za englesko izdanje Husserl, *Logical Investigations, Volume I*, XXIV.

⁹⁷ Dermot Moran piše u uvodu za englesko izdanje Husserl, *Logical Investigations, Volume I*, XXIII.

⁹⁸ David Woodruff Smith, "Phenomenology", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, <https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology>, (pristupljeno 1.12.2022).

kvaliteta gledanja, slušanja, itd.⁹⁹ Fenomenologija se kao disciplina smatra kontinentalnom filozofijom 20. veka, a filozofija duha je ponikla u austro-anglo-američkoj tradiciji anlitičke filozofije 20. veka što može objasniti ograničavanje na čulno iskustvo. Rečnikom koji je zastupljen u savremenim proučavanjima iskustva u okviru filozofije duha možemo reći da Huserl najviše govori o svesnom iskustvu, perceptivnom iskustvu, iako ne koristi te sintagme.

Radikalni empirizam i pragmatizam - Vilijam Džejms „Principi psihologije” (1890)

Knjiga *The Principles of Psychology*, koju je Vilijam Džejms (William James) objavio 1890. godine, imala je uticaj na prihvatanje psihologije kao ozbiljne naučne discipline. Džejmsu je bilo bitno da kod čitaoca održi utisak o jedinstvu svesti,¹⁰⁰ i zato taj udžbenik ne počinje objašnjenjima čulnih senzacija, već sa dva poglavlja tadašnjih saznanja o funkcionisanju mozga, a zatim predstavlja svoju teoriju navika i ubrzo tematizuje struju svesti. Džejms je u knjizi, takođe, predstavio teoriju emocija, kasnije poznatu kao Džejms-Langeova teorija emocija.¹⁰¹ U datoj teoriji je tvrdio da je emocija posledica telesnih iskustava (pre nego njen uzrok). Drugim rečima, stimulus izaziva fizički odgovor, a emocija prati odgovor.¹⁰²

Džejmsova teorijska pozicija psihologije postala je poznata kao psihološki funkcionalizam, usmeren na razumevanje funkcije psiholoških pojava, odnosno traženje uzročnih veza između unutrašnjih stanja i spoljašnjih ponašanja. Takva prizma posmatranja uočljiva je i u objašnjenjima iskustva unutar ovog dvotomnog udžbenika psihologije.

---

⁹⁹ Woodruff Smith, David, "Phenomenology", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, <https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology>, (pristupljeno 1.12.2022).

¹⁰⁰ "I have tried to keep the reader in contact throughout as many chapters as possible, with the actual conscious unity which each of us at all times feels himself to be." Citat iz predgovora italijanskom izdanju iz 1900. prema Uvodu u kom sebe citira Džejms. James, William, *The Principles of Psychology*, Vols. 1 & 2., (Harvard University Press, [1890] 1983), XVIII. "Most books start with sensations, as the simplest mental facts, and proceed synthetically, constructing each higher stage from those below it. [...] No one ever had a simple sensation by itself. Consciousness, from our natal day, is of a teeming multiplicity of objects and relations, and what we call simple sensations are results of discriminative attention, pushed often to a very high degree." James, *The Principles of Psychology*, 219.

¹⁰¹ Naziv joj je dao Džon Džui u John Dewey, "The theory of emotion: I: Emotional Attitudes", *Psychological Review* 1, no 6. (1894), 553–569.

¹⁰² U vezi sa statusom Džejmsove teorije emocija danas vidi Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tjelo, emocije i postanak svijesti*, (Zagreb: Algoritam, 2005), 279-280. Takođe, Prinz, Jesse, *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotion*, Oxford: Oxford University Press, 2004. Ova knjiga je interdisciplinarna odbrana tvrdnje da su emocije percepcije šablonskih promena u telu, koja je bila i Džejmsova pretpostavka.

Različiti autori¹⁰³ tvrde da je primetna srodnost između Džejmsove rane psihologije i Huserlove fenomenologije, ali da je kasniji razvoj njegove filozofije suprotan Huserlovoj transcendentalnoj fenomenologiji.¹⁰⁴ Određene ideje koje je Džejms predstavio 1890. godine u *Principima psihologije* vremenski prethode centralnim idejama Huserlove fenomenologije. Konkretno, za početnu tačku svog istraživanja u navedenom delu Džejms određuje epistemološki dualizam između spoznavatelja (subjekta) i spoznatog (objekta), koje se razume kao suštinska osobina mentalnih stanja. Ovaj dualizam je izražen kroz pojmove kognitivne funkcije i zamisli (*conception*), koji se mogu dovesti u vezu sa Huserlovim pojmom intencionalnosti.¹⁰⁵ Početne ideje istraživanja Džejmsa i Huserla takođe se dalje razvijaju u sličnom pravcu. Džejmsova ideja da su različiti delovi struje misli okruženi ivicama (*fringes*) i računaju na jedinstvo svesti i objekta, anticipira fenomenološki koncept horizonta.¹⁰⁶ Stoga se Huserlova fenomenologija može shvatiti kao radikalizacija Džejmsovog pragmatičkog dualizma kroz temeljnije istraživanje korelacije između subjekta i objekta.¹⁰⁷

Pojam iskustva je kod njega u vezi sa pojmom interesa. Iskustvo definiše kao selektivnu pažnju koja nošena selektivnim interesima diskriminiše objekte iz beskrajnog toka egzistencije u skladu sa ograničenim potrebama, željama, interesima i svrhama osobe.¹⁰⁸ Za njega je iskustvo neprekidno i holističko.

Veza pojma iskustva sa drugim pojmovima: svest, mišljenje, navike, pažnja i interes

Neuronaučnik Antonio Damazio u knjizi *Osjećaj zbivanja* kaže da deli shvatanje svesti Vilijama Džejmsa, prema kojem je svest selektivna, kontinuirana, osobna i tiče se objekata.¹⁰⁹ Prema Džejmsu, i rasuđivanje je selektivno, ono prati lični interes:

---

¹⁰³ Alfred Schutz, Aron Gurwitsch, Bruce Wilshire, Gary E. Kessler. Prema Pace Giannotta, Andrea, "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism", *Pragmatism Today*, Vol. 9, no. 2 (2018), 33.

¹⁰⁴ Razlog zašto većina autora smatra Džejmsov radikalni empirizam suprotnim Huserlovoj transcendentalnoj fenomenologiji jeste taj što Džejmsova čisto iskustvo u poznim esejima, *Essays in Radical Empiricism*, predstavlja kao nedualno i smatra da kao takvo prethodi funkcionalnom razdvajanju na subjekat i objekat radi istraživanja. Andrea Pače Đanota (Andrea Pace Giannotta) zastupa tezu da i Huserl nesubjektivistički pojam iskustva formuliše kao nedualan u delima iz perioda genetičke fenomenologije posle 1920. godine. Pace Giannotta, "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism", 33-42.

¹⁰⁵ Alfred Schutz, "William James Concept of the Stream of Thought Phenomenologically Interpreted", *Philosophy and Phenomenological Research*, 1941, 1 (4), 442-52. Gurwitsch, Aron, "On the Object of Thought", *Philosophy and Phenomenological Research VII*, Vol. 7, no. 3 (1946), 347-353. Prema Pace Giannotta, A, "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism", 33.

¹⁰⁶ Bruce Wilshire, "Protophenomenology in the Psychology of William James", *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 1969, 5 (1), 34. Prema Andrea Pace Giannotta, "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism", 33.

¹⁰⁷ Formulacija od Gurwitsch Arona iz pomenutog teksta, prema Pace Giannotta, Andrea, "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism", *Pragmatism Today*, 9 (2), 2018, 33.

¹⁰⁸ *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, 24.

¹⁰⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 128, 334-335.

„Rasuđivanje (*reasoning*) je uvek zarad subjektivnog interesa, za postizanje nekog određenog zaključka, ili za zadovoljenje neke posebne radoznalosti.”¹¹⁰ „Rasuđivanje je samo još jedan oblik selektivne aktivnosti duha.”¹¹¹

Savremeni neuronaučnik se sa Džejsom slaže i s idejom da svest nije monolitna. Obojica su svoj stav zasnovali na posmatranju posledica bolesti, Džejs na posmatranju histerije. Džejs deli svest na sekundarnu (nesvesnu, uronjenu svesti) i primarnu (višu, gornju svesti).¹¹² Podsvest tretira kao vrstu svesti, onu koja registruje sve informacije na koje nije fokusirana pažnja.

Džejs naviku shvata u širem smislu nego mi danas, odnosno, pod njom podrazumeva dispoziciju i pripisuje je i neživoj prirodi. Priča o navikama je ujedno i priča o fundamentalnim svojstvima stvari.¹¹³ Pošto su materijali koji čine neživu prirodu manje promenljivi, a organski materijali koje grade tela živih bića, posebno nervna tkiva, plastičniji (*plasticity*) navike su kod njih uočljivije. Navike imaju značajnu ulogu u prilagođavanju životnom okruženju, potrebama organizma i izazovima sredine.

Instinktima naziva navike koje su urođene, a postupcima razuma (*acts of reason*) naziva navike stečne obrazovanjem.¹¹⁴ Prve vode prepoznatljiv krug dnevnih aktivnosti divljih životinja, a druge upravljaju ponašanjem domaćih životinja i naročito ljudi. Naviku predstavlja kao neuronski put u mozgu uspostavljen prošlim iskustvima, koji omogućava naknadno ponašanje tipa refleksnog luka.¹¹⁵ Korteks ima ulogu da stvara nove puteve, ali i da pamti puteve koji su doveli do uspeha.

„Stvar je iskustva da takva osećanja uspešnog dostignuća imaju tendenciju da fiksiraju u našem pamćenju sve procese koji su doveli do njih, a pamćenje je samo pitanje puteva [...]”¹¹⁶

Džejs je primetio da zakoni po kojima se navike formiraju nisu zasnovani na razumu. Ovo je važno jer stvaramo određene navike mišljenja, koje je teško izmeniti ako su loše.

„Najveći zakon same navike - da dvadeset iskustava čine da se setimo stvari bolje nego jedno, da istrajavanje u grešci čini ispravno razmišljanje gotovo nemogućim - čini se da nema suštinsko utemeljenje u razumu. Misao se bavi

---

¹¹⁰ James, William, *The Principles of Psychology*, Vols. 1 & 2., Harvard University Press, [1890] 1983, 964.

¹¹¹ James, *The Principles of Psychology*, 276.

¹¹² Na sekundarnu svest referira sa nekoliko izraza: *secondary consciousness*, *unconsciousness*, *submerged consciousness*, *sub-consciousness*. Na primarnu svest referira izrazom: *primary consciousness*, *upper consciousness*. James, *The Principles of Psychology*, 201-203.

¹¹³ "The laws of Nature are nothing but the immutable habits which the different elementary sorts of matter follow in their actions and reactions upon each other. In the organic world, however, the habits are more variable than this. Even instincts vary from one individual to another of a kind; and are modified in the same individual, as we shall later see, to suit the exigencies of the case. The habits of an elementary particle of matter cannot change (on the principles of the atomistic philosophy), because the particle is itself an unchangeable thing [...]" James, *The Principles of Psychology*, 109.

¹¹⁴ James, *The Principles of Psychology*, 109.

¹¹⁵ *The Cambridge Companion to William James*, 52.

¹¹⁶ James, *The Principles of Psychology*, 79.

istinom - broj iskustava ne bi trebao da ima bilo šta sa njenim održanjem; i ona [misao] bi s pravom trebala da je u stanju da je sve bliže obgrli, nakon izgubljenih godina izvan njenog prisustva. Suprotni scenariji izgledaju dosta fantastično i proizvoljno, iako su deo same kosti i srži naših umova. Razum je samo jedna od hiljadu mogućnosti u razmišljanju svakoga od nas.”¹¹⁷

Ispravno promišljanje je samo jedan mogući ishod procesa mišljenja. U procesu mišljenja učestvuju i groteskne pretpostavke, irelevantna razmišljanja, predrasude i iracionalna uverenja. Kod psihoterapeuta Alberta Elisa ćemo zaći u razradu problema pogrešnih navika mišljenja i iracionalnih uverenja/verovanja. Na verovanja utiču emocije i impulsi za delovanje, piše Džejms, a to je i jedna od osnovnih pretpostavki Elisove REBT terapije. Džejmsovo objašnjenje je da ono što nam daje senzacije (naročito zanimljive), podstiče naše motoričke impulse ili izaziva emocije (kako pozivine, tako i negativne) za nas izgleda stvarnije i pretvara se u verovanja.¹¹⁸

Prema Džejmsu, navike su, na primer, osnova svih asocijacija u struji svesti i u moždanoj aktivnosti. Navike su zaslužne za lakoću delovanja i utiču na smanjivanje svesne pažnje potrebne za delovanje.¹¹⁹

Džejms je prvi koji je pokušao da definiše pažnju. Na početku poglavlja posvećenog toj temi ocenjuje da su Lok, Hjum, Hartlij, Mil i Spenser ignorisali fenomen pažnje iz nastojanja da pokažu kako su više sposobnosti uma proizvodi iskustva, podrazumevajući pod iskustvom nešto što je jednostavno dato (*simply given*). Pažnja, prema tome, kviri priču o receptivnosti. Smatra pogrešnim pojam iskustva koji se svodi na puke senzacije spoljašnjeg poretka jer mnogo toga što je prezentovano čulima ne bude uključeno u iskustvo. Deo neuključenih sadržaja je zajednički svim ljudima, a drugi deo je individualan. Selektivnost je ostala ključna osobina pažnje od Džejmsove karakterizacije do današnjih shvatanja.¹²⁰ Fokusiranje na odabrani sadržaj podrazumeva da su drugi sadržaji ignorisani, tako da pažnja koliko pomaže pri kognitivnoj obradi informacija može i da odmogne.

„Milion stavljeni spoljašnjeg poretka dostupni su mojim čulima, koje nikada propisno ne ulaze u moje iskustvo. Zašto? Zato što nisu deo mojih interesovanja. Moje iskustvo je [biva] ono u čemu sam saglasan da učestvujem. Samo one stavke koje ja primetim oblikuju moj um - bez selektivnih interesovanja, iskustvo je apsolutni haos.”¹²¹

„Stvar može biti stavljena pred njega [čoveka] hiljadu puta, ali ako on istrajno ne uspeva da je primeti, ne može se reći da ona ulazi u njegovo iskustvo. Mi svi vidimo mušice, moljce i bubice po hiljadu puta, ali kome, izuzev entomologa,

---

¹¹⁷ James, *The Principles of Psychology*, 521.

¹¹⁸ James, *The Principles of Psychology*, 939.

¹¹⁹ James, *The Principles of Psychology*, Vols. 1 & 2., Harvard University Press, [1890] 1983, 119.

¹²⁰ Dušica Filipović Đurđević, Sunčica Zdravković, *Uvod u kognitivne neuronauke* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka, 2013), 158.

¹²¹ James, *The Principles of Psychology*, 380-381.

one govore bilo šta značajno? Sa druge strane, stvar koju sretnemo samo jednom u životu može ostaviti neizbrisivo iskustvo u pamćenju.”¹²²

Prema Džejsmu, subjektivni interesi mogu uticati da određene stavke iskustva (*items of experiece*) dobiju na težini i da tako na posredan način utiču na oblikovanje misli. Savremena istraživanja kognitivne neuronauke potvrdila su da se selekcija sadržaja na koje se obraća pažnja odvija i u ranim fazama percepcije i u kasnijim, kognitivnim fazama.¹²³ Takođe, na osnovu niza istraživanja iz 1990-ih godina utvrđeno je da ista retinalna aktivacija može da proizvede različitu neuralnu aktivaciju u specifičnim moždanim zonama u zavisnosti od toga šta je posmatraču u centru pažnje.¹²⁴ To znači da pažnja zaista menja smer misli.

Da bi ilustrovao različitost onoga što ulazi u iskustavo iz spoljnog sveta, i da iskustvo nije svodivo na senzacije spoljašnjeg poretka, konstruiše primer o četiri osobe koje su se vratle sa proputovanja Evropom. Jedan stiče vizuelne utiske - kostima, boja, parkova, arhitekture. Za drugog oni ne postoje, on ima utiske korisnih statističkih podataka o udaljenosti, cenama, stanovništvu, uređenosti drenaže. Treći primećuje pozorišta, restorane, javne balove. Četvrti, zbog udubljenosti u subjektivna razmišljanja može reći samo nekoliko imena mesta kroz koja je prošao. Iz ovog primera Džejms zaključuje: „Svako je iz iste mase prezentovanih objekata izabrao one koji su odgovarali njegovom privatnom interesu i time stekao svoje iskustvo.”¹²⁵

U kontekstu priče o struji svesti, Džejms piše da se ljudska rasa kao celina u velikoj meri slaže oko toga šta će biti primećeno i čemu će biti dato ime od svega što se prezenutje našim čulima. Drugom vrstom selekcije, koja je individualna, rukovode interesi koje svaki ljudski um oseća za onaj deo univerzuma koji može nazvati „ja” ili „moje”: „Postoji, međutim, jedan u celosti izvanredan slučaj [a to je] da nema dva čoveka za koja znamo da biraju jednako. Jedno veliko cepanje čitavog univerzuma na dve polovine čini svako od nas; za svakoga od nas skoro svako interesovanje vezuje se za jednu od polovina; dok svi mi na različitim mestima, povlačimo liniju podele između njih. Kada kažem da svi mi zovemo dve polovine istim imenima, te da su ta imena isključivo 'ja' i 'ne-ja', postaje sasvim jasno šta želim da kažem.”¹²⁶ Nijedan um ne vuče liniju između sebe i ostatka univerzuma na istom mestu, prema tome ta vrsta interesa koja pripada jednoj osobi ne može biti ista kao interesi drugih osoba, niti se ijedan um može interesovati za svog bližnjeg kao za sebe. Self je kuća interesa, ono kome se prijetnost i bol obraćaju.¹²⁷ Lični interesi deluju kroz pažnju, a ne neposredno.¹²⁸

Džejms razlikuje refleksnu pažnju i voljnu.¹²⁹ Savremeni kognitivni neuronaučnici potvrdili su da te dve vrste pažnje imaju različitu neurološku podlogu.

---

¹²² James, *The Principles of Psychology*, 275.

¹²³ Filipović Đurđević, Zdravković, *Uvod u kognitivne neuronauke*, 159.

¹²⁴ Filipović Đurđević, Zdravković, *Uvod u kognitivne neuronauke*, 158.

¹²⁵ James, *The Principles of Psychology*, 275-276.

¹²⁶ James, *The Principles of Psychology*, 278.

¹²⁷ James, *The Principles of Psychology*, 285.

¹²⁸ James, *The Principles of Psychology*, 481.

¹²⁹ James, *The Principles of Psychology*, 393.

Džejs takođe razlikuje senzornu pažnju od intelektualne, smatrajući da obe mogu biti i refleksne i voljne.¹³⁰ Refleksna intelektualna pažnja je ona koja prati u mislima struju slika, koje su uzbuljive ili interesantne po sebi.¹³¹ Takođe razlikuje još neposrednu (*immediate*) i izvedenu (*derived*) pažnju.¹³² Prvu izaziva tema ili stimulus koji je interesantan po sebi (npr. hrana, neprijatelji, seksualni partneri i potomstvo), dok je tema ili stimulus koji privlači izvedenu pažnju interesantan zahvaljujući asocijaciji sa neposrednim stimulusima i temama.

Naturalistički empirizam i pragmatizam - Džon Džui „Iskustvo i priroda”(1925/29)

Pojam iskustva kod Džona Džuija ima široku eksplanatornu ulogu, zapravo njime je opravdan pragmatični i funkcionalistički ugao posmatranja velikog broja tema. Mesto iskustva razmatra u vezi sa prirodom, znanjem, umetnošću, obrazovanjem, itd. Dakle, u osnovi njegove filozofije nalazi se shvatanje iskustva koje naziva naturalističkim empirizmom.

Profesor filozofije, Dejvid Hildebrand (David Hildebrand) smatra da su tri mislioca uticala na Džuija, pored njegovih sopstvenih zapažanja, da iskustvo postane tako važan koncept i kompletno obeleži njegov pristup filozofiji: Darwin, Džejs i Hegel. Od Džejsa je prihvatio insistiranje da je iskustvo (kao perspektivno, lično, emocionalno, temperamentno) filozofski relevantno i vredno uračunavanja u apstraktne i logičke teorije.¹³³ Pod uticajem Džejsovih *Principa psihologije* prihvatio je stanovište funkcionalne psihologije. I on biološki interpretira um, međutim, naglašava i njegovu društvenu i interaktivnu stranu pod uticajem Hegela. Hildebrand je uticaj Hegela povezao sa karakteristikom da je iskustvo zasićeno rezultatima društvene interakcije i komunikacije, koju joj je Džui pripisao. Darwinov uticaj Hildebrand vidi u određivanju iskustva kao da je više „stvar funkcija i navika, aktivnih prilagođavanja i ponovnih prilagođavanja, koordinacije i aktivnosti, nego stanja svesti”.¹³⁴

Na kontinuiranoj vezi između prirodne i iskustva Džui će zasnivati izlaz iz filozofskog problema subjektivnosti i izolovanosti uma, razdvojenosti psihičkog i fizičkog, duha i tela. U tome će se razlikovati od Džejsa koji je zauzeo dualistički stav u *Principima psihologije*.¹³⁵

---

¹³⁰ James, *The Principles of Psychology*, 394.

¹³¹ James, *The Principles of Psychology*, 395.

¹³² James, *The Principles of Psychology*, 304, 393.

¹³³ David Hildebrand, "John Dewey", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, 2018, <https://plato.stanford.edu/entries/dewey>, (pristupljeno 1.12.2022).

¹³⁴ Citat je iz Džuijevog članka iz 1910. godine "A Short Catechism Concerning Truth", *The Influence of Darwin on Philosophy and Other Essays*, (New York: Henry Holt and Company, 1910), 157.

¹³⁵ Owen Flanagan, "Consciousness as a pragmatist views it", *The Cambridge Companion to William James*, Ruth Anna Putnam (ed.), (Cambridge University Press, 1997), 33, 36-38.

U predgovoru knjige *Experience and Nature* štampane 1929. godine, u nekoliko koraka Džui objašnjava zašto smatra pogrešnim razdvajanje objekata iskustva na dva sveta - fizički i duhovni (idealni). Polazi od toga da je svakodnevno iskustvo zasićeno rezultatima društvene interakcije i komunikacije,¹³⁶ a da je to najsystematičnije zanemarivana karakteristika iskustva u filozofiji komunikacije. Da je jezik instrument socijalne interakcije nema naučnog dvoumljenja, jezikom je uspostavljen kontinuitet između prirodnih događaja i porekla i razvoja značenja. Sposobnost da se odgovori na značenja i da se ona koriste, umesto da se reaguje samo na fizičke kontakte, je sredstvo koje je čoveka uzdiglo u oblast onoga što se obično naziva duhovnim. Drugim rečima, Džui zaključuje „društveno učešće na koje utiče komunikacija, preko jezika i drugih sredstava, je naturalistička veza koja ukida često navodnu neophodnost podele objekata iskustva na dva sveta, jedan fizički i jedan idealni.”¹³⁷ Dakle, umeće verbalizacije bacilo je senku na događaje koji se odvijaju na nivou iskustva i koje smatra prvobitnim (da prethode svakoj verbalizaciji i kontemplaciji). Uvođenje iskustva u priču obnavlja kontinuitet između uma i tela, kaže Džui.¹³⁸ Kada se u teorijskim i filozofskim radovima pozivamo na iskustvo, zapravo upućujemo na šira zbivalja koja prethode jezičkim i misaonim formulacijama. To je jedna od činjenica koja leži u osnovi buduće argumentacije da kritičko mišljenje treba drugačije podučavati.

Pre sagledavanja Džuijevih određenja šta je iskustvo i koje ga osobine karakterišu, smatram korisnim preneti Džuijevu interpretaciju tri tradicionalna razumevanja iskustva i prirode kako bi bilo jasnije u čemu se sastoji osobenost njegovog naturalističkog objašnjenja iskustva. Pripadnici prve tradicije smatraju da je iskustvo, iako važno za bića koja ga imaju, previše povremeno i sporadično da bi sa sobom nosilo bilo kakve važne implikacije u vezi sa prirodom prirode, a prirodu s druge strane smatraju potpuno nezavisnom od iskustva. Pripadnici druge tradicije su još radikalniji i smatraju da iskustvo formira veo ili paravan koji nas isključuje od prirode, osim ako se na neki način ne može „transcendirati”. Ova pozicija „uvodi nešto neprirodno putem razuma ili intuicije, nešto supra-empirijsko.”¹³⁹ Naposletku, odvaja se i od stava prema kom priroda predstavlja nešto potpuno materijalno i mehaničko i zato uobličiti teoriju iskustva u naturalističke termine (ono što Džui radi) znači degradirati i poricati plemenite i idealne vrednosti koje karakterišu iskustvo.

Džui smatra da je jedini konstruktivan način odgovaranja na ove prigovore otkrivanje gore pomenutih značenja koja su putem slobodnih asocijacija pridružena iskustvu i prirodi, a ne naučnim zasnivanjem,¹⁴⁰ kao i posvećivanje veće pažnje kontekstu u kom priroda i iskustvo idu harmonično zajedno. Takav kontekst je, prema

---

¹³⁶ Dejvid Hildebrand, pisac odrednice o Džon Džuiju u Stanford enciklopediji smatra da se ovde može prepoznati Hegelov uticaj na Džuija. Podseća da se Hegelovo iskustvo manifestovalo u određenim društvenim, istorijskim i kulturnim modusima. „Ne samo da je sopstvo (*self*) konstituisano kroz iskustvene transakcije sa zajednicom, već ovo prepoznavanje narušava kartezijski model jednostavnog, atomskog sopstva (*atomic self*) i metode zasnovane na toj pretpostavci.”

¹³⁷ Dewey, *Experience and Nature*, Pregovor, vi.

¹³⁸ Dewey, *Experience and Nature*, Predgovor, vii.

¹³⁹ Dewey, *Experience and Nature*, 1a.

¹⁴⁰ Utvrđivanje naučne činjenice u okviru Džuijevog instrumentalizma pretpostavlja da je ona utvrđena u svetlu njenih svojstava i odnosa na osnovu kojih se mogu koristiti kao instrumenti.

njegovom mišljenju, metodološka uloga iskustva u prirodnim naukama, koja je u njegovo vreme bila prihvaćena. U prirodnim naukama istraživač mora da koristi empirijski metod da bi se njegovi nalazi tretirali kao naučni. Podrazumeva se da iskustvo ako je kontrolisano na određene načine vodi do činjenica i zakona prirode. „On [naučni istraživač] slobodno koristi razum i proračun, ne može napredovati bez njih. Ali on se stara da poduhvati ove teoretske vrste počnu i završe se u direktno iskušanoj temi (*experienced subject-matter*)”¹⁴¹ Zaključuje da ako je upotreba iskustva naučno-istraživački opravdana, onda shvatanje iskustva mora da se dosledno prenese i na razumevanje odnosa prirode i iskustva, odnosno mora da se odrazi na prihvatanje da između prirode i iskustva postoji kontinuitet i harmonija.

„[...] ako je iskustvo naučno-istraživački opravdano, ono nije beskonačno tanak sloj ili prvi plan prirode, već ono prodire u nju, doseže u dubine, i na takav način da je njen zahvat sposoban da se proširi; on pravi tunele u svim pravcima i radeći tako izvlači na površinu stvari koje su u početku bile skrivene - dok rudari gomilaju na površini zemlje blaga doneta odozdo.”¹⁴²

„Poznavanje uslova nastanka doživljenih objekata nije kompletno dok ne uključimo organske uslove kao i ekstra-organske. Znanje o poslednjim može objasniti događaj (*happening*) apstraktno, ali ne i konkretno ili [objasniti] doživljeni događaj (*experienced happening*).”¹⁴³

Djui ukazuje na potrebu da se ima vera u iskustvo kada je ono inteligentno korišćeno kao sredstvo za otkrivanje stvarnosti prirode: „Iskustvo nije veo koji čoveka isključuje od prirode, to je sredstvo za neprestano dalje prodiranje u njeno srce.”¹⁴⁴

Njegov odgovor trećoj tradiciji koja smatra da posmatrati iskustvo naturalistički znači svesti ga na nešto materijalističko, lišavajući ga svakog idealnog značaja, kaže da osobine koje poseduju predmeti iskustva, poput estetskih i moralnih osobina, pa su iskustva nematerijalistička, isto tako sežu u prirodu i svedoče o nečemu što pripada prirodi, kao karakteristike sunca i elektrona.¹⁴⁵

Djui na više mesta tematizuje neopravdanost pretpostavke da sve vezano za iskustvo mora da se smatra subjektivnim i privatnim.

„Teško da se termin 'iskustvo' može koristiti u filozofskom diskursu, a da kritičar ne zapita 'Čije iskustvo?' [...] Njegova implikacija je da iskustvo po svojoj prirodi pripada nekome; i da je vlasništvo takvo da je sve u vezi s iskustvom pogođeno privatnim i ekskluzivnim kvalitetom. Implikacija je apsurdna koliko bi bilo zaključiti da [...] referenca posedovanja tako prožima svojstva kuće. [...] Iskustvo kada se dogodi ima istu zavisnost od objektivnih prirodnih događaja, fizičkih i društvenih, kao i pojava kuće. Ima svoje

---

¹⁴¹ Dewey, *Experience and Nature*, 2a.

¹⁴² John Dewey, *Experience and Nature*, 3a. Na drugom mestu kaže „Samo postojanje nauke je dokaz da je iskustvo takva pojava da prodire u prirodu i kroz nju se neograničeno širi.” John Dewey, *Experience and Nature*, 1.

¹⁴³ Dewey, John *Experience and Nature*, Predgovor, 238.

¹⁴⁴ Dewey, John *Experience and Nature*, Predgovor, III.

¹⁴⁵ Dewey, *Experience and Nature*, 1.

objektivne i definitivne osobine; one se mogu opisati bez pozivanja na samstvo (*self*), upravo kao što je kuća od cigle, ima osam soba, itd., bez obzira kome pripada. Ipak, kao što je važno istaći dodatnu kvalifikaciju ličnog vlasništva nad nekretninom za neke svrhe i s obzirom na neke posledice, tako je i sa 'iskustvom'. [...] Iskustvo, serijski tok događaja (*serial course of affairs*) sa sopstvenim karakterističnim svojstvima i odnosima, odvija se, događa se, i jeste ono što jeste."¹⁴⁶

Djui razlikuje prihvatanje odgovornosti za određeno iskustvo i tvrđenje da smo autori datog doživljavanja. Kada naglašavamo pripadnost misli, verovanja i želja sebi na način da kažemo „Ja mislim (verujem, želim)...” ustvari ističemo da prihvatamo i afirmišemo odgovornost za datu misao, verovanje ili želju. To ne znači da je samstvo (*self*)¹⁴⁷ izvor ili autor ovih misli ili privrženosti.¹⁴⁸ Nezavisnost subjekta od doživljavanja dolazi do izražaja kada govorimo da nešto „ne verujemo” ili „ne volimo”. Razlika je još u tome što se autorstvo odnosi na prošlost, a odgovornost o kojoj je ovde reč na budućnost, mada se autorstvo može tumačiti kao odgovornost „čitana unazad”.¹⁴⁹ Djui tvrdi da mi nismo autori svojih doživljaja, tj. da ono izlazi izvan naše mogućnosti kontrole. Nešto slično primetio je i Diltaj govoreći da se energija procesa doživljavanja menja i razbija kada hoćemo s njim činiti nešto svojom voljom. Djui smatra da je iskustvo nesimpatično filozofima upravo zbog toga što ga karakteriše nepodložnost kontrolisanju i velika neizvesnost koju donosi.

U kontekstu problema kontrole proizvodnje posledica dolazi do premeštanja akcenta sa doživljenog (*experienced*) kao objektivne stvari (*the objective subject-matter*) tj. onoga *šta*, na doživljavanje (*experiencing*) kao metode njegovog toka (*the method of its course*) tj. onog *kako* se menja, na koje bi se htelo uticati.¹⁵⁰ Iskustva tj. doživljaji ostaju onakvi kakvi jesu, ali poznavanje načina nastanka doživljaja lako se prevodi u metod proizvodnje i kontrole ishoda. Navodi da doživljavanje stvari zavisi od stavova i dispozicija, a utiču i navike.¹⁵¹

Veza pojma iskustva sa drugim pojmovima: život, organizam, potrebe, želje, ponašanje, kritičko mišljenje, obrazovanje

Iskustvo je posrednik između organizma i sredine. Život, kao osobinu prirodnih organizama, Djui sagledava kroz vezu između fizičke prirode i iskustva živog organizma, a obnavljanje kontinuiteta između prirode i iskustva uklanja problem uma i tela. „Izolovanost prirode i iskustva jednog od drugog učinila je nerešivom misterijom

---

¹⁴⁶ Dewey, *Experience and Nature*, 231-232.

¹⁴⁷ Kroz rad, trudim se da koristim izraz *samstvo* za označavanje *selfa*, međutim u prevodima su prisutni i sinonimni izrazi *sopstvo* i *jastvo*.

¹⁴⁸ Dewey, *Experience and Nature*, 233.

¹⁴⁹ „Analitička refleksija pokazuje da je uobičajena koncepcija uzročnosti, kao osobine koja pripada nekoj stvari, ideja odgovornosti čitana unazad.” Dewey, John, *Experience and Nature*, 234.

¹⁵⁰ Dewey, *Experience and Nature*, 235.

¹⁵¹ Dewey, *Experience and Nature*, 235-237.

neospornu povezanost misli i delotvornosti znanja i svrsishodnog delovanja, sa telom.”¹⁵²

U filozofiji Džona Djuija (John Dewey) razvijen je psihološki aspekt procesa doživljavanja i u tom domenu definisano iskustvo, kao i dva odnosa kojima je posvećeno ovo istraživanje, odnos iskustva sa mišljenjem i sa obrazovanjem.

Djui je, za razliku od prethodnika, pojam iskustva značajnije doveo u vezu sa komponentama ljudskog ponašanja. U tom kontekstu govori o potrebama, željama i emocijama.

Iskustvo mora da sadrži informacije o potrebama, nezadovoljstvu i projektovanom zadovoljstvu, odnosno informacije o dovršenjima u kojima bi se javilo zadovoljstvo. Potrebe su objektivne jer se zadovoljavaju objektivnim dovršenjima u objektivnim situacijama.¹⁵³

„Potrebe i želje su eksponenti prirodnog postojanja. Oni su, ako upotrebimo Aristotelovsku frazeologiju, aktuelizacije njegovih kontingencija i nedovršenosti [...] Ako ljudsko iskustvo treba da izrazi i odražava ovaj svet, ono mora biti obeleženo potrebama; da bi postali svesni potrebitih (*needful*) i potrebnih (*needed*) kvaliteta stvari ono mora da projektuje zadovoljstva (*satisfactions*) ili dovršenja (*completions*). Jer, bez obzira da li je zadovoljstvo svesno, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo je objektivna stvar sa objektivnim uslovima. Ono predstavlja ispunjenje zahteva objektivnih faktora. Sreća može označiti svesnost takvog zadovoljstva, a može biti i njegova kulminirajuća forma. Ali zadovoljstvo nije subjektivno, privatno ili lično: ono je uslovljeno objektivnim naklonostima i bežanjima i ostvareno je objektivnim situacijama i dovršenjima. Sreća može označiti svest o takvom zadovoljstvu, a može biti i njegov kulminirajući oblik. Ali zadovoljstvo nije subjektivno, privatno ili lično: ono je uslovljeno objektivnim pristrasnostima i prebegima i ostvareno je objektivnim situacijama i dovršenjima.”¹⁵⁴

Ignorisanje svojih želja i mašte u filozofskoj teoriji su zanemarljive u odnosu na posledice na individualnom planu jer ovo ignorisanje dovodi do drugačijeg načina razmišljanja i funkcionisanja u vezi sa ličnim pitanjima i onim opštim, kaže Djui: „Muškarci koji su prezirali legitimno ostvarenje svoje subjektivnosti, ljudi koji su primorani da potrebu za inovacijom i projekcijom ideja ograniče na tehničke načine industrijskog i političkog života, i na specijalizovana ili „naučna” polja intelektualne aktivnosti, kompenzirajuće pronalaženjem oslobađanja unutar njihove unutrašnje svesti. Postojaće jedna filozofija, realistička, za matematiku, fiziku i uspostavljeni društveni

---

¹⁵² Dewey, *Experience and Nature*, Preface, VI-VII.

¹⁵³ Dewey, *Experience and Nature*, 63-64, 123, 253, 351, 362.

¹⁵⁴ Dewey, John, *Experience and Nature*, 64. Djui je u ovom citatu naglasio inače retku razliku u našem jeziku između prideva potrebit i potreban, a prisutniju u hrvatskom jeziku. Potrebni kvaliteti stvari su oni „koji nekome trebaju, bez kojih ne može ili može ali vrlo teško”. Potrebiti kvaliteti stvari su oni „koji nešto trebaju, koji imaju neku potrebu”. Razlika je jasnija, na primeru, potrebni volonteri (volonteri koji nama trebaju) i potrebiti volonteri (volonteri koji nešto trebaju, koji su „puni potreba”). Za razjašnjenje značenja korišćena su objašnjenja sa sajta *Bujica riječi* koji uređuje Dejana Šćuric, profesor hrvatskog jezika i književnosti i komparativne književnosti, ujedno i lektork hrvatskog jezika: <https://bujicarijeci.com/potreban-i-potrebit>, (pristupljeno 1.12.2022).

poredak; druga, i suprotstavljena, filozofija za poslove ličnog života. Zamerka dualizmu nije samo to što je dualizam, već i to što nam nameće suprotne, nekonvertibilne principe formulacije i interpretacije.”¹⁵⁵ Pri tom ne afirmiše hiroviti pragmatizam zasnovan na egzaltaciji lične želje, već njene integracije: „Hiroviti pragmatizam zasnovan na egzaltaciji lične želje; utešni estetizam zasnovan na sposobnosti da se izvuče kontemplativno uživanje čak i od tragedija spoljašnjeg spektakla; izbeglički idealizam zasnovan na tome da se misao učini svemoćnom u meri u kojoj je neefikasna u konkretnim poslovima; - ovi oblici subjektivizma beleže prihvatanje bilo koje prepreke koja onemogućuje aktivno učešće sopstva u tekućem toku događaja. Tek kada se prepreke tretiraju kao izazovi prepravljavanja lične želje i misli, tako da se ovi integrišu sa kretanjem prirode i učešćem usmeravaju njegove posledice, suprotnost i dualnost se ispravno razumeju.”¹⁵⁶

Za ovaj rad, je značajna Djuijeva koncepcija reflektivnog mišljenja koju obrazlaže u knjizi *How we think* iz 1910. godine. Istorijska pretstavljanja razvoja teorija kritičkog mišljenja uglavnom počinju sa njegovom teorijom reflektivnog mišljenja. Smatra se da je njom započeta moderna tematizacija kritičkog mišljenja.

Djui se zalagao za obrazovanje utemeljeno na kvalitetu iskustva, o čemu govori njegova knjiga iz 1938. godine *Experience and Education*. Svojom filozofijom obrazovanja pomogao je pokret progresivnog obrazovanja koji je trajao od 1890-ih do 1930-ih,¹⁵⁷ i doprineo je razvoju programa iskustvenog obrazovanja (*experiential education*). Danas se iskustveno obrazovanje definiše kao filozofija podučavanja koja pruža principe i kvalitet različitim metodologijama u kojima se prosvetna lica svrsishodno angažuju sa učenicima u direktnom iskustvu i fokusiranom razmišljanju na osnovu njega kako bi povećali svoja znanja, razvili veštine, razjasnili vrednosti, i razvili njihove kapacitete da doprinesu zajednici.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ Dewey, *Experience and Nature*, 241.

¹⁵⁶ Dewey, *Experience and Nature*, 241-242

¹⁵⁷ Uticao je da se fokus obrazovanja skrene sa škole na učenika i studenta, sa formalnog i autoritarnog stila podučavanja pređe na podučavanje koja na bolji način priprema mlade za život u demokratiji.

¹⁵⁸ Definicija sa sajta Asocijacije za iskustveno učenje (AEE - The Association for Experiential Education), <https://www.aee.org/what-is-experiential-education>, (pristupljeno 11.9.2022).

Utelovljena fenomenologija - Moris Merlo-Ponti „Fenomenologija percepcije” (1945)

Teorijski rad Morisa Merlo-Pontija (Maurice Merleau-Ponty) filozof Ted Todvajn (Ted Toadvine) vidi kao trud da se identifikuje alternativa intelektualizmu i idealizmu, s jedne strane, i empirizmu i racionalizmu, s druge strane, kritikom njihove zajedničke pretpostavke gotovog sveta, i kritikom ne uzimanja u obzir istorijski i utelovljeni karakter iskustva.¹⁵⁹ Uložio je mnogo sistematičnosti i argumenata da bi dokazao da telo ima primat u ljudskom iskustvu i proizvodnji značenja.¹⁶⁰ Koriguje kartezijansku filozofsku tradiciju prema kojoj je svest izvor znanja, stavljajući na to mesto telo.

„Funkcija je filozofje da je opet smjesti u polje privatnog iskustva, gdje se ona pojavljuje i da osvijetli njezin postupak.”¹⁶¹ Drugim rečima: „Prvi filozofski čin bit će, dakle, da se vratimo doživljenom svijetu s ovu stranu objektivnog svijet [...]”¹⁶² U tu svrhu potrebno je sagledati opažanje i svet rođen u njemu. Umesto toga uvreženi filozofski pristupi rastvaraju opaženi svet u univerzum koji nije ništa drugo do ovaj svet koji je odsečen od svojih konstitutivnih korenova, ocenjuje Merlo-Ponti. „Ovo fenomenalno polje nije 'unutarnji svijet', 'fenomen' nije 'stanje svijesti', ili 'psihička činjenica', iskustvo o fenomenima nije introspekcija ili intuicija u Bergsonovom smislu.”¹⁶³

U knjizi *Fenomenologija percepcije* 1945. godine Merlo-Ponti je najviše pažnje posvetio istraživanju perceptivnog iskustva, odnosno uticaju senzo-motornih funkcija na formiranje percepcija.

„Empirizam ga je [osjećanje] ispraznio od svakog misterija, svodeći ga na posjedovanje kvaliteta. Mogao je to učiniti samo udaljavajući se mnogo od uobičajenog shvaćanja. Između osjećanja i spoznavanja prirodno iskustvo postavlja razliku koja nije razlika kvaliteta i pojma. Ovaj bogat pojam osjećanja nalazi se još u romantičkoj upotrebi i, na primjer kod Herdera. On označuje iskustvo u kojem nisu dani 'mrtvi' kvaliteti nego aktivna svojstva. [...] Osjećanje, naprotiv, daje kvalitetu vitalne vrijednosti, shvaća ga najprije u njegovu značenju za nas, za ovu tešku masu koja je naše tijelo, i odatle proizlazi da ono tijelu uvijek podnosi neki izvještaj.”¹⁶⁴

---

¹⁵⁹ Ted Toadvine, "Maurice Merleau-Ponty", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016, <https://plato.stanford.edu/entries/merleau-ponty>, (pristupljeno 10.8.2022).

¹⁶⁰ Više od Julien O. Lametria, Deni Didroa, Fridriha Ničea i Mišel Fukoa koji su takođe strastveno zagovarali telesnu dimenziju ljudskog života. *The Cambridge Companion to Merleau-Ponty*, Cambridge University Press, 2004, 151.

¹⁶¹ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 64.

¹⁶² Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 81.

¹⁶³ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 81.

¹⁶⁴ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 76. „Determinirani kvalitet kojim je empirizam htio definirati osjet jeste objekt, ne element svijesti, i to je kasni objekt znanstvene svijesti.” Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 26.

Merlo-Ponti kritikuje kada nauka svodi telo na stvar bez unutrašnjosti, često podsećajući upotrebom sintagme „živo telo” da je telo kako bi ga trebali shvatiti uvek aktivno i u relaciji sa okruženjem. Isti naučni pristup iskustvo svodi na nivo fizičke prirode, a emocionalno i praktično držanje živog subjekta u relaciji prema svetu se ugrađuje u psihofiziološke mehanizme.¹⁶⁵ Nauka je definisala teorijsko stanje tela koje nije podložno dejstvu bilo koje sile, a sa druge strane definisala sile, da bi onda rekonstruisala uz pomoć ovih idealnih komponenti procese koji su stvarno posmatrani.¹⁶⁶

Za Merlo-Pontija, iskustvo se odlikuje monadičnošću i intersubjektivnošću. Takođe, ono sadrži neodređenosti koje mogu postati određene u potpunijoj svesti.

„Nijema je teza percepcije da iskustvo u svakom trenutku može biti koordinirano s onim prethodnog trenutka i s onim slijedećeg trenutka, moja perspektiva s onima drugih svijesti - da sve kontradikcije mogu biti ukinute, da je monadičko i intersubjektivno iskustvo jedini tekst bez praznine - da bi ono što je sada, za mene, neodređeno, postalo određeno za jednu potpuniju svijest koja kao da je unaprijed ostvarena u stvari, ili radije, koja je sama stvar.”¹⁶⁷

Veza pojma iskustva sa drugim pojmovima: telo, znanje

„Sve što znam o svijetu, čak pomoću znanosti, to znam polazeći od jednog svoga gledišta ili od iskušavanja svijeta bez koga simboli znanosti ne bi mogli ništa reći. Sav univerzum znanosti konstituiran je na proživljenom svijetu pa, ako želimo strogo promisliti samu znanost, tačno-procijeniti njezin smisao i domet, treba najprije probuditi to iskustvo o svijetu čiji je ona drugi izraz.”¹⁶⁸ U daljem razvijanju teze o čulnom iskustvu i ulozi tela Merlo Ponty dolazi do toga da je naše viđenje stvari parcijalno, dato samo u određenoj perspektivi, u određenom vremenskom trenutku i položaju.

„Obično iskustvo pravi veoma jasnu razliku između osjećanja i suđenja. Suđenje je za nj zauzimanje stava, ono smjera da upozna nešto vrijedno za samoga mene u svim časovima moga života i za druge postojeće i moguće duhove; osjećanje, naprotiv, znači osloniti se na očevidnost ne tražeći da se ona posjeduje i da se zna njezina istina. Ova se distinkcija briše u intelektualizmu, jer sud je svagdje gdje nema čistog osjeta, tj. svagdje. Svjedočanstvo osjeta bit će, dakle, svagdje osporeno.”¹⁶⁹

---

¹⁶⁵ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 80.

¹⁶⁶ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 80.

¹⁶⁷ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 78.

¹⁶⁸ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 6-7.

¹⁶⁹ Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, 56-57.

Hermeneutička fenomenologija - Hans-Georg Gadamer „Istina i metoda” (1960)

Pomak od hermeneutike kao metodološkog pomoćnog sredstva u zasebnim disciplinama ka hermeneutici kao metodi društveno-istorijskih nauka dogodio se kod Diltaja proširivanjem interesovanja sa pitanja kako čitati na pitanje uslova mogućnosti komunikacije jezičkim simbolima. Hans-Georg Gadamer (Hans-Georg Gadamer) razvio je hermeneutiku u filozofsku teoriju, pristupajući razumevanju kao fenomenu koji nam se dešava i van našeg htenja i čina, dok se ranije razumevanje ispitivalo kao ono šta činimo ili bi trebalo da činimo da bismo razumeli.¹⁷⁰ Sada hermeneutika nije samo o komunikaciji jezičkim simbolima; njena oblast je još fundamentalnija jer je razumevanje shvaćeno kao temeljni odnos čoveka prema svemu što iskušava.

Gadamer je prvi istorijski analizirao početke jezičke upotrebe reči doživljaj u nemačkom jeziku, i njegove pojmovne upotrebe u filozofiji. Iz knjige *Istina i metodi* 1960. godine saznajemo da je prvi put filozofski značaj ovaj pojam dobio kod Diltaja i kako se dalje razvijao. Takođe, značajan je i njegov sistematičan poduhvat analize značenja pojmova iskustvo i doživljaj koju predstavljam u nastavku.

Gadamer prepoznaje u jezičkoj upotrebi glagola *doživljavati* (*Erleben*) (iz kojeg je kasnije u nemačkom jeziku izvedena imenica *doživljaj*) značenje koje se može formulisati kao „biti još živ, dok se nešto događa”. Reč ima ton neposrednosti, nečeg stvarnog, nasuprot onome o čemu verujemo da znamo, no čemu nedostaje overa sopstvenog doživljaja, bilo da je preuzeto od drugih, bilo da je dokućeno, pretpostavljeno ili uobraženo. Prema tome, doživljeno je uvek samodoživljeno.¹⁷¹ Kako ćemo videti, i psihoterapeut Karl Rodžers i Fric Perls ističu da je doživljavanje autentično, naspram preuzetih stavova i *trebanja*. Takođe, u skladu sa njihovom shvatanjima stoji Gadamerovo tvrđenje da neposrednost doživljavanja prethodi svakom tumačenju, obradi i saopštenju. Njihovim rečnikom, svesna i jezička obrada svega što je sadržavao proces doživljavanja je samo delimična. Dalje, Gadamer piše da doživljavanje samo daje oslonac za trajnost i materijal za oblikovanje. Pridev *doživljeno* (*das Erlebt*) upotrebljava se upravo u smislu označavanja trajne sadržine onoga što se doživljava. Ovaj sadržaj je nešto poput dobiti ili rezultata onoga koji je iz prolaznosti doživljavanja stekao trajnost, težinu i značaj.¹⁷² Rodžers primećuje da se takvim zapamćenim, značajnim doživljajima u klijentom-usmerenoj terapiji osobe vraćaju, i istražuju njihove protivrečne i neprihvaćene strane. Gadamer zaključuje da su u osnovi tvorbe imenice *doživljaj* zadržana oba pravca značenja, neposrednosti koja je prethodeća obradi i njen trajni rezultat.¹⁷³ Dvostrukom pravcu značenja reči doživljaj odgovara njeno poreklo iz biografske literature kod Diltaja, nastojanja da se iz života shvati delo. U prvoj verziji članka o Geteu iz 1877. godine¹⁷⁴ Diltaj upoređuje Getea sa

---

¹⁷⁰ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 10.

¹⁷¹ Gadamer, *Istina i metoda*, 89.

¹⁷² Gadamer, *Istina i metoda*, 89.

¹⁷³ Gadamer, *Istina i metoda*, 90.

¹⁷⁴ 1905. uključenog u knjigu *Doživljaj i pesništvo*.

Rusoom, i da bi opisao Rusoovo novovrsno pesništvo iz svetla njegovih intimnih iskustava, upotrebljava izraz doživljaj. Ruso je na neki način postavio merilo šta znači „biti doživljeno”.

Izlazeći iz usko saznanjano-teorijske upotrebe pojma doživljaja, primećujemo da je ovaj pojam dvostran, s jedne strane, predstavlja osnovu za spoznaju, a sa druge strane je vezan na takav način za život da se možemo pitati u kom stepenu ga posedujemo. Gadamer zato stoji na stanovištu da dvostranost pojma doživljaja čini da on ne prelazi u ulogu zadnje datosti i fundamenta sve spoznaje.¹⁷⁵ Analizirajući kako su se Diltaj i Huserl „zepleli” u ovu problematiku nasleđujući neka tradicionalna polazišta, zaključuje: „Svaki je doživljaj izdvojen iz kontinuuma života, a istovremeno je vezan za celinu sopstvenog života. Ne samo da je on, kao doživljaj, živ samo onoliko dok u vezi sa sopstvenom životnom svešću nije potpuno razrađen, i način na koji je on svojom obradom u celini životne svesti 'ukinut', prevazilazi u principu svaki 'značaj' o kojem svako misli da mu je poznat.”¹⁷⁶ Ovakvo shvatanje strukture doživljaja daće Gadameru uporište za zasnivanje estetike na doživljaju, smatrajući da ona odgovara načinu bivstovanja estetskog. Dakle, doživljaj kod Gadamera ima ulogu da objasni način na koji postoje umetnička dela. Određenje umetničkog dela je da postane estetski doživljaj, tj. da onoga koji doživljava istrgne iz sklopa njegovog života snagom umetničkog dela, a ipak da ga istovremeno veže za celinu njegovog opstojanja. U doživljaju umetnosti prisutna je punoća značenja koja ne pripada samo sadržini umetničkog dela, već zastupa smisaonu celinu života.¹⁷⁷ Konceptija razumevanja umetnosti putem doživljaja kod Gadamera pokazuje Diltajevsku istovetnost izvora duhovne tvorevine i njenog saznavanja. Kada je umetničko delo izraz nekog doživljaja mora u svom značenju biti shvaćeno kroz estetski doživljaj. Dok savremeni pristup naučnoj metodologiji ukida separatizam humanističkih i prirodnih nauka smatrajući da su ista merila naučnosti za obe,¹⁷⁸ Gadamerovo objašnjenje umetničke percepcije je legitimno.

Važni pojmovi sa kojima je pojam doživljaja doveden u vezu: jezik, razumevanje, predrasuda

Prihvatajući Hajdegerovu paradigmu, Gadamer čovekovo postojanje vidi kao postojanje u jeziku. Kod njega jezik nije samo deo instrumentaliteta koji pripada čoveku, već se na njemu temelji i u njemu je predstavljeno da ljudi uopšte „imaju svet”.¹⁷⁹ I postojanje sveta za čoveka je jezički ustanovljeno. Mi smo naučili da znamo svet učeni da se služimo jezikom. Granice jezika se ne mogu prevazići, zato iskustvo koje možemo razumeti jeste jezičko iskustvo¹⁸⁰ i proces razumevanja je uvek jezički

---

¹⁷⁵ Gadamer, *Istina i metoda*, 95-96.

¹⁷⁶ Gadamer, *Istina i metoda*, 98.

¹⁷⁷ Gadamer, *Istina i metoda*, 98-99.

¹⁷⁸ Za primer ću uzeti stavove filozofa nauke Adolfa Grinbauma (Adolf Günbaum) prema argumentaciji iznesenoj u vezi sa psihoanalitičkim naučnim saznanjima kod Milanko Govedarica, *Filozofija psihoanalize*, (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 2013), 107-127.

¹⁷⁹ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 478.

¹⁸⁰ Gadamer, *Istina i metoda*, 417-430.

proces.¹⁸¹ Takođe, mi ne možemo zaista da razumemo sebe ako ne razumemo sebe situirane u lingvistički posredovanu, istorijsku kulturu. Jezik je, kaže, naša druga priroda.¹⁸²

Gadamer daje pozitivno određenje pojma predrasude,¹⁸³ nakon tradicije njenog negativnog određenja, tako što ih smatra prethodnom usmerenošću čitave naše mogućnosti iskustva. Preko oksimorona izražava njihovu kontradiktornu ulogu nazivajući ih „pristrasnostima naše otvorenosti prema svetu”.¹⁸⁴

„Iskustvo stupa kao nešto novo što obara ono što je vodilo naša očekivanja i što se u obaranju samom nanovo uređuje.”¹⁸⁵

Kognitivne nauke - Danijel Denet „Svest - objašnjena” (1991)

Danijel Denet (Daniel Dennett, 1942 -) je jedan od prvih kognitivnih naučnika, pritom filozof po obrazovanju, koji se zauzeo da istražuje svest koristeći znanja iz neuronauka, psihologije i veštačke inteligencije, te izneo svoju teoriju svesti poznatu kao model višestrukih skica (*multiple drafts*).¹⁸⁶ Svest nije bila česta tema naučnog istraživanja do 80-ih i 90-ih godina 20. veka. Uspon biheviorizma između 1920. i 1960. godine u Americi Julian Jaynes u knjizi *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind* komentariše kao odbijanje, čak revolt, da se priča o svesti.¹⁸⁷ U Evropi su pokreti kao što je geštalt psihologija svest čuvali predmetom kontinuirane

---

¹⁸¹ „Jezička konstitucija sveta” može biti predstavljena kao „djelatno-povijesna svijest koja unapred shematizira sve naše mogućnosti spoznaje” Gadamer, Hans-Georg, *Univerzalnost hermeneutičkog problema*, u *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj*, (Zagreb: «Biblioteka Scopus», 1998), 252-253.

¹⁸² Svaki pojedinac nastoji izgraditi vlastiti svet u jeziku. „Pravo zblizavanje čoveka s drugim čovekom [...] jeste da je svako prije svega neka vrsta jezičkog kruga i da se ovi jezički krugovi dotiču, te sve više i više stapaju.“ Gadamer, Hans-Georg, *Univerzalnost hermeneutičkog problema*, u *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj*, Biblioteka Scopus, Zagreb, 1998, 256. Ovu ideju u razvijenijem obliku srećemo kod Roberta Jausa (Jauss, Hans Robert). U tekstu „Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja” objašnjava da se u razgovoru dijalektičnost odvija od sebe-razumevanja ka identifikaciji sa drugim kada se pod uplivom sebe-razumevanja u drugi plan povlači razumevanju drugog u njegovoj drugosti. Tek po izlasku iz drugog mi pojmimo drugog u njegovoj drugosti, zadobijamo znanje, i sebe same ponovo obogaćene na njegovoj drugosti. Jauss, Hans Robert, „Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja”, u *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj*, (Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998), 342, 344 i 347.

¹⁸³ Predrasuda je bilo koji aspekt našeg kulturnog horizonta koji smo uzeli zdravo za gotovo.

¹⁸⁴ Hans-Georg Gadamer „Univerzalnost hermeneutičkog problema”, u *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj*, Željko Pavić urednik zbornika tekstova, (Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998), 248.

¹⁸⁵ Gadamer, Hans-Georg, „Univerzalnost hermeneutičkog problema”, u *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj*, Željko Pavić urednik zbornika tekstova, (Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998), 254.

¹⁸⁶ Robert Van Gulick, "Consciousness", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014, <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness>, (pristupljeno 1.12.2022).

¹⁸⁷ Julian Jaynes, *The origins of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*, Boston: Houghton Mifflin, [1976] 2000, 15.

naučne brige.¹⁸⁸ Šezdesetih godina 20. veka je počela da se razvija kognitivna psihologija, međutim, istraživanja su se ticala percepcije, pamćenja, razumevanja jezika.¹⁸⁹ Danijel Denet je 1978. ocenio da su kognitivni psiholozi pružili oskudnu pažnju problemu svesti, na koji se kroz istoriju filozofije referiralo različitim terminima: potpuno razvijena svest (*full-blown consciousness*), introspektivna svest, unutrašnji svet, fenomenološka svest, itd.¹⁹⁰

Pojam iskustva je kod Deneta u funkciji heterofenomenološkog objašnjenja svesti. Njegovo objašnjenje svesti je jedno od prvih savremenih pokušaja. Datom poduhvatu pristupa heterofenomenološki, metodom koju sam definiše kao istraživanje koje počinje od objektivne fizičke nauke koja insistira na tački gledišta trećeg lica, ali uvažava metod fenomenološke deskripcije.

U knjizi *Svest - objašnjena (Consciousness Explained)* iz 1991. godine analizirajući fenomenološku „baštu”,¹⁹¹ deli iskustva na tri tipa:

„Naš fenomen je podeljen na tri dela: (1) iskustva 'spoljašnjeg' sveta, kao što su [vizuelni] prizori, zvukovi, mirisi, osećaji klizavosti i grebanja, osećaj toplote i hladnoće, kao i položaja naših udova; (2) iskustva čisto 'unutrašnjeg' sveta, kao što su fantazijske slike, unutrašnji prizori i zvukovi sanjarenja i razgovora sa samim sobom, prisećanja, izvrsnih ideja, i iznenadnih predosećaja; i (3) iskustva emocija ili 'afekata' (da upotrebim nespretan izraz koji favorizuju psiholozi), u rasponu od telesnih bolova, golicanja, i osećaja gladi i žeđi, preko srednjih emocionalnih oluja besa, radosti, mržnje, postidečnosti, žudnje, oduševljenja, do najmanjih telesnih poseta ponosa, anksioznosti, kajanja, ironičnog odvajanja, žaljenja, strahopoštovanja, ledene mirnoće.”¹⁹²

Denet komentariše da mu podela služi samo da ne previdi neku vrstu fenomena, međutim ne smatra da među njima ime duboke srodnosti, već da je reč o površnoj sličnosti i dubioznoj tradiciji. Međutim, ova iskustva su funkcionalno povezana. Iz Denetovih objašnjenja može se zaključiti da se, s jedne strane, perceptivna iskustava uobličavaju u mentalne slike (ali ne predstavljaju sve mentalne slike), a s druge strane mentalne slike mogu da izazovu osećanja zajedno sa njihovim telesnim manifestacijama, odnosno, mogu da izazovu *iskustva emocija*. Posmatrano iz ugla Rodžersovih objašnjenja procesa doživljavanja, što će biti jasnije na kraju analize psihoterapeuta, kriterijum Denetove taksonomije deluje spoljašnje i neprirodno za proces doživljavanja u kom svi ovi tipovi iskustva funkcionišu kooperativno, organizovano i cilju usmereno oblikujući unutrašnji psihološki život. Denetov prikaz

---

¹⁸⁸ Köhler 1929, Köffka 1935, prema Robert Van Gulick, "Consciousness", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014, <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness>, (pristupljeno 1.12.2022).

¹⁸⁹ Robert Van Gulick, "Consciousness", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014, <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness>, (pristupljeno 1.12.2022).

¹⁹⁰ Daniel C. Dennett, *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology*, (Montgomery, VT: Bradford Books, 1978), 163.

¹⁹¹ Fenomenologija je za Deneta generički termin za različite predmete (*items*) u *svesnom iskustvu* koje treba objasniti. Daniel Dennett, *Consciousness Explained*, (New York: Back Bay Books/Little, Brown and Company, 1991), 44-45.

¹⁹² Dennett, *Consciousness Explained*, 1991, 45.

tipova iskustava je statičan, ekstrahovan fenomenološkim posmatranjem onoga šta u procesu doživljanja možemo svesno, udubljanjem u proces, raspoznati, pa imamo perceptivna, imaginativna, afektivna iskustva, prošla, itd. Denet činjenicu da mi fenomenološki pronalazimo sva ova iskustva u svojoj svesti komentariše na sledeći način: „Ljudi nesumnjivo veruju da imaju mentalne slike, bolove, perceptivna iskustva i sve ostalo, i ove činjenice [...] su fenomeni koje svaka teorija uma mora da uzme u obzir. Podatke u vezi s ovim fenomenima organizujemo u teorijske fikcije, 'intencionalne objekte' heterofenomenoloških svetova.”¹⁹³ U nastavku kaže da pitanje *da li tako prikazani predmeti postoje kao stvarni objekti, događaji i stanja u mozgu - ili u duši*, jeste predmet za empirijsko istraživanje. Ako se otkriju odgovarajući stvarni kandidati, možemo ih identifikovati kao dugo tražene referente za termine koje koriste subjekti u svojim fenomenološkim izveštajima. Ako se ne nađu referenti mora se objasniti *zašto se subjektima čini da ovi predmeti postoje*.

Ma koliko perceptivna iskustva iz fenomenološkog ugla izgledala neizreciva i konačna, različita njihova svojstva mogu biti prikazana analizom informacionih komponenti i procesa koji ih integrišu na putu do mozga i u mozgu, kaže Denet.¹⁹⁴ Smatra da fenomenološki opisi predstavljaju grube činjenice ljudske psihologije (npr. perceptivno iskustvo vidimo direktno, prirodno, bez zaključivanja, kao očigledno) ali ne predstavljaju dovoljna objašnjenja. Zato da bi objasnio „stanovnike fenomenološke bašte” nastoji da ih objasni neuronaučno.¹⁹⁵ Stvaranje iskustava spoljašnjeg sveta objasnio je time da su čula bombardovana fizičkom energijom u različitim oblicima koja se na mestu kontakta pretvara u nervne impulse koji zatim putuju ka mozgu.¹⁹⁶ Tako je, na primer, elektromagnetna energija u obliku svetlosti stimulus za oči; mehanička energija zvučnih talasa je stimulus za uši, itd. Na pitanje zašto perceptivna iskustva koja su u stvari neuralne aktivnosti doživljavamo fenomenološki (kao slike u svesti/glavi), Denet odgovara da je to karakterističnost iskustava unutrašnjeg sveta.

Iskustva unutrašnjeg sveta karakteriše navika da ih opisujemo vizuelnim vokabularom.¹⁹⁷ I u neuronaukama se, na primer, koristi termin „mentalne slike” za određenje svega onoga što se pojavljuje u svesti iako one mogu biti u svim modalitetima, ne samo u vizuelnom. Možemo „čuti” melodiju neke pesme kad je zamislimo u „uhu uma”, kada se obraćamo sebi u unutrašnjem govoru mi to „čujemo” kao određen (naš) „ton glasa”, možemo osetiti „ukus” hrane kada je zamislimo, itd.¹⁹⁸ Denet izražava uverenje da mora da ima nečeg ispravnog u ideji o mentalnim slikama.¹⁹⁹

Danijel Denet govori da je važno imati (svesna) iskustva afekata s obzirom da ona imaju adaptivni značaj te da se preko njih može objasniti zašto je sama svesnost

---

¹⁹³ Dennett, *Consciousness Explained*, 98.

¹⁹⁴ Dennett, *Consciousness Explained*, 50.

¹⁹⁵ Dennett, *Consciousness Explained*, 64.

¹⁹⁶ Dennett, *Consciousness Explained*, 55.

¹⁹⁷ Čulo vida izgleda kao osnovni izvor perceptivnog iskustva za čoveka, dok ga druga čula nadopunjuju. Dennett, *Consciousness Explained*, 56.

¹⁹⁸ Dennett, *Consciousness Explained*, 58.

¹⁹⁹ Dennett, *Consciousness Explained*, 58.

važna.²⁰⁰ Nije pružio neuronaučno objašnjenje iskustava unutrašnjeg sveta i emocija na način na koji je to učinio za perceptivna iskustva, s toga ne znamo tačno zašto smatra da su toliko različiti. Pretpostavljam da je komentar o površnoj sličnosti između iskustava motivisan neurološkim objašnjenjima njihovog nastanka, ali, ako posmatrano kroz dinamička psihološka objašnjenja, kojima ne bih oduzimala naučnost favorizujući neuronauku, ova iskustva su integrisana u jednom procesu.

Bez obzira na razlike između iskustava spoljašnjeg sveta, unutrašnjeg i afekata, Denet im pripisuje dva bitna zajednička svojstva: „S jedne strane, oni su naši najintimniji poznanici (*intimate acquaintances*); ne postoji ništa što bismo mogli da znamo bolje od predmeta naših ličnih fenomenologija - ili tako izgleda. S druge strane, oni su prkosno nedostupni materijalističkoj nauci; ništa ne može biti manje nalik elektronima, molekulima ili neuronima, od načina na koji mi zalazak sunca sada izgleda - ili barem tako izgleda.”²⁰¹

Denet govori o halucinognim iskustvima kao onim za koja smatramo da nisu istinske i verodostojne percepcije realnih stvari „izvan” uma.²⁰² U knjizi *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology* tri godine pre izdavanja knjige koju analiziramo bavi se pitanjem da li su snovi iskustva.²⁰³ Prema gore navedena dva zajednička svojstva iskustava koja su ušla u tipologizaciju, halucinacije i snovi jesu iskustva - bliska su nam jednako kao senzorna iskustva, iskustva mentalnih slika i emocija. Ono što ove dve vrste iskustva razdvaja od ostalih jeste što pripadaju izmenjenim stanjima svesti.

Veza pojma iskustva sa drugim pojmovima: svest, verovanja, mišljenje, nesvesno

Pojam iskustva je kod Deneta naročito razmatran u odnosu na svest. Pojam iskustva najčešće koristi u sintagmi svesno iskustvo, zatim o čulnim iskustvima jer ih objašnjava kao jednu od vrsta, .

Denet odbacuje ideju da svest sačinjava jedan tok jer nema „centralnog štaba”, nema kartezijanskog teatra gde „sve dolazi zajedno” da bi ga razmotrio neki centralni izvršilac (*Central Executive*) ili centralni određivač značenja (*Central Meander*).²⁰⁴ Prema njegovoj teoriji, svest je sačinjena od više slojeva (*multiple layers*), odnosno nacрта (*multiple drafts*) nastalih u različitim kanalima aktivnošću specijalističkih moždanih krugova.²⁰⁵ Većina tih fragmentarnih nacрта „naracije” igra kratkotrajnu ulogu u modulaciji trenutne aktivnosti, ali neke se unapređuju u dalje funkcionalne uloge, brzo nasleđujući jedna drugu.²⁰⁶

---

²⁰⁰ Dennett, *Consciousness Explained*, 62.

²⁰¹ Dennett, *Consciousness Explained*, 65.

²⁰² Dennett, *Consciousness Explained*, 7.

²⁰³ Daniel C. Dennett, *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology*, (Montgomery, VT: Bradford Books, 1978), 142-161.

²⁰⁴ Dennett, *Consciousness Explained*, 227, 254.

²⁰⁵ Dennett, *Consciousness Explained*, 228, 254.

²⁰⁶ Dennett, *Consciousness Explained*, 254.

Denetov višenacrtani model svesti podrazumeva da postoje „različiti događaji fiksacije sadržaja, koji se dešavaju na različitim mestima u mozgu, u različio vreme.”²⁰⁷ Oni ne moraju biti jezički uobličeni, ali imaju sadržaj i deluju tako da informišu različite procese o ovim sadržajima.

Prema njegovom mišljenju, jedino teorija koja objašnjava svesne događaje u vezi sa nesvesnim događajima može da objasni svest uopšte.

Metodologija proučavanja iskustva

Prema Denetu, heterofenomenologija je ispravan metod za pristup proučavanju svesnih iskustava i svesti. Smatra ga neutralnim načinom istraživanja i opisivanja fenomenologije svesti. Metod kombinuje dva ugla posmatranja, objektivne fizičke nauke iz trećeg lica i samoizveštavanja subjekata u prečišćenom obliku. Prefiks hetero-dodat je fenomenologiji jer se koriste samoizveštavanja većeg broja subjekata. Prečišćavanje predstavlja ekstrahovanje od govornog subjekta da bi se dobio neutralan prikaz toga *kako je biti subjekt*, kakav je subjektov heterofenomenološki svet kao teorijska fikcija. Kada se upoznaju sa takvim heterofenomenološkim svetom teoretičari se mogu posvetiti pitanju šta može objasniti njegovo postojanje, sa svim detaljima koji ga odlikuju.²⁰⁸ Ili kako kaže u jednom od kasnijih članaka u kojima objašnjava metod: „Ukupan skup detalja heterofenomenologije, plus svi podaci koje možemo sakupiti o istovremenim događajima u mozgu subjekta i orkuženju, obuhvataju ukupan skup podataka za teoriju ljudske svesti.”²⁰⁹ Prema Denetovom mišljenju, metod fenomenološke deskripcije je (u principu) opravdan pristup privatnim subjektivnim iskustvima,²¹⁰ ali da bi bio produktivniji u iznalaženju objašnjenja svesti i mentalnih fenomena potrebno je da je preinačen u heterofenomenologiju.

Utelovaljena kognicija - Evan Tompson „Um u životu” (2010)

Evan Tompson (Evan Thompson, 1962 -) je 2010. napisao knjigu *Mind in Life* koja je bila zapažena od strane šireg kruga filozofa. Ljudsku kogniciju i svest sagledava u pogledu enaktivne strukture (*enactive structur*) u kojima nastaju. Enaktivne strukture se sastoje od tela (kao biološkog sistema i kao nečeg što je lično doživljeno/iskušano) i fizičkog sveta koji to stvara. Koncept je uveo devetnaest godina ranije, 1991. godine, zajedno sa biologom Fransiskom Havijerom Varelom (Francisco Javier Varela), i psihologom Elenor Roš (Eleanor Rosch) u knjizi *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. U njoj zastupaju i tezu da ćemo kogniciju bolje razumeti kada imamo osećaj da je zajednička osnova različitih naučno-istraživačkih

---

²⁰⁷ Dennett, *Consciousness Explained*, 365.

²⁰⁸ Dennett, *Consciousness Explained*, 72, 98.

²⁰⁹ Daniel Dennett, "Who's On First? Heterophenomenology Explained" *Journal of Consciousness Studies*, Special Issue: Trusting the Subject? (Part 1), 10, no. 9-10 (2003), 20.

²¹⁰ Dennett, *Consciousness Explained*, 72.

poduhvata. U datoj knjizi Varela, Roš i Tompson kombinuju shvatanja kongitivne nauke, budističke meditativne psihologije, fenomenologije i psihoanalize.

Tompson objašnjava nekoliko ideja koje zajedno definišu njegov enaktivni pristup. Prvom idejom naglašava da su živa bića autonomni činiooci koji aktivno stvaraju i održavaju sebe. Druga ideja naglašava da je nervni sistem autonomni dinamički sistem koji aktivno stvara i održava sopstvene koherentne i smislene obrasce, u skladu sa svojim funkcionisanjem kao kružna i povratna mreža neurona u interakciji. Treća ideja je da je kognicija vežba veštog „znanja kako“ (*skillful know-how*) u situiranoj i otelotvorenoj akciji.²¹¹ Četvrta ideja je da svet kognitivnog bića nije unapred određeno, spoljašnje carstvo, predstavljeno iznutra njegovim mozgom, već relacioni domen koji donosi (*enacte*)²¹² ili stvara (*brought forth*) autonomna delatnost bića i način njegove sprege sa okolinom. Peta ideja je da iskustvo nije epifenomenalna strana pitanja, već centralno pitanje za svako razumevanje uma, i treba da bude istražen na pažljiv fenomenološki način. Iz tog razloga, enaktivni pristup zagovara da se istraživanju iskustva pristupa kroz nauku o duhu, biologiju i fenomenologiju na komplementaran i uzajmano informišuć način.²¹³ Na primer, fenomenološki orjentisani istraživači bi trebali biti u stanju ne samo da opišu i filozofski analiziraju živo iskustvo već i da razumeju i interpretiraju svoja istraživanja u relaciji sa istraživanjima biologije i nauke o duhu.

Tompson govori o potrebi da se iskustvo razmatra u širem obimu, obuhvatajući i ona iskustva koja nisu školski primeri intencionalne usmerenosti na objekte. To bi za posledicu imalo da se pojam fenomenološke intencionalnosti uzima šire, uključujući i usmerenosti na objekte, ali i bivanje otvorenim za ono što je drugo ili što jednostavno ima karakter koji uključuje svet. Tompson kaže da mnoge vrste svakodnevnog iskustva nisu usmerene na objekat (*object-directed*) - poput telesnih osećaja (na primer, bola), raspoloženja (npr. neusmerene anksioznosti, depresije, ushićenja), i apsorbovanih veštih aktivnosti (npr. vožnje, plesanja ili pisanja). Ova iskustva nisu ili ne moraju biti o bilo kom intencionalnom objektu, već su intencionalna u širem fenomenološkom smislu bivanja otvorenim za ono što je drugo ili što ima karakter koji uključuje svet.

Telesni osećaji nisu samozatvoreni, otvoreni su ka svetu jer predstavljaju stvari u afektivnom svetlu ili atmosferi i na taj način duboko utiču na to kako opažamo stvari i reagujemo na njih. Zatim, raspoloženja (*moods*), iako nisu usmerena na objekte na isti način na koji su emocije (npr. ljubomore ili zavisti) usmerene, otkrivaju našu ugrađenost u svet (u Hajdegerovom smislu) i omogućavaju ograničenije oblike usmerenosti u svakodnevnom životu. Naposljetku, iskustva apsorbovanih veštih aktivnosti predstavljaju angažovanost i utonulost u fluidnu aktivnost pri čijim prekidima poprimaju subjekt-objekt strukturu.²¹⁴

---

²¹¹ „Kognitivne strukture i procesi nastaju iz ponavljajućih senzo-motornih obrazaca percepcije i delovanja (aktivnosti). Senzo-motorna sprega između organizma i okoline modulira, ali ne determiniše, formiranje endogenih, dinamičkih obrazaca neuralne aktivnosti, koji zauzvrat informišu senzo-motornu spregu.” Thompson, Evan, *Mind in Life*, 13.

²¹² Enakcija (*enaction*) označava radnju donošenja zakona (*enacting a law*), ali može se koristiti i šire kao izvođenje radnje uopšteno. Thompson, Evan, *Mind in Life*, 13.

²¹³ Thompson, *Mind in Life*, 13-14.

²¹⁴ Thompson, *Mind in Life*, 23-24

2. Rezime značenja pojmova iskustvo i doživljaj i njihovih eksplanatornih uloga u filozofiji

Damazio smatra da u vezi svesti postoje dva istaknuta problema koja iz metodoloških razloga treba proučavati razdvojeno.²¹⁵ Prvi problem se tiče istraživanja načina kako mozak svojim neuronskim krugovima stvara neuralne modele i uspeva ih pretvoriti u eksplicitne mentalne modele tj. „film u mozgu”. Drugi problem tiče se objašnjenja kako mozak, uporedo sa stvaranjem ovih mentalnih modela objekata, stvara i oset samoga sebe u činu spoznaje.²¹⁶

Iako povezani pojmovi, iskustvo i doživljaj imaju drugačiju istoriju, kako vidimo iz prethodnog istorijskog i sistematskog prikaza o tome kako su se ova dva pojma koristila u filozofskoj literaturi.

Najčešća je upotreba ovih pojmova za potrebe razumevanja filozofskih pogleda o saznanju i svesti (kod Kanta, Diltaja, Huserla, Merlo-Pontija, Deneta, Djujija), zatim estetici (kod Gadamera i Djujija) i na posletku psiholoških fenomena (kod Džejmsa). Rezimiranje značenja s kojima se upotrebljavaju pojmovi iskustvo i doživljaj činim ovde zbog velike raznovrsnosti objašnjenja koja prate ove pojmove u različitim filozofskim tradicijama i filozofskim disciplinama, dok kod psihologa, čija analiza sledi, ovi pojmovi uglavnom služe da se uobliče psihološke istine o funkcionisanju ličnosti kao celine. Kako vidimo i kada se koriste u istoj oblasti istraživanja reč je o različitim pristupima - transcendentalnog idealizma, hermeneutike, fenomenologije, utelovljene fenomenologije i neuronauka. Stanje sa upotrebom i značenjem ovih pojmova u filozofiji i psihologiji, čijem polju proučavanja najviše odgovaraju, emituje se i u druge naučne oblasti u vidu uprošćenih i nepovezanih koncepcija. Analiza upotrebe pojmova iskustvo i doživljaj kod filozofa obrazovanja govori da se analizirani autori njima služe u 90% ne definišući ih, u 30% nedosledno. Komentar Ronalda Bruzina koji je pisao odrednicu *experience* u rečniku *The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy* odgovara mom zapažanju da je uloga iskustva u modernoj filozofiji od Dekarta do danas ključna, ali da se utvrđivanje šta je iskustvo pokazalo kontraverznim.²¹⁷ Iako je iskustvo napredovalo do razvojnog momenta kada je moguće raznolikost značenja koja prati različite upotrebe sintetisati u jedan pojam, češće se nalaze konfuzni taksativni prikazi naizgled nepovezanih značenja.

Na osnovu predstavljenih upotreba pojma iskustva kod Kanta, Diltaja, Huserla, Džejmsa, Djujija, Merlo-Pontija, Gadamera, Deneta i Tompsona tvrdim da se proširivalo značenje datih pojmova, koji po mom mišljenju suštinski ukazuju na istu pojavu kroz dva aspekta. Značenje se produbljivalo iz dva razloga. Prvo, jer je reč o složenom pojmu za kompleksnu pojavu koja obuhvata i svest i druga dešavanja unutar organizma koja ne moraju biti deo svesti. Drugo, zato što se javlja na granici između organizma i

---

²¹⁵ Iako je drugi problem „ugnežden” u prvom jer je reč o pojavljivanju vlasnika i promatrača filma u samom filmu, a fiziološki mehanizmi povezani s drugim problemom utiču na mehanizme povezane s prvim. Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tjelo, emocije i stanak svijesti*, (Zagreb: Algoritam, 2005), 24.

²¹⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 12, 22-23, 24.

²¹⁷ *The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy*.

sredine, što je bila prva osobina uključena u filozofska razmatranja kroz empirizam. Iako su stavovi istraživanih filozofa *prima facie* raznorodni, postoje važne oblasti slaganja u vezi opisivanja pojmova iskustvo i doživljaj koje sam istraživanjem htela istaći. Nekonzistentnost se pre svega odnosi na posledice koje povlače iz vrlo sličnih definicija i karakterizacija iskustva ili doživljaja. Interesovanje raste s početkom 20. veka, a dela autora koji značajno doprinose njihovom razumevanju i povećavaju obima i sadržaja ovih pojmova, izlaze u razmaku od 10 do 20 godina. Tkanje nije gusto, ali jeste kontinuirano kada se pogleda ispod površine načina na koji ih upotrebljavaju.

Neke filozofske tradicije nastoje da zaobiđu pitanje iskustva. Ronald Bruzina smatra da je filozofski strukturalizam²¹⁸ jedan takav pokušaj da se zaobiđe pitanje iskustva otkrivanjem sub- i trans-iskustvenih procesa i struktura koje bi determinisale ljudske vrednosti, akcije i identitet.²¹⁹ Isti pokušaj, čini mi se, motiviše neke mislioce analitičke tradicije da s prezirom dočekuju pokušaje sintetičkog obuhvatanja ovog pojma proučavanjima koja uključuju fenomenološki, hermeneutički i pragmatički pristup pored savremenih neuropsiholoških istraživanja.

Odrednica experience u anglosaksonskim filozofskim rečnicima

Četiri filozofska anglosaksonska rečnika ne prepoznaju pun opseg značenja pojma iskustva, odnosno prikazuju ga jednostrano, u skladu sa izabranom filozofskom orijentacijom, a dva ne sadrže odrednicu *experience*.²²⁰ U *Dictionary of cognitive science* iz 2004. godine pojam je prikazan kao perceptivno iskustvo (*perceptual experience*) i u vezi s iskustvom nabrajaju se problemi intencionalnosti (*intentionality*), *qualia* i reprezentacije (*representation*).²²¹ Prema *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, iz iste godine, pojam pripada epistemologiji i filozofiji duha, predstavlja ono šta se opaža čulima (*perceive by the senses*), tj. određen je kao čulno iskustvo (*sensory experience*), povezan sa posmatranjima i eksperimentima, te raspravom između empirista i racionalista. Navodi se, takođe, da je veza između iskustva kao stanja svesti (*experience as a state of consciousness*) i objekata koji su dati u iskustvu

---

²¹⁸ Misli na rad Ferdinanda de Sossora, Klod Levi-Strosa, Žaka Lakana, Mišel Fukoa i Pjera Burdjea. Strukturalizam u psihologiji koji je počeo sa Wilhelm Wundt-om a uglavnom se poistovećuje sa Edward B. Tichener-om, i razvijao se paralelno sa Huserlovim shvatanjima. Huserl se distancirao od rada Wilhelma Wundt-a nazivajući ga logičkim psihologizmom. *Logička istraživanja* Husserl 1901: 124–5; Wilhelm Wundt, “Psychologismus und Logizismus”, u Wilhelm Wundt, *Kleine Schriften*, (vol. 1), Leipzig: Engelmann, 1910, 511, ff. Wundt je osnovao prvu laboratoriju za eksperimentalnu psihologiju 1879 godine i proučavao strukturu percepcije.

²¹⁹ *The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy*, John Protevi (ed.), Edinburgh University Press, 2005, odrednica *Experience* koju je pisao Ronald Bruzina.

²²⁰ *The Cambridge dictionary of philosophy*, Audi Robert (ed.), Cambridge University Press, 2019; Proudfoot M., Lacy A.R., *The Routledge Dictionary of Philosophy*, London; New York: Routledge, 2003.

Takođe, u zborniku posvećenom prikazu istorije filozofije duha 20. i 21. veka u indexu pojmova nema *experience* iako se krajem 20. veka značajno napredovalo u promišljanju problema svesti i utelovljenosti kognicije. *Philosophy of mind in the twentieth and twenty-first centuries. The history of the philosophy of mind. Volume 6*, Amy Kind (ed.), Routledge, 2019.

²²¹ *Dictionary of cognitive science: Neuroscience, Psychology, Artificial Intelligence, Linguistics, and Philosophy*, Oliver Houdé et al. (eds.), Psychology Press, New York and Hove, 2004, odrednica *Experience*, autor odrednice je filozof Max Kistler.

tema debate između realizma, idealizma i skepticizma. Pominje se i problem privatnosti iskustva u okviru filozofije duha. Uz određivanje pojma iskustva kao čulnog stoji i određenje da je iskustvo i ono što učimo od drugih, ili bilo šta što dolazi iz spoljašnjeg izvora ili unutrašnjom refleksijom. Međutim ova dva određenja ne prati objašnjenje.²²²

U filozofskom rečniku *The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy* izdatom 2005. godine odrednica počinje objašnjenjem: „Zadobiti nešto u svesti (*Erfahrung*), ili proživljavati događaje i radnje sopstvenog postojanja (*Erlebnis*)”, što obećava jedan širi prikaz.²²³ Ipak, odrednica je posvećena fenomenološkom prikazu iskustva.

Sajmon Blekbern (Simon Blackburn) u rečniku *The Oxford Dictionary of Philosophy* izdatom, 2005. godine, navodi da je iskustvo, zajedno sa svešću, centralna tema filozofije duha i piše prikaz iz ugla savremenih proučavanja ove teme. Iskustvo možemo zamisliti kao „tok privatnih događaja, poznat samo njihovom nosiocu, koji u najmanju ruku problematizuje odnose sa drugim događajima, poput onih koji se dešavaju u spoljašnjem svetu ili u sličnim tokovima drugih nosilaca. Tok [događaja] stvara svesni život konkretnog nosioca [pojedince koji ih poseduje].”²²⁴ Zatim komentariše da s obzirom da ovakva definicija naglašava odvojenost duha i tela skorašnji filozofski pokušaji usmereni su na artikulisanje manje problematičnog koncepta iskustva, čineći ga objektivno pristupačnijim, tako da činjenice o tome kako osoba doživljava/iskuša svet budu isto tako poznate kao činjenice o tome kako ista osoba vari hranu. Početak rada na tome, prema Blekbernu, može biti posmatranje kako iskustva imaju svoj sadržaj: „Reprezentuju nam sam svet na jedan ili na drugi način, a kako mi razumemo svet, javno se manifestuje kroz naše reči i ponašanje.”²²⁵

Kako ćemo videti kroz naredno poglavlje, svet kakav se prikazuje kroz iskustvo je individualan, uvek je reč o tome „kako mi shvatamo svet”. Na osnovu novijih neuroloških istraživanja poznato je da iskustvo angažuje različite vrste pamćenja, od onih koje se odnose na dodir sa objektima, mestima, itd. i koje pomažu njihovo prepoznavanje, preko autobiografskih koji se angažuju u datom trenutku po principu asocijacije i menjaju doživljaj trenutnog iskustva. To su neki razlozi zbog kojih doživljaj sveta mora biti individualan, međutim to i dalje ne znači da je privatn ili neobjektivan. Takođe, iskustvo je rezultat rada mnogih kognitivnih podsistema, u čemu možemo prepoznati deo istine Kantovog shvatanja sintetišuće uloge razuma.

Objašnjenje pojma iskustva Sajmona Blekberna najbliže odgovara načinu na koji ga definišem u drugoj i trećoj glavi ovog rada. Ovakvim ranim određivanjem svoje pozicije želim da pomognem čitaocu da jasnije prati bitne argumente za dokazivanje

---

²²² *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, Nicholas Bunn, Jiyuan Yu, Blackwell Publishing Ltd, 2004

²²³ „Getting hold of something in consciousness (*Erfahrung*), or living through the events and action of one’s existence (*Erlebnis*).” Razlika između iskustva kao *Erfahrung* i *Erlebnis* je još jednom eksplicirana u daljem tekstu: „Experience is not just the reception of, or resistance to, input (roughly, experience as *Erfahrung*); far more than that, it is a living through what goes on (experience as *Erlebnis*).” *The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy*, John Protevi (ed.), (Edinburgh University Press, 2005), 196-197, odrednica *Experience* koju je pisao Ronald Bruzina.

²²⁴ Simon Blackburn, *The Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford University Press, 2005.

²²⁵ Blackburn, *The Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford University Press, 2005.

uloge koju iskustva i doživljaji imaju u formiranju (kritičkog) mišljenja kod pojedinca. Ono što ću tvrditi i dokazivati jeste da je legitimno i neophodno biti povezan i polaziti od sopstvenih iskustava/doživljaja u formiranju mišljenja o bilo čemu. Kroz shvatanja začetnika psihoterapijskih pristupa biće jasnije da za sve njih važi da stepen psihičkog zdravlja korelira sa stepenom povezanosti sa svojim iskustvima. Što više elemenata doživljavanja iskustava koja su aktuelna ovde i sada „leže na svoje mesto” u vreme doživljavanja i neposredno potom, to je veća garancija da će i misaoni procesi biti realističniji i imati veću slobodu sagledavanja problema jer neće biti razloga da se nešto krije/iskrivljuje od samog sebe ili drugih.

Prema mojim dosadašnjim uvidima, smatram da je slabo razvijena diskusija istraživača koji se unutar filozofskih tradicija bave istraživanjem iskustva i doživljaja. Treba što više povezivati filozofske tradicije radovima koji na malim uzorcima prave sigurne mostove ka terminologiji i rezultatima istraživanja iskustva ili doživljaja u drugoj tradiciji. Analiza kojom se Andrea Pače Đanota (Andrea Pace Giannotta) bavi u tekstu „Koncept iskustva u Huserlovoj fenomenologiji i Džejmsovom radikalnom empirizmu”²²⁶ jedan je od retkih primera komparativne analize pojma iskustva kod autora različitih filozofskih tradicija. Ona je značajna jer doprinosi i boljem razumevanju pojma iskustva kod Huserla, i povratno proširenog shvatanja posledica Džejmsovog razumevanja čistog iskustva iz njegovih poznih radova.

Jedan pojam ili dva

Prvo ću objasniti značenje u kom se pojmovi iskustvo i doživljaj koriste, zatim dati primere njihove upotrebe u rečenicama i na posletku navesti oblasti istraživanja u kojima se kao takvi najčešće koriste. Pojam iskustva je bio plodotvorniji u filozofiji, a doživljaja u psihologiji i umetnosti. Kroz istraživanja u okviru filozofije duha javila se potreba za spajanjem ova dva pojma, odnosno pojam iskustva se koristi u punom opsegu svog značenja koji onda obuhvata i naše pojmove doživljaj i iskustvo. Pojam iskustva se ne obeležava nužno terminom iskustva. Isto važi i za doživljaj kako ćemo videti. U nekim slučajevima pojmovi su zamenjivi bez gubitka ili menjanja smisla, a u nekim značajno menjaju smisao rečenog.

Pojam iskustva se odnosi na događaj ili situaciju koja se proživljava (*live through*), za razliku od onog koji se zamišlja (*imagine*) ili se o njemu razmišlja (*reflect*). U srpskom jeziku tada najčešće koristimo imenicu iskustvo, na primer u rečenici: „Imao sam i ja isto iskustvo sa obradom javorovog drveta, tvrdo je za obradu.” „Imao sam i ja isto iskustvo sa Pavlovićem, izvikao se bez vidljivog povoda.” „Tijana prepričava svoje iskustvo skakanja padobranom.” Probajmo u ovim primerima reč iskustvo zameniti sa doživljajem. Nismo skloni da iskustva s predmetima pretvaramo u doživljaje, a i kada je reč o drugim učesnicima događaja o kojima želimo pojednostavljeno izvestiti, naglasiti objektivnu stranu percipiranja događaja, ili izostaviti nijanse na nivou procesa doživljavanja reći ćemo iskustvo. Postoje primeri kada referiramo na događaj u prvom planu, a koristimo termin doživljaj: „Doživeo sam nesreću.” „I ja sam doživeo

---

²²⁶ Andrea Pace Giannotta, "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism", *Pragmatism Today*, 9 (2), 2018, 33-42.

odbacivanje od strane te ekipe.” Nećemo reći iskusio jer je u oba slučaja u pitanju događaj koji pretpostavlja kompleksiji psihološki odnos.

Derivat ovako shvaćenog iskustva je *učenje iz iskustva* koje podrazumeva da je osoba prošla kroz mnogo sličnih situacija ili jednu upečatljivu i nešto naučila. „Izveštio se kao stolar, ima iskustva.” „Posle iskustva razvoda naučio je koliko je bitno poštovanje.” U datim primerima iz konteksta shvatamo da je reč o učenju iz iskustva jer nemamo zasebnu reč koja bi na to upućivala osim prideva *iskusan*. I za učenjem iz tuđeg iskustva, posmatranjem onoga šta druga osoba prolazi i s kakvim posledicama, koristimo reč iskustvo, a ne doživljaj. Ne kažemo da želimo učiti iz tuđih doživljaja i da nas to interesuje jer je za učenje važno sagledavanje uzroka (rečeno volitivnim rečnikom, izbora) i njihovih posledica. Možemo govoriti o *učenju iz doživljaja*, ali ono tada podrazumeva fokus na drugačije uzročno-posledične veze i potiče iz šire shvaćenog pojma iskustva kad obuhvata ne samo praktičnu bihevioralnu i perceptivnu angažovanost već i emocionalnu.

Učenje iz iskustva rezultuje *iskusnošću*. Pridev *iskusan*, ovde naveden u muškom rodu jednine, razvio se na ovoj liniji razumevanja. „Moj prijatelj je iskusan stolar.” Tako imamo iskustvo uzeto u smislu znanja stečenog praksom, i to je priznata tema u filozofiji obrazovanja, poznata kao *iskustveno učenje* (*experiential learning*) koja je podstakla učenje kroz zadatke za vežbanje i uvođenje praktične nastave u škole. Učenje iz doživljaja pak odnosi se na učenje podržano metodama koje koriste dramske elemente.

Pojam iskustva koji u prvom planu ima događaj koji se proživljava, objekte koji učestvuju, a ne sam proces, najčešće je bio tema metodoloških i metafizičkih diskusija. Ovako shvaćen pojam bio je inspiracija za razvoj empirijskih metoda kroz 18. i 19. vek. Nesvršenim glagolskim vidom *iskušavati* upravo želimo reći da nešto probamo, testiramo, pa je i prirodnije na taj način reći, a ne „iskušavam supu”, „iskušavam kako ide tvoj bicikl”.²²⁷ Svršeni glagolski vid *iskusiti* npr. u rečenici „Iskusio sam i to zlo” lako je zamenjiv sa „Doživio sam...” i prirodnije zvuči. Međutim, diskutabilno je na koji je način iskustvo uključeno u empirijske metode, koje danas delimo na kvantitativne i kvalitativne, kako kod ispitanika, tako i kod ispitivača. Na primer, celo empirijsko istraživanje može biti kreirano da ispituje doživljaj iskustva koje je bilo traumatično, i time bi izašli iz ovde predstavljenog pojma iskustva. S druge strane, kvalitativne metode posmatranja ili intervjuisanja ne angažuju samo perceptivno iskustvo posmatrača ili intervjuera.

Perceptivno iskustvo se odnosi na događaj koji se proživljava čulima tj. fizički stimulus senzornog nervnog sistema tj. koji stvara percepciju. Međutim, događaji se proživljavaju i emocijama, takođe i u odnosu na sopstvene potrebe, zahteve sredine, ciljeve koji ne moraju biti direktni odrazi ni potreba, ni zahteva sredine, itd. Perceptivno iskustvo smatram jednim delom procesa doživljavanja i jednom vrstom proširenog shvatanja pojma iskustva. Isto tako doživljaj osećanja, doživljaj potreba smatram delom

---

²²⁷ A zadržalo se kada se govori u verskom vokabularu kao *kušanje, iskušavanje* od strane đavola i to uglavnom podrazumeva neke realne situacije koje čovek proživljava. Vuk Stefanović Karadžić, u *Srpskom rječniku istumačenom njemačkim i latinskim riječima* upućuje na tri latinske reči u pozadini imenica *kušanje* i *iskušavanje* - *tentatio, experientia* i *periculum*. Stefanović Karadžić, Vuk, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima*, (Beograd: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1935), 244, 330.

procesa doživljavanja i jednom vrstom šire uzetog iskustva. Na početku je među filozofima najviše reči bilo o perceptivnom iskustvu, verovatno zbog njegove jednostavnosti za razumevanje i objašnjenje. Možemo primetiti da se u okviru filozofskih debata tokom istorije pojam iskustva proširivao počevši od perceptivnog iskustva, preko svesnog, podsvesnog, do uključivanja emocionalnog i telesnog iskustva. Pojam iskustva razvijao se do punog značenja, a svaka nova faza bila je omogućena prethodnim zaključcima istraživanja. Proučavanje iskustva je počelo intenzivno da se razvija u kontekstu koji obuhvata i njegov odnos sa svešću i njegov odnos sa telom.

Pojam doživljaja odnosi se na sadržaje unutar organizma koji nastaju u vezi sa spoljašnjim događajima ili podstaknuti dešavanjima unutar organizma. Podsetimo se da je Gadamer *doživljaj* odredio kroz dve bitne karakteristike - kao nešto neposredno što prethodi obradi i kao neki trajni rezultat stečen doživljavanjem. „Imao sam isti doživljaj kada se to događalo, još uvek nisam dobro razmislio o tome.” „Prvi samostalan odlazak u inostranstvo je bio doživljaj.” Pojam doživljaja se odnosi na proizvod procesa proživljavanja nekog događaja koji obuhvata različite događaje unutar organizma u rasponu od telesnih manifestacija, preko emocionalnih do kognitivnih. Proces doživljavanja podrazumevamo pod nesvršenim glagolskim vidom *doživljavati*.²²⁸ Na ovo značenje se u slobodnom govoru retko referira jer označava proces koji se upravo odvija u psihi. Međutim, ako kažemo „Svaku njenu prehladu doživljam s velikim strahom” govorimo nešto o svom procesu doživljavanja koji registruje sva dešavanja oko nas, zapravo emocionalnoj strani doživljavanja nekog događaja. Kada kažemo nešto poput „Doktora doživljam nezainteresovanim u vezi s njenim lečenjem”, govorimo nešto o svojoj potrebi da izlečimo dete. Priča o sopstvenom doživljavanju može se razvijati do sitnih detalja informišući nas i sagovornika o različitim psiho-fizičkim aktivnostima koje su uključene. Kada proces doživljavanja analizira psihoterapeut, on obično to čini nizom potpitanja koja se raspituju za različite elemente ovog procesa: šta se događa sa emocijama, koje potrebe organizma su aktuelne u datom trenutku, imamo li neke interese u celoj situaciji, koje misli prate dešavanje, koji telesni osećaji i pokreti su prisutni, anticipiramo li neke socijalne zahteve u tom trenutku, koja sećanja se javljaju, itd.

Umetnost može angažovati proces doživljavanja do punog kapaciteta i zato su pojmovi doživljaj i doživljavanje legitimni u njihovom domenu proučavanja. Proces doživljavanja je postao predmet istraživanja psihologije, zapravo, prema mojim dosadašnjim uvidima, oko njegovog definisanja su se najviše pobrinuli psihoterapeuti. Kada proces proživljavanja situacije ne teče u skladu sa organizmom, doživljaj postaje događaj za sebe - trauma. Kada je proces doživljavanja u skladu sa organizmom sećamo ga se s radošću i smatramo ga značajnim. Kada je njegov smisao još nedovoljno iskorišćen često mu se vraćamo.

Sledeće dve osobine iskustva smatram da su osnovne za njegovo definisanje u širem smislu, prvo, da se javlja na granici između organizma i njegove životne sredine, pre svega na površini kože i drugih organa čulno-motoričkog odgovora, i drugo, da se iskustvo dalje odvija unutar granica organizma, tj. da se odnosi na sve što se događa unutar granica organizma u svakom trenutku i potencijalno je dostupno svesti. Čulno iskustvo možemo smatrati jednim, početnim delom iskustva koji se uticajem Kanta

---

²²⁸ Svršen glagolski vid je *doživeti* i oba su u čestoj upotrebi.

počeo bez sumnje smatrati prvim kontaktom organizma sa sredinom. Veza iskustva sa organizmom i sredinom nije tako transparentna kada se ono uzima u proširenom značenju jer su u igri različite psihološke operacije. Razlika između značenja pojma iskustva i doživljaja jeste u manjem naglasku koji se stavlja na sam proces koji se odvija unutar organizma, ili pojednostavljenom predstavljanju tog procesa, a s većom zainteresovanošću za spoljašnje uzroke i posledice. Mogućnost da se ova dva pojma koriste zajedno i kaže *doživljaj iskustva*, npr. „Moj doživljaj tog iskustva je ovakav ili onakav” svedoči da je razlika između ova dva pojma upravo u različitom naglasku na događaju i unutrašnjem procesu. I doživljaj je način na koji živi organizmi imaju interakciju sa svojom okolinom (prirodnom, socijalnom i kulturnom) i u ovom značenju pojam doživljaja može biti zamenjen iskustvom, bez gubitka smisla.

U nastavku ne tvrdim ništa o problemu spoljašnjeg sveta, subjektivnosti doživljaja ili objektivnosti iskustva, postojanju ili nepostojanju kvalija, funkcionisanju svesti ili perceptivnog iskustva. Tvrdiću da doživljavanje, onakvo kako već donekle znamo da psiho-fizički funkcioniše, i iskustvo, kao lični kontakt sa sredinom, predstavljaju značajne faktore za (kritičko) mišljenje na koje se ne obraća dovoljna pažnja.

3. Upotreba pojmova iskustvo i doživljaj u psihologiji i psihoterapiji

U psihologiji je iskustvo važno kao osnovni deo eksperimentalne metode, ali i kao predmet psihološkog istraživanja.²²⁹ Duga istorija razvoja ideje da je nauka najbolje zasnovana na iskustvu inspiriše istoričare da tvrde da je moderna psihologija rođena u laboratorijama kasnog 19. veka. Gustav Teodor Fehner (Gustav Theodor Fechner), Herman fon Helmholtz (Hermann von Helmholtz) i Vilhelm Vunt (Wilhelm Wundt) smatraju se osnivačima moderne eksperimentalne psihologije.²³⁰ Vunt je 1879. godine otvorio prvu psihološku laboratoriju na Univerzitetu u Lajpcigu.

Epistemološka uloga koju je iskustvo imalo u filozofiji uticala je na razvoj metodologije psiholoških istraživanja. I ovde, kao u filozofiji, najraniji oblik istraživanja iskustva je povezan sa čulima, odnosno proučavanjem čulnog iskustva. Gustav Fehner je 1860. godine u knjizi *Elementi psihofizike* formulisao prvu teoriju o tome kako se oseti (*sensations*) koriste za donošenje mentalnih sudova o čulnim iskustvima (*mental judgments of sensory experiences*). Njegova teorija je danas poznata kao teorija detekcije signala (*Signal Detection Theory*).²³¹ Kao direktna posledica uspeha psiholoških istraživanja, umnožavala su se istraživanja iskustva: u pamćenju,²³² ponašanju i učenju,²³³ poremećajima,²³⁴ kognitivnom procesiranju informacija, itd, te postaje zaseban predmet istraživanja. U psihologiji se proces doživljavanja operacionalizuje praćenjem stimulusa koji ga izazivaju, praćenjem telesnih manifestacija doživljavanja, mentalne aktivnosti u toku njega i specifičnostima koje se manifestuju u konverzaciji. Metode su različite, od direktnog posmatranja, preko stimulisanja doživljaja u eksperimentalnim uslovima i intervjuisanja, na dalje. Na posmatranje doživljavanja i razgovor o doživljajima najviše su upućeni terapeuti i stoga su njihovi radovi bogati informacijama za operacionalno definisanje procesa doživljavanja.²³⁵ Njihovo mišljenje nam je važno i zato što govori o tome šta se događa

---

²²⁹ Benjamin Bradley, *Psychology and Experience*, Cambridge University Press, 2005, 1.

²³⁰ Edwin G. Boring, *A History of Experimental Psychology*, Prentice-Hall, 1950, 275.

²³¹ Stephen Link, W, "Rediscovering the past: Gustav Fechner and signal detection theory", *Psychological Science*, 5(6), 1994, 335–340.

²³² Herman Ebbinghaus (Hermann Ebbinghaus) pionir u proučavanju pamćenja, 1885. godine je objavio knjigu *Über das Gedächtnis* (O sećanju) u kojoj se prvi put učenju i pamćenju pristupa eksperimentalno. *Handbook of Psychology: Volume 1, History of Psychology*, Weiner B. Irving, Freedheim K. Donald (eds.), John Wiley & Sons, Inc, 2003, 6.

²³³ Ivan Pavlov, pionir biheviorizma, je razvio procedure povezane sa klasičnim uslovljavanjem i za to dobio Nobelovu nagradu za fiziologiju i medicinu 1904. godine. Prve rezultate svojih eksperimenata objavio je 1897, a kao teoriju 1927. Hothersall, David, *History of Psychology*, Mc Graw Hill, 2003, 445-448.

²³⁴ 1883. godine Emil Kraepelin objavio je *Compendium der Psychiatrie*. Karl Jaspers je 1913. godine pisanjem *Opšte Psihopatologije* metodološki utemeljio deskriptivnu psihopatologiju. Uveo je fenomenološki metod u psihopatologiju kao „statično razumevanje" tj. intuitivnu reprodukciju (*Vergegenwärtigung*) bez predrasuda i opis svesnih pojava. Häfner Heinz, "Descriptive psychopathology, phenomenology, and the legacy of Karl Jaspers", *Dialogues Clin Neurosci*. Vol. 17, no. 1 (2015), 19.

²³⁵ Na primer, u citatima intervjuja klijentom-usmerene terapije Karla Rodžersa koja dopušta osobi da potpuno i svesno doživi svoje reakcije.

zbog neispravnog odnosa prema sopstvenom procesu doživljavanja ili zbog bolnih iskustava.

Psihoterapija je nastala sa psihoanalitičkim tretmanom Sigmunda Frojda, a za oca psihoterapije se smatra njegov mentor Josef Breuer. Psihoterapija, kao različita od institucionalne psihijatrije, počela je da se razvija posle 1896. pretežno u Americi, uticajem Vilijam Džejmsovih predavanja pod nazivom „Izuzetna mentalna stanja” („Exceptional Mental States”) na Louel institutu.²³⁶ Sve do 1940. godine Frojdov sistem je bio najistaknutiji i najbolje dokumentovan,²³⁷ a novi psihoterapijski pravci nastajali su u kontrastu sa njim, jasno definišući tačke neslaganja.

Albert Elis je 1985. godine ocenio da je možda najvažniji razvoj do kojeg je došlo u psihoterapiji pokret prema integraciji psihoterapijskih pravaca, metoda i tehnika poslednjih godina.²³⁸ Psihoterapeuti često prolaze više vrsta obuka što je, između ostalog, empirijski pokazatelj da je integracija pravaca i tehnika prirodan proces unutar psihološke nauke. Smatram ispravnim poduzet pokušaj integracije različitih tvrdnji o iskustvu iz ugla različitih psiholoških škola - funkcionalističke, humanističke, geštalt i kognitivno-bihevioralne. Iz poduzete analize pokazalo se da je reč o kompatibilnim objašnjenjima fenomena koji se označava pojmovima iskustva i doživljaja kod Vilijama Džejmisa, Džona Djujija, Karla Rodžersa, Frica Perlsa, Jugena Gendlina i Alberta Elisa. Razlika je u posvećivanju pažnje rasvetljavanju njihove uloge za različite psihološke procese, kako zdrave tako i patološke, pomoću teorijskih konstrukata specifičnih za autora ili školu.

Na klijenta-usmerena terapija - Karl Rodžers „Kako postati ličnost” (1961)

Pojam doživljaja igra značajnu ulogu kod Karla Rodžersa (Carl Rogers) u objašnjavanju strukture ličnosti. Istražujući različita teorijska objašnjenja strukture i dinamike ličnosti kroz veliku terminološku razuđenost među teorijama, ovako snažna uloga pojma doživljaja u Rodžersovoj koncepciji ostavila je utisak jedinstvenog izbora. Javilo se pitanje zašto je potrebno da pojam doživljaja ima važnu ulogu u posredovanju objašnjenja odnosa organizma i samstva koji su osnovni strukturalni konstrukti njegove teorije ličnosti, i da li je moguć drugi izbor terminologije.

U knjizi *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy* 1961. godine, koju uzimam za osnovu analize, odnosno njen prevod *Kako postati ličnost*, Karl Rodžers osobu definiše kao „doživljavajući organizam.”²³⁹ Psihološki shvaćen

---

²³⁶ Predavanja su bila o snovima, hipnozi, histeriji, višestrukoj ličnosti, posesivnosti, veštičarenju, ludilu i genijalnosti. Taylor, E. *The mystery of personality: A history of psychodynamic theories* (New York: Springer Publishing Company), 2009, 36-37.

²³⁷ David C. Devonis, *History of Psychology*, (New York: Springer Publishing Company, 2014), 92.

²³⁸ Albert Ellis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005), 4-5.

²³⁹ Zaključak je od Kelvina Hola i Gardnera Lindzija iz Kelvin S. Hol, Gardner Lindzi, *Teorije ličnosti*, (Beograd: Nolit, 1979), 281, i najbliži je sledećem citatu iz Carl Rogers, *On Becoming a Person*, (Boston:

organizam kod Rodžersa je sedište celokupnog iskustva ili doživljaja²⁴⁰ pojedinca. Već pri razmatranju Rodžersovog poimanja osobe kao doživljavajućeg organizma upućeni smo na razjašnjenje šta podrazumeva pod pojmom doživljavanja.

U tekstu „A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework” iz 1959. godine Rodžers definiše svoju upotrebu imenice iskustvo ili doživljaj (*experience*) i glagola doživljavati (*to experience*).

Iskustvo ili doživljaj je „sve što se događa unutar granica organizma u svakom trenutku, a što je potencijalno dostupno svesti. Termin podrazumeva i događaje kojih pojedinac nije svestan, kao i sve fenomene koji su u svesti.”²⁴¹

Kada Rodžers želi prizvati u svest čitaoca pun kvalitet koncepta iskustva, prema njegovim rečima, koristi sintagmu „čulna i visceralna iskustva” (*senosiry and visceral experiences*) ili organska iskustva (*organic experiences*). Naglašava da je njegova definicija iskustva ili doživljaja psihološka, ne fiziološka, tako da podrazumeva, na primer, psihološki aspekt gladi, koje osoba može biti nesvesna u zanesenosti igrom, ali ne podrazumeva događaje poput promene šećera u krvi. Prema tome, organizam može razlikovati stimulse i njihova značenja za organizam ne koristeći više nervne centre uključene u svesnost (*awareness*). Rodžers ovo razlikovanje na nesvesnom nivou naziva subcepcijom (*subception*).²⁴²

Iskustvo se odnosi na određeni trenutak, a ne na akumulaciju prošlog iskustva. A uticaj pamćenja i prošlog iskustva je prisutno onoliko koliko je aktivno u datom trenutku, ograničavajući ili proširujući značenja koja se pridaju različitim stimulusima.²⁴³

Glagol doživljavati Rodžers koristi u značenju primanja u organizam uticaja čulnih ili fizioloških događaja koji se odigravaju u datom trenutku. Često ovaj pojam koristi u frazi „doživljavati u svesti” (*to experience in awareness*), što znači da se čulni ili visceralni događaji simbolizuju u neku preciznu formu na svesnom nivou. S obzirom

---

Houghton Mifflin Company, 1961), 92: "[...] inner core of man's personality is the organism itself, which is essentially both self-perceiving and social". U Rodžers, *Kako postati ličnost*, 78, prevod je bit čoveka.

²⁴⁰ S obzirom da se *experience* prevodi i kao iskustvo i kao doživljaj, dvoumljenje je prisutno i u prevodima, tako u Hol i Lindzi, *Teorije ličnosti*, 274 prevod je *celokupnog doživljaja*, a Hrnjica, *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, 96 i Fulgosi A., *Psihologija ličnosti*, 280, reći će *celokupnog iskustva*. Dvoumljene između dva prevoda *experience* pratiće me u ovom radu, međutim, došla sam do zaključka da ne dolazi do gubitak smisla ovom zamenom.

²⁴¹ Carl Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", *Psychology: a study of a science*, Koch, S. (ed.), Vol 3., McGraw-Hill, New York, 1959, 197.

²⁴² Sledeći Maklarijevo (McCleary) i Lazarusovo (Lazarus) tumačenje subcepcije u tekstu "Autonomic discrimination without awareness" (1949) kao konstrukta koji može praviti diskriminaciju na nesvesnom nivou. Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 200.

²⁴³ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 197.

da se simbolizacija odvija u različitim stepenima potpunosti i preciznosti, česta je fraza „potpunije doživljavanje u svesti” (*to experience more fully in awereness*).²⁴⁴

Zato što je organizam sedište i svesnih (simbolizovanih) i nesvesnih (nesimbolizovanih) doživljaja, odluka o izboru ponašanja u datoj situaciji pripada, u idealnom slučaju, celovitom organizmu koji, uz učešće svesti, procenjuje i uravnotežava sve potrebe i zahteve, njihov relativni intezitet i važnost, te pronalazi ponašanje koje sledi vektor najbliži zadovoljavanju svih potreba u datom trenutku. Racionalnost se ne vezuje za svest, već za organizam u celini. Osobe koje žive u procesu dobrog života se više uključuju u racionalnost svog organizma tj. otvorenije su za elemente svog organskog iskustva (doživljavanja).²⁴⁵ Sledi Rodžersova argumentacija zašto je ponašanje osobe izvedeno odlukom organizma realističnije i racionalnije: „Ona koristi svaku informaciju koju njen nervni sistem može da joj pruži, koristeći je svesno, ali znajući da njen celokupni organizam može biti, a često i jeste, pametniji od njene svesti. Ona sve više može da dopusti svom organizmu u celini da funkcioniše slobodno birajući, iz mnoštva mogućnosti, ono ponašanje koje će u datom trenutku biti u najvećoj mogućoj meri istinski zadovoljavajuće. Ona je u stanju da ima više poverenja u ovakvo funkcionisanje svog organizma, ne zato što je on nepogrešiv, već zato što u potpunosti može da primi posledice svakog svog čina i da ih ispravi ako se pokaže da ne zadovoljavaju.”²⁴⁶

Do sada izneto Rodžersovo poimanje organizma sumiraću na sledeći način: unutrašnja bit čovekove ličnosti je sam organizam, veće prihvatanje organskih iskustava rezultuje korišćenjem organizma kao instrumenta za otkrivanje ponašanja koje najviše zadovoljava njegove potrebe u koje su uključeni i socijalni zahtevi, ali taj organizam čoveka koji je u suštini socijalan u isti mah teži da se samoočuva, te je on „instrument” koji nalazi načine da ujedini sve svoje potrebe. Ovo nije idealistička slika čoveka jer je on sklon doživljavanju nesocijalnih osećanja, ali je razumljivo zašto se ona javljaju kao i da čovek ima snažnu potrebu da bude deo društva. Ako „čulnom i visceralnom iskustvu svojstvenom čitavom životinjskom carstvu, dodamo slobodnu i neiskrivljenu svest, za koju je u potpunosti sposoban samo čovek, doći ćemo do organizma koji je na divan i konstruktivan način prilagođen stvarnosti. Taj organizam je svestan zahteva kulture, kao što je svestan sopstvenih fizioloških potreba za hranom i seksom - svestan je svoje žudnje za prijateljskim odnosima, baš kao i želje da veliča sebe - svestan svoje tanane i osećajne nežnosti prema drugima, u istoj meri koliko i svog neprijateljstva.”²⁴⁷ Ne bi trebalo da se plašimo da budemo „samo” *homo sapiensi*, kaže Rodžers. Pa zaključuje da ključnu ulogu ima svesno prihvatanje različitih strana svog iskustva, jer kada se osoba brani od svog iskustva često imamo razloga da se plašimo i njega i njegovog ponašanja.²⁴⁸ Više o posledicama neprihvatanja sopstvenih iskustava, ili nekih njegovih strana govoriću u okviru analize Frica Perlsa. Sumiraćemo kvalitete koje

---

²⁴⁴ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 197-198.

²⁴⁵ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 99, 150.

²⁴⁶ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 148.

²⁴⁷ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 86.

²⁴⁸ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 87.

Rodžers pripisuje organizmu: socijalan, prilagođen stvarnosti (realističan), konstruktivan, racionalan, ali i sedište nesvesnih doživljaja.

Na ovom mestu ćemo zaći u fenomenološku pozadinu Rodžersove teorije radi određenih implikacije koje ima na poimanje odnosa organizma i okoline, organizma i samstva. Zato što pojam iskustva ili doživljavanja pokriva više od svesnih fenomena, Rodžers ga upotrebljava kao sinonim pojmu *fenomenalnog polja* (*phenomenal field, experiential field*), u daljem tekstu *pojavnog polja*.²⁴⁹ Prema tome, i za pojavno polje važi da uključuje sve potencijalno pristupačno svesnosti što se odvija u organizmu svakog trenutka i zato govorimo o ukupnom iskustvu pojedinca kao njegovom fenomenalnom polju, a kvalitet subjektivne realnosti pojedinca zavisi od stepena otvorenosti za ovo polje. Iskustvo ili fenomenalno polje nastaje u kontaktu osobe sa spoljašnjom realnošću, na osnovu opažanja i doživljavanja njenog organizma. Opažanje nekada neće odgovarati stvarnosti jer je ono strukturisano kao hipoteza pripisivanja svojstava objektima²⁵⁰ i kao takvo učestvuje u subjektivnoj realnosti, a simbolizovanje i pridavanje značenja unutrašnjim i spoljašnjim stimulusima je podložno iskrivljivanju i potiskivanju do nivoa nesimbolizovanosti kada su stimulusi u procesu organizmičkog vrednovanja, koji njih i njihova značenja za organizam može diskriminisati bez uključivanja viših nervnih centara angažovanih u svesnosti, procenjeni kao preteći za strukturu samstva. Iz ovog sledi da je subjektivna realnost relativna i zato govorimo o „subjektivnom svetu pojedinca”. Rodžers pripada teorijama koje uzimaju u obzir psihološku sredinu pojedinca i smatraju da fizički svet i događaji u njemu mogu delovati na pojedinca samo u onoj meri u kojoj ih on opaža ili iskustvom doživljava.²⁵¹

Za pojedinca objektivna stvarnost ne može sama služiti kao odrednica ponašanja, ona je uvek objektivna stvarnost kakva je opažena i sa značenjem koje joj pridaje. Sa druge strane, uzeću primer Barusa Frederika Skinera (Barhus Frederic Skinner) kao predstavnika teoretičara koji, prema Hol i Lindzi, vide složenost zaključaka kakvi su potrebni da bi se u fizičke događaje moglo uneti „značenje” od strane pojedinaca kao živi pesak na kome se ne mogu izgraditi čvrste teorije i zakoni o ponašanju. Zainteresovan za ispitivanje zakonitosti ponašanja koje će se odnositi na svakog ispitanika koji se posmatra pod odgovarajućim uslovima, Skinner će pojednostaviti model svesno previđajući individualne razlike u načinu doživljavanja istog objektivnog događaja, a registrovaće događaj pre određenog ponašanja. U funkcionalnoj analizi ponašanja, kojom se koristi, ponašanje se opisuje i kontroliše menjanjem sredine u kojoj se organizam ponaša, organizam se pojmovno ne izdvaja i ne izvode se zaključci o događajima koji se dešavaju u njegovoj unutrašnjosti tj. ne govori se o mehanizmima koji deluju u organizmu.²⁵² Skinner i Rodžers su vodili dijalog, ali su do kraja zadržali razdvojene pristupe.

---

²⁴⁹ Slažući se sa upotrebom ovog pojma kod Sniga (Donald Snygg) i Kombsa (Arthur W. Combs). Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 197.

²⁵⁰ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 199.

²⁵¹ Hol, Lindzi, *Teorije ličnosti*, 49.

²⁵² Hol, Lindzi, *Teorije ličnosti*, 600.

Psihološki konstrukt samstva

Iz pojavnog polja, dakle, ukupnog iskustva pojedinca, postepeno se izdvaja deo sirovog materijala opažanjem odlika „ja” ili „mene” i opažanjem odnosa između „mene” i drugih, kao i raznih vidova života, zajedno sa vrednostima koje se pridaju ovim opažajima. Ovu vrstu opažanja Rodžers naziva iskustvom sebe (*self-experience*). Iz sirovog materijala organizuje se „strukturisani, dosledni pojmovni geštalt” tj. samstvo (*self, self-structure*) koji se češće koristi kada iz spoljašnjeg referentnog okvira govori o tome kako osoba vidi sebe, strukturu svog samstva. Samstvo je celina (geštalt) koja je dostupna svesnosti, ali ne i nužno u svesnosti. To je fluidna celina koja se menja, proces, ali u svakom datom momentu je specifični entitet.²⁵³ Potrebno je razlikovati svesnu percepciju sebe kao simbolizovana doživljavanja koja čine samstvo, od samstva kakvo jeste u stalno promenljivom toku doživljavanja. Samstvo kakvo jeste se otkriva u iskustvu nalaženjem jedinstva i sklada u sopstvenim aktuelnim osećanjima i reakcijama, dakle, u doživljajima organizma, ali bez napora da se dovedu u vezu sa samstvom. Samstvo se otkriva u iskustvu, nije nešto što mu se nameće.²⁵⁴ Ako postoji napor sistematizacije i dovođenja u vezu doživljaja sa samstvom, verovatno je da osoba teži da ih pogrešno simbolizuje i prilagođava predstavi koju već ima o sebi, odbijajući da svesno prihvata elemente koji nisu u skladu sa njom. „Nešto prodire u svest, a da klijent i ne pokušava da to prihvati kao deo sebe ili da ga dovede u vezu sa drugim sadržajima svesti. [...] Kasnije, klijent može da shvati da sve što je doživeo može da postane deo njega.”²⁵⁵ Na ovaj način Rodžers objašnjava šta znači doživljavanje svog potencijalnog samstva. „Jedan od osnovnih pravaca kojim se kreće proces terapije je slobodno doživljavanje postojećih čulnih i visceralnih reakcija organizma, bez mnogo napora da se ova iskustva dovedu u vezu sa samstvom.”²⁵⁶ Terapija se završava kada klijent otkrije da može da *bude* sopstveno iskustvo, sa svom svojom raznovrsnošću i površinskim protivrečnostima; da može da formuliše sebe polazeći od svog iskustva umesto da se trudi da svom iskustvu nametne formulaciju koja potiče od samstva uz isključivanje elemenata koji se ne uklapaju. Biti ono što jesi, ili biti svoje samstvo, je način egzistencije, kako ga Rodžers naziva „proces dobrog života”, i osobe teže da se uključe u ovaj proces.²⁵⁷ Pravila sam digresiju na rezultate terapije koja dovodi osobu u stanje kada je njeno samstvo u potpunom skladu sa organizmom, a tada su osoba i samstvo isto. Kada simbolizovana doživljavanja koja čine samstvo, pojmom o sebi (*concept of self*), verno ogleda doživljaje organizma, smatra se da je osoba prilagođena.

---

²⁵³ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 200.

²⁵⁴ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 70, 93.

²⁵⁵ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 69.

²⁵⁶ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 70.

²⁵⁷ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 129 upoređujući svoje viđenje pravca ka kom ličnosti teže kao svom cilju sa studijom ciljeva života Čarlsa Morisa (Charles Morris) "Varieties of Human Value" iz 1956. U nastavku razjašnjava elemente opšteg pravca da se *bude* proces koji unutra osoba zaista i *jeste*.

Sklad i nesklad samstva i organizma utiče na strukturu ličnosti i njeno karakteristično ponašanje

Da bismo razumeli odnos organizma i samstva, pored razumevanja ukupnog iskustva u kom se oni mogu više ili manje poklapati, potrebno je uključiti neke činjenice o načinu nastajanja pojma o sebi u procesu razvoja. Svesne predstave o svojoj suštini (*being*) i funkcionisanju (*functioning*) razrađuju se do pojma o sebi, kao opažajnom objektu u iskustvenom polju, kroz interakciju sa sredinom, posebno u sredini značajnih drugih.²⁵⁸ Procenjivanje pojedinca od strane drugih, u zavisnosti od toga da li se odvija sa ili bez predznaka poštovanja, utiče na razdvajanje doživljaja organizma od doživljaja samstva na sledeći način: U spletu detetove potrebe za pozitivnom pažnjom i razvoja kognitivnih sposobnosti, dete uči da razlikuje postupke i osećanja koji su cenjeni (odobravani) i one koji nisu cenjeni. Dete ulazi u period kada je spremno žrtvovati vlastiti proces organizmičkog vrednovanja da bi zadovoljilo potrebu za pozitivnom pažnjom. Između svih dečijih iskustava, koja su uvek i iskustva sebe (*self-experiences*), značajni drugi biraju koja će iskustva nagraditi pozitivnom pažnjom. Dete usvaja obrazac selekcije iskustava vrednih pozitivne pažnje i za istu vrstu iskustava biva selektivno prema sebi. Tako necenjena doživljavanja teže da budu isključena iz pojma o sebi čak i kada su organizmički validna. Ovo dovdi do toga da simbolizovana doživljavanja koja čine samstvo nisu u skladu sa organizmičkim vrednovanjem doživljaja osobe jer se iskustva organizma koja se ne slažu sa selektivnim pojmom o sebi osećaju kao pretnja i izazivaju strepnju. Da bi se zaštitio integritet pojma o sebi, ovom pretećom iskustvu se oduzima simbolika ili mu se daje iskrivljena simbolika. Na ovaj način Rodžers je objasnio da osoba može biti nesvesna nekih svojih iskustava koja se bitno odnose na samstvo, i neprepoznavati neka svoja ponašanja. Međutim, ako značajni drugi prihvataju raznovrsnost osećanja i postupaka kod deteta u atmosferi bezuslovnog prihvatanja ga usmeravaju, svest deteta o njegovim organizmičkim doživljajima će podneti više raznovrsnosti i površinske protivrečnosti među njima. Na taj način njegovo organizmičko vrednovanje doživljaja će ostati dostupno, kao i svest o zahtevima okoline. Takođe, njegovo samopoštovanje i samopouzdanje će biti na zadovoljavajućem nivou.²⁵⁹

Otvorenost prema sopstvenom iskustvu ili doživljavanju predstavlja suprotni stav odbrambenom kojim osoba štiti postojeću sliku o sebi. Odbrambeni stav utiče tako da osoba ne može da vidi sve o čemu je obaveštavaju čula, već samo ono što se uklapa u sliku koju već ima.²⁶⁰ On je „odgovor organima na doživljaje koji se opažaju ili anticiparju kao preteći, kao nesaglasni sa postojećom slikom pojedinca o samom sebi, ili o sebi u odnosu na svet. Ovi preteći doživljaji privremeno mogu da se učine bezopasnim na taj način što se u svesti izobličavaju ili potpuno isključuju.”²⁶¹ Iz navedenog proizlazi sledeća implikacija o dinamici doživljavanja, naime, jak uticaj na obim i kvalitet

---

²⁵⁸ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 223.

²⁵⁹ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 221-227.

²⁶⁰ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 93, 145.

²⁶¹ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 145. Slično Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 204-205.

svesnog dela pojavnog polja, svesnih doživljaja, može izvršiti način na koji se samstvo razdelilo pod uticajem prihvaćenih i neprihvaćenih iskustava sebe. Rodžers smatra da je ovaj princip selekcije informacija iz iskustvenog polja veoma važan za sklop, dinamiku i njihovu manifestaciju kroz ponašanje ličnosti. Konstruisaću primer osobe koja nije u stanju da opiše niz događaja čiji je bila učesnik, čak ni sa izmenama kao svojom interpretacijama, a sa druge strane, sadržaj iskustava koje pamti ima prepoznatljivu vrednost za održavanje svesnog dela samstva i samopoštovanje. Možemo eksplicitno postaviti pitanje: za čim ona traga, pri tom „traganje” ne određujući kao svesno. Uzećemo u obzir da se na različite tematske celine kod različitih ljudi aktiviraju odbrambeni mehanizmi. Veliki deo procesa klijentom-usmerene terapije sastoji se u klijentovom otkrivanju da on doživljava osećanja i stavove kojih do tada nije mogao biti svestan, suočava se sa dubokim protivrečnostima koje se u njemu nalaze, koje nije mogao da „poseduje” kao deo sebe. Kada je osoba otvorena prema svom doživljavanju, svaki stimulus - bez obzira da li potiče iz organizma ili iz okoline - biva slobodno prenet kroz nervni sistem neizopačen mehanizmima odbrane. Bez obzira da li je draž nekakav uticaj konfiguracije oblika, boja, ili zvukova iz okoline na senzorne nerve ili neki trag sećanja iz prošlosti ili visceralni osećaj straha, zadovoljstva ili gađenja, osoba bi to „odživela”, to bi bilo sasvim dostupno njenoj sveti.²⁶² Zajedno sa porastom svesnosti svojih osećanja i stavova, onakvih kakvi postoje na organskom nivou, ili promenom kvaliteta psihičke realnosti, povećava se svesnost spoljašnje realnosti, onakve kakva ona jeste, i bolje podnošenje neizvesnost. Preokret koji se odigrava u svakoj dubljoj terapiji se šematski, prema Rodžersu, može predstaviti kao klijentovo osećanje „Došao sam ovde da rešim svoje probleme, a sada zatičem sebe kako jednostavno doživljavam sebe samog.”²⁶³ Ovaj preokret je obično praćen intelektualnom odbranom da to nije dobro i emocionalnom procenom da to „godi”. Da ne bismo ostali na utisku da je Rodžersova ličnost previše upućena na sopstveno doživljavanje i da bismo videli na koji način je osoba delotvorna, sledeći odeljak posvećujem implikacijama promene procesa doživljavanja na promenu ponašanja.

Ispoljavanje unutrašnje dinamike ličnosti u ponašanju

Promena procesa doživljavanja, koji je bitan za sklad samstva i organizma, zavisi od učešća svesti u procesu. Kada svest o sebi, na koju je čovek najranjiviji zbog potrebe za samopoštovanjem i poštovanjem od strane drugih, slobodno teče kroz doživljavanje tada i ličnost potpunije funkcioniše.²⁶⁴ Ličnost i samosvest „izranjaju” iz procesa doživljavanja, tako što osoba postaje učesnik i posmatrač prisutnog procesa organizmičkog doživljavanja, a ne zauzeta upravljanjem i sistematizacijom doživljaja u unapred stvorene strukture i vrednosti, uzbuđujući se zbog neodređenih osobina novih doživljaja. Osim što je učesnik i posmatrač, osoba uz visok stepen prilagodljivosti pronalazi strukturu u doživljavanju i pokazuje gipkost i promenljivost u organizovanju sebe i svoje ličnosti. Ovakva ličnost je neodređenija, a njen psihološki život je bogatiji, jer je svesna složene konfiguracije unutrašnjih i spoljašnjih draži u datom trenutku i stoga shvata da ono što će biti i što će učiniti u sledećem trenutku izrasta iz ovog

---

²⁶² Rodžers, *Kako postati ličnost*, 67, 145.

²⁶³ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 70.

²⁶⁴ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 148.

trenutka, i ne može predvideti ni ona niti neko drugi.²⁶⁵ Proces promene na planu doživljavanja utiče na smanjenje krutosti strukture ličnosti u nekoliko aspekata.²⁶⁶ Ličnost tada zna i prihvata da bude proces koji unutra zaista i jeste, a svojim celovitim organizmom, uz učešće svesti, tako uvažavajući i nesymbolizovane strane doživljavanja, bira ponašanja koja pokazuju veći stepen prilagođenosti i funkcionalnosti za sam organizam.

Mesto odluka i izbora ponašanja, ili vrednosnih sudova nije uvek unutar same osobe. Kada je izložena *trebanju* koje sama kreira²⁶⁷ i koje mu drugi ili kultura ispostavljaju,²⁶⁸ sklona je da dela u skladu sa formom koju bi *trebalo* da nametne svom ponašanju. Sa druge strane, organizmičko vrednovanje situacije daje informacije o onome šta *jeste*, a ne šta bi *trebalo* da bude.²⁶⁹ Osoba dela na osnovu „realizma”, kako ga Rodžers obrazlaže, „realističkog uravnotežavanja zadovoljstava i nezadovoljstava koja će mu doneti svako ponašanje,”²⁷⁰ i bira ponašanje koje ga najviše zadovoljava, sameravajući kratkoročni i dugoročni plan. U meri u kojoj je osoba otvorena prema podacima iz doživljavanja, njoj su pristupačni svi mogući podaci prisutni u datoj situaciji na osnovu kojih se ona ponaša: poznaje sopstvena, često složena i protivrečna, osećanja i impulse; u stanju da oseti različite socijalne zahteve, počev od relativno krutih socijalnih „zakona”, pa sve do želja prijatelja i porodice; u stanju je da se seti sličnih situacija i posledica kojima su vodila različita ponašanja u tim situacijama; srazmerno tačno opaža spoljašnju situaciju u svojoj njoj složenosti.²⁷¹ Da li se nalazi u situaciji kada treba više da se ponaša u skladu sa spoljašnjim zahtevima, biva svestan izbor za dati trenutak.

Dinamika spoljašnjih i unutrašnjih draži koje su na raspolaganju osobi kada je otvorena za doživljavanje organizma, u drugim slučajevima može doneti nesvesnu prevagu na jedan tip draži i formirati prepoznatljiv, kruti obrazac ponašanja: oslanjanje na tuđi sud; ponavljanje načina ponašanja iz prošlih sličnih situacija tretiranjem sećanja i ranije naučenog kao da predstavljaju *ovu* situaciju; ili obrazac defanzivnog ponašanja kada u proračunu ne učestvuju bitni podaci (poriču se sopstvene potrebe ili sredinski zahtevi) ili učestvuju izvrnuti podaci.²⁷² Ponašanja koja nisu bazirana na preciznom odmeravanju unutrašnje i spoljašnje situacije neće u potpunosti zadovoljiti.

Nije reč o jednostavnom izboru između intelektualnih vrednosti, ističe Rodžers, već o nesigurnim, probnim ponašanjima pomoću kojih se osoba, istražujući kreće ka

---

²⁶⁵ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 146.

²⁶⁶ Vidi objašnjenje svakog aspekta u Rodžers, *Kako postati ličnost*, 129-136.

²⁶⁷ Preko idealnog-ja (*ideal self*) kao visoko vrednovanog dela postojećeg pojma o sebi. Ako idealno ja i samstvo kakvo jeste (sklop njegovog ja) nisu u skladu, osoba je nezadovoljna i slabije prilagođena.

²⁶⁸ Čovek je sklon da se, često i nehotice, upita „Šta drugi misle da bi *trebalo* da uradim u ovoj prilici?” „Šta bi drugi *želeli* da učinim?” „Kakva su *očekivanja* kulture u kojoj živim?” „Šta bi po mom mišljenju *trebalo* da učinim?” Rodžers, *Kako postati ličnost*, 85.

²⁶⁹ Sa uključivanjem odgovora na pitanja „Kako ja to doživljavam?” i „Šta to meni znači”. Rodžers, *Kako postati ličnost*, 85.

²⁷⁰ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 85.

²⁷¹ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 95-96, 147.

²⁷² Rodžers, *Kako postati ličnost*, 147-150.

onom što želi da bude,²⁷³ i vremenom kroz sopstveno iskustvo se uverava da je to u redu. Organizam nije nepogrešiv, ali proračuni će uvek biti u procesu ispravljanja, jer će neprestano biti proveravani kroz ponašanje.²⁷⁴ Postepeno osoba bira ciljeve ka kojima se želi kretati, a morati birati i podnositi posledice znači biti odgovoran za svoje samousmeravanje, biti odgovoran za sebe.²⁷⁵ Ova promena je praćena doživljavanjem osećanja snage i istovremeno nelagodnosti, ono prati pretpostavku odgovornosti i samostalnog biranja.²⁷⁶ Drugim rečim, svesno biranje pravca delanja koji je najekonomičniji vektor u odnosu na sve unutrašnje i spoljašnje draži, osoba veoma snažno doživljava kao ogoljenu moć izbora, kao slobodu.²⁷⁷ Ali, to je isti onaj pravac delanja koji, iz spoljašnjeg ugla, izgleda determinisan svim faktorima spoljašnje situacije, tj. i misli, i osećanja ili postupci osobe izgledaju određeni onim što je prethodilo. Ovde vidimo da osobe koje u potpunosti funkcionišu, ne samo da se doživljavaju, već i koriste „apsolutnu slobodu” kada slobodno i dobrovoljno biraju upravo ono što je apsolutno determinisano, prema svojim prioritetima u datoj situaciji. Ovakva osoba se služi kulturom onoliko koliko je potrebno za uravnoteženo zadovoljavanje potreba, neće biti nužno „prilagođena” svojoj kulturi, ali će u svakoj kulturi živeti konstruktivno. Agresivnost u situacijama u kojima agresivnost odgovara situaciji pripada prilagođenom ponašanju, a bežanje u agresivnost ne. „Verujem da bi onaj ko izučava evoluciju prepoznao u takvoj osobi tip koji će se najverovatnije prilagoditi i preživeti pod promenljivim uslovima životne sredine.”²⁷⁸ Osećanje moći izbora i osećanje slobode je usko povezano sa stepenom svesti o izborima, kako primećuju Hol i Lindzi.²⁷⁹ Osoba je delotvorna na zadovoljavajući način samo ako su njeni izbori prikladno simbolizirani, jasno opažani i kada je sposobna da razlikuje napredne i nazadne načina ponašanja. Definiciju ponašanja koja sumira dosadašnje izlaganje nalazimo kod Rodžersa 1951. u „Client-centred therapy; its current practice, implications, and theory”: „Ponašanje je u osnovi cilju-usmerenog nastojanja organizma da zadovolji svoje potrebe kako ih doživljava, u polju kako je opaženo.”²⁸⁰

Promena uloge svesti pri većoj otvorenosti za doživljavanje organizma

Svenost ili svest (*awareness, consciousness*) Rodžers definiše kao simbolizovanu reprezentaciju (ne nužno verbalnim simbolima) jednog dela iskustva, koja može biti različitog stepena oštine.²⁸¹ Iskustvo, odnosno, sve što se događa unutar

---

²⁷³ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 136.

²⁷⁴ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 147.

²⁷⁵ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 132-133.

²⁷⁶ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 98.

²⁷⁷ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 149.

²⁷⁸ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 149.

²⁷⁹ Hol, Lindzi, *Teorije ličnosti*, 277.

²⁸⁰ Carl Rogers, *Client-centred therapy: its current practice, implications, and theory*, (Boston: Houghton Mifflin, 1951), 491, prema Hol, Lindzi, *Teorije ličnosti*, 277.

²⁸¹ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 198.

granica organizma u svakom trenutku prisutno je u „čulnim i visceralnim iskustvima organizma”. Zahvaljujući subcepciji jedan deo iskustva organizma ostaje nesimbolizovan. Naime, simbolizacija i značenja nastaju iz unutrašnjih stimulusa (visceralnih promena, tragova pamćenja, itd.) i spoljašnjih. Rodžers svesnost smatra širim terminom od opažanja (*perception*)²⁸² koje upotrebljava kada želi naglasiti važnost stimulusa u procesu. Opažanje je predviđanje da objekat od kog dobijamo stimulse pokazuje svojstva koja smatramo, na osnovu našeg ranijeg iskustva, njegovim svojstvima. Šire definisano, opažanje je hipoteza ili prognoza za akciju koja nastaje u svesti kada stimulusi utiču na organizam. Neka opažanja ostaju netestirana ili bivaju testirana neispravno, i kao ona koja su pogrešna i neodgovaraju svarnosti mogu prouzrokovati nerealistično, neprikladno ponašanje. U procesu izbora ponašanja na smanjivanje realističnosti utiču i nesimbolizovani doživljaji i iskrivljeno simbolizovani. Prema tome, u funkcionisanju svesti mora postojati način na koji pojedinac može razlikovati tačne od netačnih opažanja i simbolizacija. Rodžersovo objašnjenje ukazuje da je ovaj način ugrađen u prirodno funkcionisanje opažanja i svesti, ali je pitanje koliko ga osoba koristi i šta utiče na stepen sklonosti osobe da testira svoje pretpostavke o realnosti i tako stekne pouzdanije znanje o svetu i realističnije se ponaša? Odnos strukturalnih konstrukata, koji pogoduje da osoba više proverava svoje izbore ponašanja i njihove posledice evaluira kroz organizam, takođe pokazuje da osoba više testira pretpostavke o realnosti. To je odnos sklada između doživljaja samstva i doživljaja organizma, iz čega izvodim da, odnos strukturalnih konstrukata zavisi od stepena otvorenosti prema sopstvenom doživljavanju. Uloga svesti koja omogućava da samstvo kakvo je opaženo bude u skladu sa aktuelnim doživljavanjima organizma je ranije okarakterisana kao „udobno smešteni stanovnik u društvu impulsa, osećanja i misli”²⁸³, ona ne kontroliše i ne upravlja njima. Dakle, proširivanje svesti tako da uključuje širok opseg različitih, pa i protivrečnih strana aktuelnih doživljavanja organizma, uticaće na celokupnu dinamiku ličnosti. Kognitivni procesi neće prevremeno i uz napor obrađivati doživljaje, iskrivljujući ili zanemarujući podatke koji se ne uklapaju u već stvorene okvire sadržaja svesti. Kognitivni procesi se odvijaju spontanije, neodređenosti i protivrečnosti informacija primljenih organizmom se konstatuju, ali se njihova ocena privremeno odlaže dok se organizmom primljena informacija ne podvrgne testu. Osoba se kasnije spontano vraća i izvodi iz iskustva izvesnije zaključke. Testiranje tačnosti primljene informacije se sastoji od proveravanja manje izvesnih informacija u odnosu na neposrednije znanje ili stavljanjem sebe u poziciju sticanja novih iskustava. Kada svest funkcioniše na ovaj način pojedinac smanjuje broj pogrešnih predstava o sebi i spoljašnjem svetu. Zajedno sa porastom svesnosti svojih osećanja i stavova, onakvih kakvi postoje na organskom nivou, menja se kvaliteta psihičke realnosti. Subjektivni svet pojedinca je kod Rodžersa opisan preko konstrukta unutrašnjeg okvira referencije (*internal frame of reference*) koji pripada konstruktima koji se odnose na znanje. Pod ovim terminom Rodžers podrazumeva oblast iskustva koja je dostupna svesti osobe u datom momentu, a uključuje ceo opseg osećaja (*sensations*), opažanja, značenja i sećanja, oblast koja je dostupna u celosti samo njoj, a drugi je delimično spoznaju samo

---

²⁸² Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 199.

²⁸³ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 96.

kroz empatiju.²⁸⁴ Kod osoba koje se nisu razvijale u atmosferi prihvatanja, klijentom-usmerena terapija kroz empatiju i prihvatanje referentnog okvira klijenta, u atmosferi poverenja i prihvaćenosti, utiče da se osoba sve više otvara za ukupno iskustvo koje mu je dostupno preko njegovog organizma, dozvoljavajući joj da „odživi” svoja čulna i visceralna iskustva. Sa promenom kvaliteta psihičke relanosti povećava se svesnost spoljašnje realnosti, onakve kakva ona jeste. „Celovita ličnost je ona koja je u potpunosti otvorena prema podacima iz unarnjeg doživljavanja i prema podacima iz doživljavanja vanjskog svijeta.”²⁸⁵

Promene na emotivnom planu pri većoj otvorenosti za doživljavanje organizma

Ranije je izneta tvrdnja da ključnu ulogu u razlikovanju konstruktivnog i destruktivnog ponašanja ima svesno prihvatanje različitih strana svog iskustva, zapravo otvorenost ka različitim, često protivrečnim, i onim neprijatnim doživljajima organizma. Rodžers se suprotstavlja shvatanju da je čovek u osnovi iracionalan, i da bi njegovi porivi vodili destrukciji, braneći stav da je čovekovo ponašanje racionalno, socijalizovano i konstruktivno.²⁸⁶ Problem, piše Rodžers, nastaje kada odbrane sprečavaju osobu da bude svesna ove racionalnosti, tako da se svesno kreće u jednom smeru, dok se organski kreće u drugom. U svakodnevnom životu postoji mnogo razloga zašto osoba sebi ne dozvoljava da u potpunosti iskusi čulne i visceralne reakcije svog organizma i svoje stavove - razloga koji leže u prošlosti, sadašnjosti, u društvenim okolnostima i potrebi za prihvatanjem u socijalnoj sredini. Ponašanja i osećanja ne moraju proizilaziti iz izvornih reakcija organizma već pod uticajem *trebanja* i šticeñja samstva bivaju lažna. Izraz „bežanje” u agresivnost, ili tugu, itd., upućuje na izbegavanje podataka koji su sadržani u doživljajima organizma. Jedna od posledica na emotivnom planu kada osoba postaje otvorenija za svoje doživljaje organizma i manje organizovana na osnovu mehanizama odbrane je smanjenje doživljavanja krajnjeg zadovoljenja jedne potrebe (za agresijom, seksom i sl.) jer ono često nije moguće kada je osoba svesna i drugih svojih potreba (na primer, za prijateljstvom, nežnim odnosima i sl.). Druga posledica je bogatije doživljavanje i širi obim zadovoljenih potreba u nekom vremenskom rasponu. Osobe bliže svojim doživljajima organizma dublje osećaju, jasnije osećaju, i to najšire dijapazone emocija - bol, bes, strah i vrhunce - jednako intezivno i jednako jasno.²⁸⁷ Osoba se ne brani od doživljavanja negativnih emocija jer kada ih „odživi”, prozre da nisu destruktivne. „Izgleda da je razlog tome, da što je on više u stanju da dopusti osećanjima da teku i da budu u njemu, to ona pre zauzimaju odgovarajuća mesta u sveukupnoj harmoniji njegovih osećanja. On otkriva da ima i druga osećanja sa kojima se ova mešaju i nalaze ravnotežu.”²⁸⁸ Treća posledica je slobodnije i potpunije doživljavanje emotivnog odnosa sa drugima, koja je omogućena

---

²⁸⁴ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 210.

²⁸⁵ Carl Rogers, *Carl Rogers on personal power* (New York: Delacorte Press, 1977), 250, prema Ante Fulgosi, *Psihologija ličnosti*, 281.

²⁸⁶ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 77, 150 i dalje.

²⁸⁷ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 150-151.

²⁸⁸ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 137.

većim prihvatanjem sebe, jer prihvatanje pozitivnih osećanja drugih uključuje i osećanje: „Ja sam vredan naklonosti drugog”. Slobodno i potpuno doživljavanje emotivnog odnosa možemo izraziti na sledeći način: „Mogu da dozvolim nekome da mu je stalo do mene, i mogu u sebi to u potpunosti da prihvatim. To mi omogućuje da shvatim da je i meni, i to duboko, stalo do drugih.”²⁸⁹

Rodžersovi klijenti se sećaju da su u detinjstvu, i kasnije u nekim prolaznim iskustvima, kao i na terapiji doživljavali sebe kao celovita bića koja dobro funkcionišu. Skrećem pažnju da je reč o *doživljaju sebe* kao celovitog bića, sa ocenom da dobro funkcioniše, zdravo, i da uvažava sebe na način koji pruža zadovoljstvo. Reč je o iskustvu sebe, svesnom doživljavanju samstva koje je psihološki moguće, Rodžers posebno naglašava, kada osoba ne odbacuju, već živi svoja osećanja. Rodžersova argumentacija se oslanja na „način na koji čovek saznaje stvarnost u sebi”, „tek kada u potpunosti iskusi osećanja koja na organskom nivou jesu isto što i on *sam*, koja na tom nivou on *jeste*... tek onda on postaje uveren da je deo svog pravog samstva.”²⁹⁰ Iskustva „mogu da se dožive i doživljavaju se na način o kome volim da mislim kao o „čistom iskustvu”, tako da za trenutak osoba *jeste* svoj strah, *jeste* svoj bes, ili *jeste* svoja nežnost, ili ma šta drugo što oseća.”²⁹¹ Citat koji sledi je objašnjenje šta za Rodžersa znači *biti ono što jesi*, biti svoje pravo samstvo koje mi se čini najjasnijim: „Kada osoba... na taj način doživi sva osećanja koja se u njoj javljaju na organizmičkom nivou, kada ih doživi svesno i otvoreno, onda je doživela *sebe*, u svom bogatstvu koje u njoj postoji. Ona je postala ono što jeste.”²⁹² Ovo je važno mesto jer je Rodžers analizirajući ciljeve života kod svojih klijenata ustanovio ostajanje u procesu dobrog funkcionisanja i aktualizaciju svog samstva ciljem ili pravcem koji je izabran onda kada je osoba psihološki slobodna da se kreće u *bilo kom* pravcu.²⁹³ Nalaz se podudara sa Malsovljevim rezultatima istraživanja samoaktualizovanih ljudi.²⁹⁴

Uloga procesa doživljavanja u strukturi ličnosti i njenoj dinamici

U toku razmatranja osnovnih strukturalnih konstrukata ličnosti Rodžersove teorije stekli smo uvid da psihički proces doživljavanja stoji u nužnom odnosu prema samstvu, organizmu, svesti, i volji koja se autentično ispoljava u izborima ponašanja kod dobro funkcionisućih osoba. Karakteristike ovih odnosa su predstavljene kroz prvi deo rada. Paralelno sa objašnjenjima strukturalnih konstrukata, čitaoc je sticao sve jasniju predstavu o procesu doživljavanja. Sledi rezimiranje Rodžersovih teza o doživljavanju, njegovo definisanje i objašnjenje značaja ovog procesa za zdravu unutrašnju dinamiku ličnosti.

Podsetimo se, osoba je organizam koji je sedište celokupnog iskustva ili doživljavanja pojedinca. Doživljavanje je primanje u organizam uticaja čulnih i

---

²⁸⁹ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 74.

²⁹⁰ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 91.

²⁹¹ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 92.

²⁹² Rodžers, *Kako postati ličnost*, 92.

²⁹³ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 144 i dalje.

²⁹⁴ Abraham H. Maslow, *Motivation and Personality* (New York: Harper, 1954), 210, 214.

fizioloških događaja u datom trenutku, te je kontakt sa sredinom neizbežno posredovan procesom doživljavanja. Stimulusi koji aficiraju doživljavanje mogu biti konfiguracije oblika, boja, ili zvukova iz okoline, ili tragovi sećanja iz prošlost, ili visceralni osećaji straha, zadovoljstva, gađenja, itd. Ovim je data genetička definicija doživljavanja. Prema podeli na unutrašnje i spoljašnje stimulse, uslovno se pravi razlikovanje unutrašnjih i spoljašnjih doživljaja. Stimulusi nekada bivaju slobodno preneti kroz nervni sistem do svesti, a nekada su sprečeni ili stižu iskrivljeni u svest zbog uključivanja odbrambenih mehanizama. Zato doživljaji mogu biti simbolizovani i nesimbolizovani. Ova odlika doživljavanja, da prethodi simbolizaciji, čini ga važnim za objašnjavanje odnosa sklada ili nesklada između organizma i samstva.

Atmosfera bezuslovnog prihvatanja od značajnih drugih je pogodna klima da se žive sopstvena čulna i visceralna iskustva, odnosno doživljaji. Takođe, smanjena otvorenost ka sopstvenim doživljajima, može se izmeniti stvaranjem atmosfere prihvatanja sa značajnim drugim. Bezuslovno prihvatanje je preduslov formiranja otvorenosti osobe za svoja čulna i visceralna iskustva.

Prisustvo svesti u doživljavanju odražava stepen ove otvorenosti. Međutim ovo prisustvo ima sasvim specifična određenja - proticanja kroz doživljavanje, pronalaženja strukture u doživljajima ali bez napora da se srede neodređenosti i protivrečnosti koje zatiče u novim doživljajima. Proširivanje svesti podrazumeva uključivanje širokog opsega različitih, pa i protivrečnih strana aktuelnih doživljavanja organizma. Promena funkcionisanja svesti, slobodno izražavanje osećanja, promena u doživljavanju sebe se spontano razvija u atmosferi prihvatanja. Kako je na obim i kvalitet svesnih doživljaja u razvojnom dobu uticao način na koji se samstvo delilo pod uticajem prihvaćenih i neprihvaćenih iskustava sebe u društvu značajnih drugih, tako se u atmosferi prihvatanja samstvo oslobađa pritiska idealnog-ja, a mnogi do tada neprihvaćeni doživljaji sebe postaju simbolizovani. Kada svest o sebi, na koju je čovek najranjiviji zbog potrebe za samopoštovanjem i poštovanjem od strane drugih, slobodno teče kroz doživljavanje, osoba je u stanju da tačnije opaža stvarnost oko sebe, i više bude (u smislu delanja na osnovu organizmičkog proračunavanja) ono što stvarno jeste tj. proces, osoba.²⁹⁵ Samstvo sve više postaje jednostavno subjektivna i refleksivna svest o doživljavanju, a ređe je objekat koji se opaža. Samstvo je sve češće nešto što se sa samopouzdanjem oseća kao proces.²⁹⁶ Organizam je snažna dinamička sila u ličnosti, usmerena na zadovoljavanje potreba onako kako ih doživljava, a sa druge strane slika o sebi može predstavljati isto tako snažnu silu svesne restrikcije organizmički validnih doživljaja. Zato je važno da su doživljaji samstva u skladu sa doživljajima organizma, a približavanje se događa kroz svesnost najrazličitijih aspekata doživljaja tj. otvaranjem za sopstvene doživljaje.

U Rodžersovim citatima intervjuja klijentom-usmerene terapije koja dopušta osobi da potpuno i svesno doživi svoje reakcije, ima elemenata za operacionalno definisanje doživljavanja, odnosno stanje doživljavanja je moguće identifikovati preko različitih načina prepuštanja osećanjima i njihovog telesnog ispoljavanja. Rodžers tvrdi da se uočava i trenutak preokreta u funkcionisanju ličnosti, kada izgleda da se promena upravo dešava. Ovaj trenutak karakterišu psihički pratiooci opuštanja - češće vlaženje

---

²⁹⁵ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 93.

²⁹⁶ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 120.

očiju, suza, uzdaha, mišićnog opuštanja, itd.²⁹⁷ Upravo promena u funkcionisanju ličnosti koju Rodžers izlaže kroz sedam stadijuma događa se na planu doživljavanja, paralelno sa promenama u načinu i meri učešća svesti, funkcionisanja samstva i izražavanja osećanja. Osoba ne funkcioniše potpuno kada je doživljavanje udaljeno i uzdržano, kada se odigrava sa zakašnjenjem, ono treba da se odigrava u datoj situaciji. Tada se događa i promena u učešću svesti, trenutak potpunog doživljavanja postaje jasan i određen predmet mišljenja bez ostatka.²⁹⁸

Na osnovu kvalitativne analize upotrebe reči doživljaj u tekstu „A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework” i u knjizi „On Becoming a Person”, smatram da sam u ovom radu predstavila pojam doživljaj u svim značenjima u kojima je prisutan u datim tekstovima kod Rodžersa. Doživljaj je deo sledećih sintagmi i njihova značenja su u radu objašnjena: „slobodno doživljavanje postojećih čulnih i visceralnih reakcija organizma”, „potpuno i svesno doživljavanje svih svojih reakcija, svih svojih osećanja”, „doživljavanje iskustva slobodno i potpuno”, „ukupno doživljavanje organizma”; „doživljavanje samstva (*self-a*)”, „doživljavanje svog potencijalnog samstva”, „doživljam sebe samog”, „doživljava sebe kao celovitog biće koje dobro funkcioniše”, „doživljavanje živo i duboko različitih delove sebe”; „doživljavanje osećanja”; „slobodno i potpuno doživljavanje emotivnog odnosa”, „doživljavanje najpotpunije slobode - ogoljene moći izbora”, „doživljavanje potreba”.

Geštalt terapija - Fric Perls „Geštaltistički pristup psihoterapiji” (1973)

Među analiziranim psihoterapeutima, najvažnijim se ispostavio Fric Perls (Fritz Perls, 1893 - 1970). Prvi razlog je što je na osnovu njegovih uvida moguće iskustvo povezati sa različitim psihološkim procesima jer mu je pristup veoma integrativan. Drugi razlog je što prikazuje kako i zašto se ovi psihološki procesi menjaju kod osoba koje više koriste mehanizme odbrane karakteristične za neurotičnost. Mnogi savremeni psiholozi su prihvatili stanovište psihologa Luisa Goldberga (Lewis R. Goldberg) koji svrstava neurotičnost među pet velikih crta ličnosti zajedno sa ekstrovertnošću, otvorenošću ka iskustvima, savesnošću i prijatnošću (*agreeableness*).²⁹⁹ Kao u slučaju svih pet crta, neurotičnost postoji u spektru, te možemo reći da smo svi manje ili više neurotični, što se može i menjati tokom života. Dakle, drugi razlog zašto su radovi Frica

---

²⁹⁷ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 103-104, 116.

²⁹⁸ Vidi više o stadijumima i aspektima promene ličnosti Rodžers K., *Kako postati ličnost*, 100-124.

²⁹⁹ Lewis R. Goldberg, "The development of markers for the Big-Five factor structure." *Psychological assessment*, 4 (1), 1992, 26-42. Psihoterapeuti su složni da neuroza nastaje iz sukoba svesnih i nesvesnih elemenata prošlih događaja. Uzroci neuroticizma su prepoznati na različite načine u zavisnosti od psihoterapijske tradicije. Tako npr, Sigmund Freud smatra da neuroze izazivaju neuspešno potisnute emocije iz prošlih iskustava koje preplavljaju osobu ili interferiraju sa sadašnjim iskustvima. Jung je tvrdio da je često sretao neurotičnost kod ljudi koji su dobro uklopljeni u socijalna očekivanja ali su imali problem sa odgovorima na egzistencijalna pitanja. Stoga je samtrao da neuroza nastaje kada se osoba zadovolji neadekvatnim ili pogrešnim odgovorima na (svoja) životna pitanja. Carl G. Jung, Aniela Jaffé, *Memories, Dreams, Reflections*, (New York: Vantage Books, [1961] 1989), 140.

Perlsa dragoceni za razmatranja uloge iskustva u formiranju mišljenja jeste što se posvetio neurozama, koje nisu jači poremećaji, i preko čijih mehanizama mogu ukazati na koji način neadekvatan odnos prema iskustvu kvari proces mišljenja.

Pojmovi iskustvo i doživljaj imaju značajnu eksplanatornu ulogu u geštalt terapiji. Za osnovu analize uzeta je knjiga Frica Perlsa *The Gestalt Approach and Eye Witness to therapy* prvi put objavljene 1973. godine, odnosno njen prevod na srpski *Geštaltistički pristup psihoterapiji*. U knjizi je englesko *experience* češće prevedeno kao doživljaj, a ređe kao iskustvo. Iz Perlsovih objašnjenja je moguće izvući važne činjenice za operacionalno definisanje procesa doživljavanja, ima značajnu eksplanatornu ulogu kod objašnjavanja potreba, svesti i samstva. U knjizi koju je prvu izdao o geštalt terapiji 1951. godine u koautorstvu sa Polom Gudmanom (Paul Goodman) i Ralfom Frenklinom Heferlajnom (Ralph Franklin Hefferline) *Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality* iskustvo određuje na sledeći način:

„Iskustvo se javlja na granici između organizma i njegove životne sredine, pre svega površine kože i drugih organa čulnog i motoričkog odgovora. Iskustvo je funkcija ove granice, a psihološki ono što je realno su 'celokupne' konfiguracije ovog funkcionisanja, neko značenje koje je dosegnuto, neka završena akcija. Celine iskustva ne obuhvataju sve, već su one definitivno ujedinjene strukture; a psihološki sve ostalo, uključujući i same pojmove organizma ili okoline, je apstrakcija ili konstrukcija mogućnosti ili potencijalnost koja se javlja u ovom iskustvu kao nagoveštaj nekog drugog iskustva.”³⁰⁰

Perls govori o doživljavanju sebe kao celovite osobe kroz doživljavanje sebe na tri ravni: ravni fantazije, glume i delanja. Drugim rečima zdrave osobe sebe osećaju objedinjenima i znaju kako da objedine svoje misli, osećanja i radnje u svakodnevnom životu. Zatim, Perls govori o neprijatnim doživljajima, prošlim doživljajima i elaborira primere nekih konkretnih doživljaja.

Perls i geštalt terapija čiji je tvorac, uzeti su u analizu iz dva razloga. Prvo, zato što geštalt terapiju definiše kao terapiju „ovde i sada” i doživljajnu terapiju - doživljaja prošlih doživljaja, doživljaja sebe što potpunije ovde i sada.³⁰¹ Drugi razlog je što je takvom terapijom lečio neuroze.

Geštalt terapijom se nastoje proživeti „neokončani doživljaji” koji iskrsavaju u sadašnjost i ometaju funkcionisanje. Osobi koja se obilato koristi neurotičnim mehanizmima je teško da „potpuno sudeluje u sadašnjosti”³⁰² jer neokončani prošli doživljaji prave upadice i smetnje ovde i sada. Neurotični mehanizmi prisutni su kod svih zdravih i funkcionalnih osoba u manjoj meri.

„[...] pacijent, usredsređujući se na prekidanje kao takvo - na njegova *kako*, a ne *zašto* - stiče svesnost o činjenici da prekida sebe i postaje svestan onoga što

---

³⁰⁰ Frederick Perls, Ralph Franklin Hefferline, Paul Goodman, *Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality*, New York: Dell Publishing Co., 1951, 227.

³⁰¹ Fric Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji* (Beograd: Plato, 1998), 85.

³⁰² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 85.

prekida. On, isto tako, postaje kadar da rasprši ta prekidanja proživi i kraju privede jedan neokončani doživljaj.”³⁰³

„Pacijent se terapijskim postupkom (koji je ponovo uspostavljanje stvarnog ja putem integrisanja razjedinjenih delova ličnosti) mora dovesti do tačke na kojoj više neće prekidati sebe, to jest, do tačke na kojoj više neće biti neurotičan. [...] Ako se u koštac uhvatimo s prekidanjem kao takvim, hvatamo se u koštac sa neposrednom kliničkom slikom, s iskustvom koje pacijent proživljava.”³⁰⁴

Za razumevanje principa i tehnike geštalt terapije važno je razumeti pojam oslonca, prekidanja (potreba) i polja organizam/sredine.

Perls opisuje jednu vrstu terapijskog doživljavanja koji pomaže da pacijent ovlada oblastima pometnje tj. da razbije konfuziju. Naziva ga *povlačenjem u plodnu prazninu (withdrawal into the fertile void)*.³⁰⁵

„U plodnoj praznini, pometnja se pretvara u jasnoću, prešnost (*emergency*) u trajanje, tumačenje (*interpreting*) u doživljavanje. Unutrašnji oslonac onoga ko izvodi opit s plodnom prazninom jača, jer čoveku postaje očigledno da raspolaže s mnogo većim moćima no što je verovao.”³⁰⁶ Perls zaključuje, „to je svesnost bez razmišljanja o stvarima kojih je čovek svestan”.³⁰⁷

„Osobu koja je kadra da se zadrži u doživljaju plodne praznine - pri čemu do krajnjih granica doživljava svoju pometenost - i koja uspe da bude svesna svega što zahteva njenu pažnju (halucinacija, isprekidanih rečenica, neodređenih osećanja, neobičnih osećanja, nekih posebnih oseta) očekuje veliko iznenađenje. Verovatno će imati iznenađan 'aha' doživljaj; iznenada će joj iskrsnuti neko rešenje, uvid koji ranije nije ni postojao, zaslepljujući blesak shvatanja i razumevanja.”³⁰⁸

Najteži deo eksperimenta, doživljaja plodne praznine, jeste uzdržavanje od mudrovanja i brbljanja tokom, o onome što se događa i doživljava. Osoba na taj način

---

³⁰³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 90.

³⁰⁴ U nastavku: „Naprosto čujemo kako je neka rečenica prekinuta, zapažamo kako pacijent zadržava dah, vidimo da steže pesnicu kao da želi nekog da udari, mlati nogama kao da će nekoga da ritne, ili pak zapažamo kako skretanjem pogleda prekida dodir s terapeutom.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 90. Objašnjenje geštaltističkog principa rada sa procesom prekidanja tj. postupak usredsređivanja na „prekidanje kao takvo” opisan je kroz primer usredsređivanja na glavobolju. U datom primeru glavobolja je bila prekid potrebe da se zaplače, a plakanje potrebe da se zaplače posledica bivših prekidanja zbog kojih se nije plakalo kad je trebalo. Taj nedovršeni doživljaj ometa sadašnjost. Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 88-90. Predstavu o prošlim prekidanjima razjašnjava prikaz najčešćih prekidanja u ranom razvojnom periodu. Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 91-92.

³⁰⁵ Preduslov je da se osoba drži svojih tehnika prekidanja kako bi u tom stanju mogla da bude svesna do krajnjih granica svojih načina prekidanja i pometenosti. Mnogi to doživljavaju pre utonuća u san. Opisan je kao hipnagogična halucinacija, „šizofreni doživljaj u malome”. *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 114-115.

³⁰⁶ Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 115.

³⁰⁷ Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 115.

³⁰⁸ Perls, *Geštaltistički pristup psihoteraiji*, 114-115.

prekida samu sebe i raspoluti se na posmatrača koji objšnjava i izvođača koji doživljava.³⁰⁹

Čovek je objedinjen organizam

Mnogi autori, koji na značajan način obrađuju problem iskustva, da bi stvorili kontekst za objašnjavanje ovog fenomena, govore mnogo o telu i/ili organizmu. Mnogi od njih direktno zastupaju holistički pristup i objašnjavaju u čemu se on sastoji. Holistički pristup proučavanju čoveka kod Perlsa sastoji se u razumevanju čoveka kao objedinjenog organizma.³¹⁰ Jedinka svoju prirodu doživljava kao geštalte, obličja ili celine. Jedinka je funkcija obličja ili celina iz kojih je sastavljena.

„Geštalt je nemačka reč za koju u drugim jezicima nema odgovarajućeg izraza. Geštalt znači obrazac, konfiguracija, naročiti oblik organizacije pojedinačnih delova koji ulaze u sastav neke celine. Osnovna postavka geštalt-psihologije je da je čovekova priroda organizovana u geštalte, obličja (*patterns*), ili celine (*wholes*), da je jedinka u tom smislu i doživljava, te da se može shvatiti samo kao funkcija obličja ili celina iz kojih je sastavljena.”³¹¹

Perls ističe da je važno da misli, osećanja i radnje budu objedinjene, tj. da se osoba oseća celovitom. Prema njegovom mišljenju, tri su ravni doživljavanja sebe.

„Doživljavajući sebe u tri ravni - ravni fantazije, glume i delanja - pacijent će početi da razumeva sebe. Psihoterapija tada nije iskopavanje prošlosti [...] već postaje iskustvo življenja u sadašnjosti. U toj životnoj situaciji, pacijent sam uči kako da objedini misli, osećanja i radnje i to ne samo u ordinaciji, već i u svakidašnjem životu.”³¹²

„Psihološka zbivanja proističu baš iz funkcije granice dodira [jedinke i sredine]. Naše su misli, radnje (*actions*), ponašanje (*behavior*) i emocije načini na koje doživljavamo i upoznajemo zbivanja (*events*) na toj granici.”³¹³

Perls često govori o doživljaju događaja, pa bilo da za događaj koristi izraz *event*, *occasion* ili *situation*. Posebna vrsta događaja su rituali, a njihov doživljaj karakteriše jasna svrha, izraziti oblik i red.

„Kao da tek ritual takvom doživljaju [događaja (*occasion*)] daje red, oblik i svrhu. Geštaltistički rečeno, ritual čini geštalt jasnijim, čini da se figure istaknu,

---

³⁰⁹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 115.

³¹⁰ „Jedna od najuočljivijih činjenica o čoveku jeste da je čovek objedinjen organizam. Pa ipak, tradicionalne škole psihijatrije i psihoterapije potpuno zanemaruju ovu činjenicu, i bez obzira kako određivale svoj pristup, one i dalje održavaju staru podelu čoveka na duh i telo.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 41. Perls smatra da se psihološki procesi ne mogu odvojiti od fizioloških (takav je pristup holističke doktrine koju zastupa).

³¹¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 37.

³¹² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 46. Perls smatra da je dobro ako osoba može „da u svakom trenutku postane istinski svestan sebe i svojih radnji, svejedno u kojoj ravni - verbalnoj, telesnoj ili ravni fantazije”. Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 84.

³¹³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 47.

izoštre. Svi, na primer, osećamo potrebu za nekim ritualom kad je posredi smrt.”³¹⁴

U okviru geštalt psihologije čovek se poima kao biće koje je u isto vreme³¹⁵ i individualno i društveno, i u neprestanom sadejstvu sa sredinom.³¹⁶ Međutim, razlikovanje sebe od grupe je neophodno za psihičko zdravlje. S druge strane, postoje normalni doživljaji gubitka te granice, npr. u ritualu, takođe kod novorođenčeta kod kog još uvek nije razvijen doživljaj sebe.

Karakteristično je za autore koji se bave povezanošću duha i tela, a koriste i pojam organizma, da ističu kontakt organizma i sredine. Kod Perlsa je to čak izraženije nego kod neuronaučnika Antonija Damazija. Značajne su konsekvence koje dati autori povlače iz stalnog pominjanja te činjenice. Perls jedinku definiše kao funkciju polja organizam/sredina, jer sredina zadovoljava potrebe organizma.³¹⁷

Perls kaže da pristalice negdašnjih psiholoških škola produciraju i insistiraju na rascepima, prvo, na duh i telo, drugo, na unutrašnji i spoljašnji doživljaj, tragajući za uprošćenom uzročnošću. Na taj način su stvorili pojave koje su zatim morali objasniti, na primer, unutrašnje iskustvo sa teorijom refleksnog luka.³¹⁸ Holistički pristup procesu

---

³¹⁴ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 57.

³¹⁵ Zvuči kao da nije potrebno naglašavati, međutim, kada se pogleda istorija psihologije jasno je da je veoma malo psihologa uzimalo u obzir uticaje iz sredine (npr. Saliven), odnosno pristup im nije omogućavao da sagledaju polje organizam/sredina kao celinu. Zbog toga su doprinosi tih psiholoških pravaca iseći iz sveukupnog procesa, prema Perlsovom mišljenju. Vidi za više Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 75. Isti utisak stekla sam čitanjem prikaza teorija ličnosti od kojih je samo jedna, od geštalt psihologa Kurta Levina (Kurt Lewin), ozbiljnije uključuje polje. Kelvin S. Hol, Gardner Lindzi, *Teorije ličnosti*, Beograd: Nolit, 1979.

³¹⁶ Preciznije: „U starim psihološkim školama čovekov je život opisan kao neprestani sukob jedinke i sredine. Mi ga, nasuprot tome, sagledavamo kao sadejstvo jedinke i sredine i to u okviru polja koje se neprestano menja.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 54

³¹⁷ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 54.

³¹⁸ Nastavak citata: „No budući da su već podelili iskustvo na spoljašnje i unutrašnje, a zatim se pozabavili nastalim apstrakcijama - unutrašnjim i spoljašnjim - kao da su to stvarna iskustva, naučnici su morali da nađu objašnjenja i za jedno i za drugo. A ni spoljašnje ni unutrašnje iskustvo se, zapravo, ne mogu objasniti odvojeno jedno od drugoga. Da bi se objasnilo unutrašnje iskustvo, izmišljena je teorija refleksnog luka: najpre nadržaj (spoljašnjost) dopire do receptora (čulnih organa), a potom se impulsi kroz posrednički sistem (živce) sprovode do efektor (mišića). Mi, zaista, delamo putem dva sistema - čulnog i motornog. Ali, organizam se pruža prema svetu sa oba sistema. Čulni sistem daje mu *orijentaciju*, a motorni - sredstvo *manipulisanja*. Ni jedan sistem nije funkcija onog drugog, ni jedan ne dolazi pre drugoga ni vremenski ni logički, već su oba funkcije celokupnog ljudskog bića.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 47.

„Čovek ne samo što ima potrebe i sisteme orijentacije i manipulisanja pomoću kojih može da zadovolji potrebe, već zauzima i stavove prema onim stvarima u sredini koje mogu da potpomognu ili ometu njegovo nastojanje da zadovolji svoje potrebe. Frojd je ovo opisao rekavši da objekti spoljašnjeg sveta dobijaju kateksu. Mi bismo, geštaltističkim izrazima, rekli da ti objekti postaju figure.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 49. Kod Antonija Damazija bi to bilo „vezivanje vrednosti uz objekt”. Nestrpljenje je osnova pozitivnih kateksi, a užas osnova negativnih kateksi. Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 49. „Kada se katektovani objekt, svejedno da li sa pozitivnom ili negativnom kateksom, prisvoji ili uništi, kad čovek jednom stupi u dodir s njim ili se povuče od njega, ili se pak s njim ponese na neki zadovoljavajući način, tad i taj objekt, i potreba s kojom je bio skopčan iščezavaju iz sredine; *geštalt je zatvoren*. Katektovani objekt i potreba gotovo su u matematičkom odnosu; ako je potreba minus,

doživljavanja ne deli doživljaj/iskustvo na onog ko ima doživljaj i na ono šta doživljava. Perlovo tumačenje je slično Huserlovom tumačenju doživljaja po tome što obojica podrazumevaju celinu i subjekta i intencionalnog objekta.

„Tako su doživljaj rasepili na unutrašnji i spoljašnji, pa se tako našli pred nerešivim pitanjem da li čovekom upravljaju sile izvan njega ili sile u njemu. [...] Istina, rečenicu 'Ja vidim drvo' mogu da podelim na podmet, prirok i predmet. Ali proces doživljaja ne može se cepati na taj način. Bez nečega što bi se videlo nema ni viđenog, a ako nema oka koje bi videlo, ništa se i ne može videti.”³¹⁹

Svest

Svest (*consciousness*) je doživljaj prosejan kroz um i reči, ona je čisto mentalna.³²⁰ Kada govori o postizanju što većeg opsega svesnosti Perls koristi englesku reč *aware* za koju tvrdi da ima širi obuhvat značenja od čisto mentalnog. Svesno (*conscious*) je po prirodi, prema njegovom mišljenju, čisto mentalno, pa prema tome i nesvesno (*unconscious*). *Awareness* i *unawareness* imaju širi obuhvat, one su svojstvo protoplazme.³²¹ Damazio koristi reč *conscious* za ono što je kod Perlsa definisano kao *awareness*. Damazio razlikuju dva nivoa svesti. Međutim, niži nivo svesti, tzv. temeljna svest, po mom mišljenju, ne odgovara u potpunosti onome što Perls definiše kao *awareness*.

Perls na sledeći način objašnjava nesvesnost (*unawareness*): „Mnoge neurotične teškoće skopčane su sa čovekovom nesvesnošću (*unawareness*), njegovim slepim mrljama, sa stvarima i odnosima koje naprosto ne oseća. Zato, umesto da govorimo o nesvesnom (*unconscious*), mi više volimo da govorimo o *u-ovom-času-nesvesnom (al-this-moment-unaware)*. Ovaj je izraz mnogo širi i obuhvatniji od izraza 'nesvestan' (*unconscious*). Nesvesnost (*unawareness*), kako je mi shvatamo, ne sadrži samo potisnutu građu već i građu koja nikad i ne dopire do svesnosti, građu koja je izbledela, bila asimilovana ili se pretopila u veće geštalte. Nesvesnost obuhvata veštine, obrasce ponašanja, motorne i verbalne navike, slepe mrlje, i tako dalje. [...] Nesvesni smo svojih vegetativnih procesa, sila koje nas nagone da dišemo, jedemo, izbacujemo lučevine. Nesvesni smo mnogih procesa rasta. Ali oblasti naše svesnosti isto su toliko prostrane koliko i oblasti naše nesvesnosti; one ne obuhvataju samo vidljive čulne i motorne aktivnosti, već i mnoge oslabljene aktivnosti za koje kažemo da su mentalne.”³²²

Jedno od pitanja radi kojih sam počela doktorat na ovu temu jeste i da li je korisno biti sve svesniji, ali ne samo mentalne građe? Da li je to dobar pristup u nastavi? Kod Perlsa vidim da bira takav pristup psihoterapiji. Na mestu gde objašnjava da se

---

katektovani objekt je plus. Ako je čovek žedan i oseća da mu nedostaje tečnost, ta se potreba u njemu doživljava kao minus.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 51.

³¹⁹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 47. U prevodu se unutrašnji i spoljašnji doživljaj koristi kao sinonim za unutrašnje i spoljašnje iskustvo.

³²⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 86.

³²¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 77.

³²² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 77-78.

njegov pristup bavi ukupnim obrascem ponašanja ističe važnost da pacijent stekne svesnost o onolikom delu tog ukupnog obrasca ponašanja koliko je neophodno za zdravlje. Pacijenti postupno i u svim ravnama postaju sve svesniji sebe.³²³ Svest o sebi igra važnu ulogu u Perlsovoj koncepciji lečenja. „Cilj terapije, prema tome, mora biti da mu se pruže sredstva kojima će moći da reši sadašnje probleme, kao i sve probleme koji sutra, ili dogodine, mogu da iskrсну. To sredstvo je oslonac u sebi, a do njega pacijent dolazi tako što će se sa sobom i svojim problemima baviti uz pomoć svega čime raspolaže sada, ovoga trenutka. Uzmogne li da u svakom trenutku postane istinski svestan sebe i svojih radnji, svejedno u kojoj ravni - verbalnoj, telesnoj ili ravni fantazije - uspeće da uvidi i to kako sam sebi stvara teškoće, koje su mu sadašnje teškoće, i da pomogne sebi da ih reši u sadašnjosti, ovde i sada. Svaki problem koji reši olakšava rešenje sledećeg zato što svako rešenje ojačava njegov unutrašnji oslonac.”³²⁴

„Pored toga, gestalt tehnika kao doživljajna terapija zahteva od pacijenta da doživljava sebe najviše što može, da doživljava sebe što potpunije ovde i sada. Od pacijenta tražimo da postane svestan svojih pokreta, disanja, emocija, glasa, izraza lica isto onako kao što je svestan misli koje ga more. Znamo da će on, što postaje svesniji sebe, više saznavati i o svom stvarnom ja. Kad počne da doživljava načine na koje sebe sprečava da 'jeste' sada - načine na koje prekida sebe počće da doživljava i svoje prekinuto stvarno ja.”³²⁵

Potrebe i doživljaj potrebe

U okviru homeostaze kao teme Perls prvi put govori o potrebama,³²⁶ drugi put kada govori o granici ja - svet tj. „granici kontakta”, Perls koristi izraz iskustvo potrebe, doživljaj potrebe.³²⁷

Sredina zadovoljava potrebe organizma: „Da bi zadovoljio svoje potrebe organizam mora da u sredini nađe ono što mu nedostaje.”³²⁸ To čini sistemom orijentacije tj. čulima, i nema problema pri opažanju objekata koji će zadovoljiti njegove potrebe.³²⁹

---

³²³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 78.

³²⁴ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 84.

³²⁵ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 85 .

³²⁶ Kritikuje poistovećivanje pojma potreba (*needs*) sa nagonima (*instincts*), statičkim pojmom starih psiholoških škola, i opredeljuje se za pojam potrebe. Nagone pominje 12 puta, a potrebe 223 puta. Smatra da se analizom poremećaja homeostaze može utvrditi da postoji hiljade nagona, i da se razlikuju po jačini. Takvo viđenje instinkta je drugačije u odnosu na tradicionalne škole koje navode manji broj, npr. Frojd navodi dva glavna nagona (eros i tanatos), itd. Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 39. Takođe kaže da se nagoni, ako uopšte postoje, ne mogu suzbiti, da su izvan domašaja svesnosti i naših namernih radnji, te odbacuje teoriju prema kojoj neuroza nastaje zbog represije nagona. „Nije nam moguće, recimo, da suzbijemo potrebu da opstanemo, ali možemo da ometamo njene simptome i znake, što i činimo.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 40.

³²⁷ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 51.

³²⁸ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 48.

³²⁹ Prema geštaltističkom, holističkom gledištu sredina (polje) i organizam imaju odnos uzajamnosti, ni jedno nije žrtva drugog. Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 48.

„Katektovani objekt i potreba gotovo su u matematičkom odnosu; ako je potreba minus, katektovani objekt je plus. Ako je čovek žedan i oseća da mu nedostaje tečnost, ta se potreba u njemu doživljava kao minus. U tom času čaša vode za njega ima pozitivnu kateksu i doživljava se kao plus.“³³⁰

Kada imamo više potreba odjednom, delamo po načelu „najpre obavi najvažnije“. Pozadinske figure su potrebe koje nisu dominante, a u prvom planu je figura koja predstavlja dominantu potrebu.³³¹

„Što ih [potrebe, engl. *needs*] snažnije doživljavamo kao nešto bitno za naš dalji život, to se tešnje poistovećujemo s njima, i tim više usmeravamo svoje radnje ka njihovom zadovoljenju.“³³²

Potrebe se mogu razvrstati u dve grupe: fiziološke i psihološke. „Kao što ima fiziološke potrebe, tako organizam ima i psihološke potrebe za dodir: njih čovek oseća svaki put kad se poremeti psihološka ravnoteža, kao što i fiziološke potrebe oseti svaki put kad se poremeti fiziološka ravnoteža. Psihološke potrebe zadovoljavaju se nečim što bismo mogli nazvati psiholoskim pandanom homeostatičkog procesa. No moram da istaknem da se i taj psihološki proces ne može odvojiti od fiziološkog; svaki od ova dva procesa sadrži i elemente onog drugog. Potrebe koje su po prirodi prvenstveno psihološke, i homeostatski ili adaptivni mehanizmi kojima se te potrebe zadovoljavaju, predmet su psihologije.“³³³

Potrebe su u uskoj vezi sa emocijama. Pošto svaka potreba zahteva trenutno zadovoljenje bez ikakvog odlaganja nestrpljenje je emotivni oblik koji najpre uzima uzbuđenje nastalo usled pojave potrebe i poremećaja ravnoteže. S druge strane, užas nastupa kada je kateksa negativna, kada je opstanak ugrožen.

„Užas, s druge strane, osnova je svih negativnih kateksi; to je doživljaj ugroženosti opstanka (*anti-survival experience*). Užasno se doživljava kao neka

---

³³⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 51.

„Čovek ne samo što ima potrebe i sisteme orijentacije i manipulisanja pomoću kojih može da zadovolji potrebe, već zauzima i stavove prema onim stvarima u sredini koje mogu da potpomognu ili ometu njegovo nastojanje da zadovolji svoje potrebe. Frojd je ovo opisao rekavši da objekti spoljašnjeg sveta dobijaju kateksu. Mi bismo, geštaltističkim izrazima, rekli da ti objekti postaju figure.“ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 49. Kod Antonija Damazija bi to bilo „vezivanje vrednosti uz objekt“. Nestrpljenje je osnova pozitivnih kateksi, a užas osnova negativnih kateksi. Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 49.

³³¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 40. Delotvorna radnja označava radnju koja zadovoljava trenutnu dominantnu potrebu. Značenja pojedinih oblika ponašanja možemo bolje razumeti ako ustanovimo koju potrebu zadovoljavaju. Osobe koje ne mogu osetiti dominante potrebe (ili sredinu iskoristi da bi ih zadovoljili) ponašaju se rastrojeno i nedelotvorno, npr. „upinjaće se da postigne suviše stvari odjednom.“ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 48.

³³² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 39. U engleskom originalu nema reči *experience*: „The more intensely they are felt to be essential to continued life...“ Fritz Perls, *The Gestalt Approach and Eye Witness to therapy*, (Bantam Books, 1973), 7. Veza sa pojma doživljaja sa osećanjima navodi prevodioca (Jelenu Stakić) da koristi glagol doživljavati za glagol osećati (*feel*). Sličnih primera ima i u prevodu Damazija.

³³³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 39.

nejasna, neraspoznatljiva opasnost; čim se pojavi nešto s čim je moguće uhvatiti se u koštac, užas se ublažava i pretvara u strah.”³³⁴

Perls ističe da je veoma važno odlučiti se koja je potreba dominantna i zadovoljiti je, pa onda preći na drugu potrebu. Zadovoljenje potrebe naziva zatvaranjem geštalta: „Kad je sistem orijentacije jednom obavio svoje, organizam mora predmet koji mu je potreban iskoristiti tako da ponovo uspostavi organizmičku ravnotežu i zatvori geštalt.”³³⁵ Nerešavanje konflikta između dve suprotstavljene potrebe Perls analizira preko izjava kojima bi osoba u konfliktu mogla da opiše svoj doživljaj. Daje primer izjava osobe koja je u situaciji da nastupa sa horom kada joj se ide u toalet, a ne preduzima ništa.³³⁶ U njenim izjavama se prepoznaju sva četiri Perlsova mehanizma neurotičnog ponašanja: introjeksija, projekcija, konfluencija i retrofleksija, i sva četiri se odnose na poremećaj granice između organizma i sredine.

„Meni se čini da do neravnoteže dolazi kad se neke potrebe pojedinca i grupe razilaze,³³⁷ a pojedinac nije sposoban da odredi koja je potreba dominantna. [...] Pojedinac, koji je deo neke grupe [porodice, kolega, društva], doživljava potrebu za dodirom s tom grupom kao jedan od osnovnih impulsa psiholoskog opstanka, premda, razumljivo, tu potrebu ne doživljava uvek istom jačinom. Ali, kad u isti mah oseća i neku ličnu potrebu čije zadovoljenje iziskuje povlačenje iz grupe, lako dolazi do nevolje. Kad se potrebe sukobe, pojedinac mora biti kadar da preseče stvar [...]”³³⁸

Doživljavanje sebe ne postoji ako čoveka dugoročno obuzme konfluencija tj. gubitak granice između sebe i sredine. Sa druge strane, gubitak doživljaja sebe, odnosno poistovećivanje sa grupom je normalno u nekim situacijama, npr. kod novorođenčadi, pri ritualima, itd.

„Doživljaj ushićenja i uzleta (*sense of exaltation and heightened experience*) u ritualu nastaje delimično i zato što čovek inače sasvim jasno razgraničuje sebe od drugih, te rastakanje ove granice oseća kao nešto strahovito upečatljivo. Ali kad osećaj (*sens*) ovog krajnjeg poistovećenja postane hroničan, a pojedinac nesposoban da uvidi razliku između sebe i ostalog sveta, onda je on psihički bolestan. On sebe ne može da doživi (*experience himself*) zato što je izgubio svaki osećaj sebe (*sense of himself*).”³³⁹

---

³³⁴ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 49. "Dread [...] is the anti-survival experience. The dreadful is experienced as vague, undifferentiated danger [...]" Perls, *The Gestalt Approach and Eye Witness to therapy*, 20.

³³⁵ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 48. „Kada se katektovani objekt, svjedno da li se pozitivnom ili negativnom kateksom, prisvoji ili uništi, kad čovek jednom stupi u dodir s njim ili se povuče od njega, ili se pak s njim ponese na neki zadovoljavajući način, tad i taj objekt, i potreba s kojom je bio skopčan iščezavaju iz sredine; *geštalt je zatvoren*." Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 51.

³³⁶ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 58.

³³⁷ Ovde u engleskom imamo reč *experience* a u prevodu ne: "[...] the imbalance arises when, simultaneously, the individual and the group experience differing needs." Perls, *The Gestalt Approach and Eye Witness to therapy*, 28.

³³⁸ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 56.

³³⁹ Ritual zahtev osećaj konfluencije, odnosno stpoljenosti osobe sa sredinom. Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 64.

Emocije postoje u svakoj životnoj situaciji

Perls pominje: doživljaj ushićenja, doživljaj užasa, doživljaj žalosti, doživljavanje svoje pometenosti, itd. Smatra da je emocija sila koja napaja energijom svaku akciju i da ona postoji u svakoj životnoj situaciji. Ocenjuje da je jedan od najozbiljnijih problema modernog čoveka to što oseća samo emotivne reakcije koje su najsilovitije, čime je sebi smanjio slobodu delovanja i sposobnost opredeljivanja za odgovarajuću akciju.³⁴⁰ Geštalt terapija leči neurozu proširivanjem svesnosti sebe u svakom trenutku, a to podrazumeva svest o spostvenim emocijama, svesnost glasa, izraza lica, pokreta, disanja, izgovorenih misli. Pri neurozama je svest o ovim sadržajima redukovana i osoba dozvoljava samo deo njihovog izražavanja.³⁴¹

Kako doživljaj može biti nerealan, netačan?

Moguće je praviti razliku između toga kako osoba doživljava nešto i kako bi trebala da doživljava to nešto. Dakle, postavlja se pitanje kako doživljaj može biti nerealan, netačan? Perls ne objašnjava, samo na taj način upotrebljava izraz kada govori o doživljaju otpora. Otpor je, prema Oto Ranku, sa čim se Perls slaže, negativno htenje, i otpori nisu loši tj. ne treba pretpostaviti da bi „pacijentu” bilo bolje bez otpora.³⁴²

„O svom otporu pacijent ne misli kao o otporu: on ga obično doživljava kao ispomoc.”³⁴³

Postupanje sa doživljajima

Nije dobar znak kada sa doživljajima postupamo kao da su za njih potrebne naročite tehnike manipulisanja. To se događa kada smo zbunjeni između tuđih zahteva i svojih potreba, tuđih stavova i svojih stavova, slike o sebi i pravog ja, itd.

„Pometnja je posledica pogešne orijentacije [...]. Potekne li akcija iz pometnje, pratiće je najrazličitije neprilike, posrtanja i poremećaji. Kad smo zbunjeni, a to i ne znamo, nemamo slobodu izbora te sa svojim doživljajima postupamo kao da su za njih nužne neke naročite, neprikosnovene tehnike manipulisanja.”³⁴⁴

Često se govori o učenju iz iskustva, kao nečemu što je nasuprot učenju iz tuđih lekcija. U nizu nedoumica koje Perls nabraja kako postupati sa pacijentom, između ostalog kaže: „Treba li [pacijent] da uči kroz vlastito iskustvo ili da mu mi čitamo lekcije pošto nam pruži povod za pridiku?”³⁴⁵

---

³⁴⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 52, 102.

³⁴¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 101.

³⁴² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 72.

³⁴³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 73.

³⁴⁴ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 74. Na primer, pri ambivalentnoj pometnji, osoba misli da treba ili jedno ili drugo, npr. ili da voli ili da mrzi, ili je dobar ili je loš.

³⁴⁵ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 75.

Sledeći citat govori o dve stvari, sa kojima se slažem. Prvo, previše se uči kroz obrazovanje koje angažuje fantaziju, termin u Perlsovom smislu, a premalo učenjem iz iskustva, odnosno razvijajući u sebi urođene nagone kroz lično iskustvo i učeći od sredine. Drugo, govori o tome da obrazovanje može i štetno delovati na pojedinca prekidajući ga i time ometajući stvaranje oslonca u sebi. Razvoj pretpostavlja prelazak sa spoljašnjeg oslonca na oslonac u sebi, prekidanja od sredine mogu onemogućiti stvaranje tog oslonca u sebi. „Pošto smo prinuđeni da mnogo više učimo kroz obrazovanje nego kroz korišćenje nasleđenih poriva, nedostaje nam najveći deo one životinjske intuicije kako šta valja raditi. Umesto toga, do predstave kako šta 'valja' raditi dolazi se putem složenih fantazija koje se prenose i preinačuju s pokoljenja na pokoljenje. To su pretežno funkcije kojima se podržava društveni kontakt, recimo običaji i kodovi ponašanja (etika), načini orijentisanja (čitanje, pogled na svet), merila lepote (estetika), i društveni položaj (stavovi). Često, međutim, ovi postupci nisu biološki usmereni, tako da razaraju sam koren našeg bivstvovanja i vode izrođavanju. [...] bilo da su ti postupci antibiološki, antilični ili antidruštveni, oni su uvek prekidanja tekućih procesa koji bi, kad bi se dopustio njihov nesmetan tok, doveli do stvaranja oslonca u sebi.”³⁴⁶ Neurotički mehanizmi introjeksije, projekcije i retrofleksije često se razvijaju kao odgovor na prekidanja iz sredine.³⁴⁷ Rešenje nije u politici krajnjeg ne-prekidanja već u pravoj meri. „Dete treba naučiti da se bori s prekidanjima.”³⁴⁸

Negativni doživljaj je na primer doživeti stanje neuroze u kom se potrebe pojedinca sukobe sa potrebom grupe, npr. porodice. Pojedinac ne može da se opredeli da li da zadovolji svoju potrebu ili potrebu grupe i kako da reši situaciju. Ako se doživljaj stanja neuroze ponavlja ili je bio jedan ali jako upečatljiv, osoba gubi sposobnost da u bilo kojoj situaciji ispravno proceni tačku uravnoteženosti. Zato su doživljaji tako važni. Tradicionalni pristup terapiji počiva na pretpostavci da terapeut i pacijent zajedno, na osnovu prisećanja i ponovnog tumačenja prošlih događaja, mogu spoznati kakve su efekte ti doživljaji imali na pacijenta i da pacijent više neće biti ometan problemima kad jednom prođu kroz pošle događaje.³⁴⁹ U prisećanju krije se i ponovno proživljavanje. Perls daje primer: „u navedenom raspredanju činjenica krije se jedan dragoceni putokaz za terapiju: ako mu tetka nije dozvoljavala da radi ono što hoće, to znači da je pacijentovo detinjstvo bilo jedan beskrajn niz prekida, kako spolja, od tetke, tako i iznutra, od njega samog. Nauči li naš pacijent kako je stvarno sebe prekidao, a prekida se i dalje, iskusi li zaista to samoometanje (*experiences himself interrupting himself*) i shvati (*feel*) kako ga izvodi, moći će da se kroz ta ometanja probije do stvarnog ja i aktivnosti koju želi da preuzme.”³⁵⁰

„[...] neuroza je stanje neravnoteže u pojedincu koje nastaje kad on i grupa čiji je pripadnik imaju potrebe koje se razilaze, a pojedinac je nesposoban da odredi koja je potreba dominantna. Ako se ovakav doživljaj često ponavlja, ili ako je jedan jedini ovakav doživljaj bio veoma upečatljiv, pojedinčev osećaj ravnoteže

---

³⁴⁶ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 91.

³⁴⁷ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 90.

³⁴⁸ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 91.

³⁴⁹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 76.

³⁵⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 77.

u polju biće toliko poremećen da će pojedinac izgubiti sposobnost da u bilo kojoj situaciji ispravno proceni tačku uravnoteženosti. Tada će neurotično reagovati i na situacije koje nemaju unutrašnje veze s doživljajem ili doživljajima koji su i doveli do neravnoteže. Opšti način na koji neurotičar reaguje na situacije je prekidanje sebe; obrazac ponašanja nekog zločinca je prekidanje sredine.”³⁵¹

Prisećanje i proživljavanje prošlih doživljaja za Perlsa i geštaltistički pristup nije dovoljno iz više razloga. Jedan od razloga je što problemi ne nastaju samo usled onoga što je potisnuto, već i usled onoga što nije naučeno zbog „prekidanja sebe” tj. zbog toga što osoba ne zna kako drugačije.³⁵² To je jedan drugi posao koji se stavlja pred čoveka ako želi da napreduje od svojih problema, posao koji, npr. za psihodramsku školu, podrazumeva novo učenje iz iskustva.

Kada komentariše psihosomatska ispoljavanja poput glavobolje i mučnine, Perls pretpostavlja da postoji istinsko fizičko iskustvo, kako stoji u prevodu „telesni doživljaj”, jezik tela kojim se saopštava „od ove situacije boli me glava” ili „muka mi je od tebe”.³⁵³

Pažnja

Perls pravi razliku između pažnje (*attention*) i svesnosti (*awarenes*). Svesnost opisuje kao „razređenog blizanca pažnje” jer je svesnost difuznija od pažnje. Svesnost znači da osoba opaža opušteno, a ne napeto.³⁵⁴ Svoj terapijski pristup Perls je u prvoj knjizi nazvao terapijom usredsređivanja (*Concentration-Therapy*).³⁵⁵

„Tehnika usredsređivanja (žična svesnost - *focal awareness*) za nas je terapijsko oruđe kojim više prodiremo u dubinu no što zahvatamo u širinu. Usredsređujući se na svaki simptom, svaku oblast svesnosti, pacijent sanzaje više o sebi i svojoj neurozi. On saznaje ono što doista doživljava. On saznaje kako to doživljava. Saznaje, takođe, kako su njegova osećanja i ponašanje u jednoj oblasti povezana s njegovim osećanjima i ponašanjem u drugoj oblasti.”³⁵⁶

Mišljenje kao fantazija

Perls celu aktivnost mišljenja (koja obuhvata veliki broj aktivnosti: rasuđivanje, predviđanje, zamišljanje, sanjanje, itd.) naziva fantazijom. Prema tome, pojam fantazije ne koristi konvencionalno. Definiše je kao „aktivnost kojom čovek, koristeći se simbolima, nastoji da u malome reprodukuje stvarnost.”³⁵⁷ Ona potiče iz stvarnosti, kao

³⁵¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 75.

³⁵² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 75-77.

³⁵³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 78. "In each case there is likely to be a genuine physical experience, a body language which says, "this situation gives me a headache," or "you make me sick." Perls, *The Gestalt Approach and Eye Witness to therapy*, 56.

³⁵⁴ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 42.

³⁵⁵ Predgovor Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 11.

³⁵⁶ Vidi Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 88.

³⁵⁷ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 43.

i simboli. „Simboli počinju kao oznake za predmete i procese; potom se množe i prerastaju u oznake oznaka, i oznake za oznake oznaka. Simboli čak ne moraju više imati nikakve sličnosti sa stvarnošću, ali začinju se u stvarnosti. Isto je i sa fantazijom: to je aktivnost u kojoj simbole koristimo u sebi. Reprodukcijska stvarnost pri tome može da se udalji od izvora, od stvarnosti s kojom je u početku bila povezana.”³⁵⁸

Kada govorimo o mišljenju, važna tema su slepe mrlje, „stvari i odnosi koje naprosto ne osećamo”³⁵⁹, odnosno građa koje smo nesvesni (*unaware*) i koja ne može da sudeluje u obradi podataka. Pri doživljavanju nekih situacija, ako budemo imali sreće, primetićemo/postaćemo svesni da imamo praznine tj. da je bilo nečega neodređenog npr. uznemirujućeg što ne možemo tačno odrediti.³⁶⁰

Najveća pometnja (konfuzija) nastaje u oblasti mišljenja.³⁶¹ Perls to naziva oblastima pometnje i prazninama. Prema Perlsu, cela ličnost je uključena u proces mišljenja. Kada nije tako, dolazi do poremećaja, a neki od njih su semantička zablokiranost i čisto intelektualno poznavanje stvari. Intelektualno poznavanje stvari, prema Perlsu, ima sužen obim u odnosu na pravo razumevanje.³⁶² Treći primer je iskrivljivanje konkretnih značenja pod uticajem introjektivnosti, predrasuda i uverenja.³⁶³

Stavovi

Prema Perlsu, bitno je da su stavovi lični, a da se prema građi koja dolazi spolja može zauzeti stav, odnosno, da tuđi stavovi nisu introjektivni, već asimilovani. „Čim skupi dovoljno snage da odvali ono 'ostavi me na miru', on [pacijent] može da zauzme i stav prema suprotnom zahtevu i da ga lokalizuje kao deo sebe koji odbacuje njegovo pravo ja [...]”³⁶⁴ odnosno prema introjektivnom stavu. Kao i telesna hrana, psihička hrana koju nam nudi spoljašnji svet (činjenice i stavovi) mora da se asimiluje - „razgradi, raščlani, složi, a potom ponovo sastavi u obliku koji će za nas biti najvredniji”³⁶⁵.

---

³⁵⁸ Nastavak: „Ali, na neki će način uvek biti povezana sa stvarnošću koja nešto znači osobi koja fantazira. Svojim duhovnim okom ja ne vidim istinsko drvo, ali istinsko drvo u mom vrtu odgovara drvetu iz moje fantazije toliko da sam u stanju da povežem jedno s drugim. Kad razmišljam o nekom problemu, pokušavajući da odlučim šta da uradim u određenoj situaciji, to je kao da radim dva sasvim konkretna posla. Prvo, ja stvarno razgovaram o problemu: taj razgovor mogu obaviti s prijateljem. Pred svojim duhovnim okom ja reprodukujem situaciju u koju će me dovesti odluka. U fantaziji ja anticipiram ono što će se dogoditi u stvarnosti i premda moje predviđanje ne mora odgovarati stvarnoj situaciji, kao što ni drvo pred mojim duhovnim okom nije potpuno istovetno drvetu u vrtu, i kao što reč 'drvo' samo približno odgovara pravom drvetu, saglasnost je tolika da na osnovu nje mogu krenuti u akciju.” Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 43.

³⁵⁹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 77.

³⁶⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 101.

³⁶¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 43.

³⁶² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 113.

³⁶³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 117-118.

³⁶⁴ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 111.

³⁶⁵ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 61.

Psihoterapija orjentisana na fokusiranje - Jugen Gendlin „Fokusiranje” (1981)

Jugen Gendlin (Eugene Gendlin) je filozof koji je kod Karla Rodžersa prošao obuku za terapiju usmerenu na klijenta, i potom je nastavio da se bavi psihoterapijom, ali i da svoje uvide filozofski izražava i povezuje sa filozofskim znanjima.³⁶⁶ Godine 1962. piše filozofsku knjigu *Experiencing and the creation of meaning: a philosophical and psychological approach to the subjective* u kojoj objašnjava kako odnos između iskustva i ideja menja logiku i konceptualno ustrojstvo.³⁶⁷ U članku „Experiential phenomenology” iz 1973. godine bavi se istom temom, tačnije filozofijom doživljavanja (*philosophy of experiencing*),³⁶⁸ dok u većina drugih dela pristupa temi psihološki. Vremenom proširuje uvide Morisa Merlo-Pontija u psihoanalitičke svrhe, razvijajući svoj vid terapije usmerene na nešto što zove „osetilni dojam”. Tehnika fokusiranja na osetilni dojam pripada humanističkim psihoterapijama orjentisanim na značenja (*meaning-oriented humanistic psychotherapy*), kao na primer i logoterapija Viktora Frankla. Analizu sadržaja radila sam na knjizi *Focusing* iz 1981. koja je Gendlinovo najpopularnije delo namenjeno svakom čoveku zainteresovanom za metodu fokusiranja kako bi shvatio suštinu fokusiranja. Prevedena je na hrvatski 2003. godine.

Fokusiranje kao tema je bitno jer govori o vezi iskustva sa mišljenjem, odnosno o potrebi da se rešavanju problema pristupa na telesnom, emotivnom i neverbalnom nivou, a ne samo intelektualnom. U fokusiranju osoba doživljava tj. ima iskustvo fizičkog pomaka u tome kako oseća problem.³⁶⁹ Rešavanje problema je jedan od njegovih ključnih pojmova sa kojim iskustvo može da se dovede u vezu, zajedno sa svim onim što govori o telu. Kritičko mišljenje možemo razumeti kao rešavanje određenog problema, koji je više ili manje značajan organizmu koji o njemu misli, apstraktniji ili konkretniji, bliži ili dalji ranijim iskustvima.

Postupak fokusiranja pokazuje kako se može pristupiti iskustvu da bi iz njega izašle na površinu (u svest) potankosti od kojih se sastoji. Gendlin smatra da se iskustvu ne može pristupiti na način shvatanja (*figuring out*) putem izračunavanja, analiziranja, već isključivo dozvoljavajući kroz pažnju i tišinu da izroni, dođe, pokaže se i polako oblikuje kroz konkretna osećanja, konkretne reči koje ga objašnjavaju i opisuju njegov kvalitet.

„Drugi ljudi ne mogu shvatiti (*figured out*) iskustvo neke osobe, a to čak ne može učiniti ni osoba koja ga doživljava. Ono se ne može izraziti uobičajenim

---

³⁶⁶ Stekao je zvanje *master of arts* 1950. godine na Univerzitetu u Čikagu tezom "Wilhelm Dilthey and the problem of comprehending human significance in the science of man". Teza je dostupna na platformi Proquest, <https://www.proquest.com/openview/8f6fa34c3f7470a015903b6e6dbccc76/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>, (pristupljeno 26.5.2022). Doktorirao je 1958. godine na istom univerzitetu.

³⁶⁷ Eugene Gendlin, *Experiencing and the Creation of Meaning: a Philosophical and Psychological Approach to the Subjective*, (Illinois, Evanston: Northwestern University Press, 1997).

³⁶⁸ Eugene Gendlin, "Implicit entry and focusing", *The Humanistic Psychologist*, Vol. 27, no.1 (1999), 80–88.

³⁶⁹ Eugene T. Gendlin, *Fokusiranje*, (Zagreb: V.B.Z, 2003), 96.

oznakama (*labels*). Iskustvo morate doživjeti, otkriti, osjetiti, obratiti pozornost na njega i omogućiti mu da se pokaže (*to show itself*).³⁷⁰

Isto tako, lična iskustva se ne uklapaju u uobičajene obrasce (*do not fits a common patterns*). Lična iskustva su bogatija od obrazaca koje smo stvorili za njih i zato ih trebamo iznova i iznova puštati da progovaraju sama za sebe, da kažem tako poetično.

„Moglo bi se činiti da upravo ovoga trenutka odgovara obrascu, ali nekoliko trenutaka kasnije odgovarat će nekom drugom obrascu - ili nijednome. U svakom slučaju, to podudaranje nikada neće biti potpuno, jer iskustvo je bogatije od obrazaca. Štoviše, ono se mijenja. Iskustvo je jedinstveno kad ga fokusiranje otkrije.”³⁷¹

Iskustvo je više od onoga što se može formulirati o njemu. Takođe, ono se menja kada je čovekova pažnja usmerna na osećanje njegovog oblika u određenom trenutku.

„Iskustvo nikada ne možemo izjednačiti sa idejama (*concepts*). Ali isto tako nije točno da iskustvo ne možemo definirati. Ono je organiziranije te ima mnogo više tananijih vidova nego bilo koja ideja. A ipak je, uvijek iznova, sposobno za to da ga dalje proživljavamo (*lived further*) u novome stvaralaštvu značenja koje u obzir uzima sva prethodna značenja i mijenja ih.”³⁷²

„Ljudsko iskustvo (*human experience*), sada to razumijemo, zapravo se ne sastoji od dijelova ili sadržaja koji imaju trajan oblik (*static shape*). Dok čovjek osjeća točan i istančano složen oblik u stanovnome trenutku, taj se oblik u tome trenutku mijenja.”³⁷³

Proces fokusiranja pomaže da se sopstvena znanja (doživljena telom) o problemu/situaciji prenesu sa tela na um. Pretpostavka je da telo zna više od uma. Osećanja (*feelings*) imaju posrednu ulogu u procesu dovođenja osjetilnog dojma (*felt sensa*), koji je celovit, širok i nejasan osećaj problema (svega onoga što se odnosi na problem) koji se može osetiti telom.³⁷⁴ Da bih ilustrovala razliku između racionalnog istraživanja smisla iskustva i dopuštanja da iskustva progovore za sebe, zamoliću vas da zamislite ponudu (npr. za posao, saradnju) koju ste dobili i još niste odlučili da prihvatite.³⁷⁵ Zapitajte se „Šta o tome mislim?“, pričekajte malo, pa se zapitajte „Šta o tome osećam?“. Primitićete da se promenilo mesto u telu kome se upućuje pitanje. Obračanje umu i obraćanje osećajima se u telu oseća na različite načine. Karl Rodžers, Gendlinov učitelj, smatrao je da u odlukama treba učestvovati ceo organizam koji arbitrira i prema osećanjima, i prema potrebama (organizma), zahtevima društva, našim poznavanjem stvari, te donosi odluku na osnovu celog skupa parametara. Čini se da je

---

³⁷⁰ Gendlin, *Fokusiranje*, 200.

³⁷¹ Gendlin, *Fokusiranje*, 201-202.

³⁷² Gendlin, *Fokusiranje*, 210.

³⁷³ Gendlin, *Fokusiranje*, 200.

³⁷⁴ Gendlin, *Fokusiranje*, 96-98.

³⁷⁵ Možete zamisliti bilo koju nedoumicu koja je danas pred vama i čeka da se odlučite.

Gendlin na telesnom nivou primetio i teorijski uobličio razliku kada kod ljudi odlučivanje funkcioniše na organizmičkom nivou i kada funkcioniše na osnovu suženog broja parametara (npr. pretežno na intelektualnom i društveno prihvatljivom). Prevelika aficiranost kognicije, a potiskivanje informacija određenih psihičkih procesa (emocija, potreba, procene stanja, svojih mogućnosti) koji takođe nose informacije jeste svojevrsna neurotična navika. Ona može biti na delu u promišljanju i odlučivanju o većem broju tematskih područja i tada je takva unutrašnja dinamika ličnosti uočljiva kao karakteristično ponašanje za datu osobu, ili da je prisutna na jednom tematskom području koje predstavlja problem. Ova smena koja se može primetiti na telesnom nivou, svedoči o dva (a možda i više) načina funkcionisanja i odlučivanja na osnovu različite unutrašnje dinamike komponenti ličnosti. Kasnije u vezi sa kritičkim mišljenjem ću tvrditi da da se o javnim, naučnim i drugim pitanjima može kritički suditi kao da nisu u vezi s nama i pretežno kognitivno, kao i na način da su u većoj meri u vezi s nama iako ne onako i onoliko kao pitanja i odluke direktnije vezane za naše živote.

Osetilni dojam nije emocija kao što su bes, strah, mržnja. Opsežniji je i složeniji od bilo koje pojedinačne emocije. Emocije se osećaju jasno i oštro, a osjetilni dojam nejasno i blaže.³⁷⁶ „Njega osećate u telu, ali on ipak ima svoje značenje. Posjeduje sva ona značenja s kojima čovjek već živi, jer svaku situaciju proživljavamo zajedno sa svojim tijelom. Osjetilni dojam čine tijelo i um prije nego što su se razdvojili. Kakav je odnos između toga nerascijepljenoga tijela-uma i najuobičajenijeg logičkog razmišljanja?”³⁷⁷ Idite na ono mesto „gdje ne postoje riječi, nego samo *osjećaj*. U početku ondje možda neće biti ničega sve dok se ne oblikuje osjetilni dojam. Kad se oblikuje, doima se bremenit značenjem. Osjetilni dojam u sebi krije značenje koje možete osjetiti, ali mu najčešće ne možete izravno pristupiti. Nerijetko ćete morati ostati neko vrijeme uz njega dok se ne otvori. Oblikovanje, a zatim i otvaranje osjetilnoga dojma najčešće traje otprilike trideset sekundi, a može trajati tri ili četiri minute, zbog različitih ometanja. Kad tragate za osjetilnim dojmom morate pronaći mjesto na kojemu ne postoje riječi, nego samo tjelesni osjeti.”³⁷⁸ Osetilni dojam se pojavljuje kao jedinstven telesni osećaj (*single bodily feeling*). „Osjetilni dojam nije mentalno, nego tjelesno iskustvo. *Tjelesno*. Svjesnost tijela o situaciji, osobi ili događaju. Unutarnja aura koja obuhvaća sve što osjećate i znate o stanovitom objektu u stanovitom trenutku - koja sve to obuhvaća i prenosi vam sve odjednom, a ne dio po dio.”³⁷⁹ Gendlin navodi primer osjetilnog dojma osobe. Zamislite dve najvažnije osobe i primetićete da se uz svaku javlja jedinstvena velika aura koju osećate telom (*single great aura sensed bodily*), a drugačija je za te dve osobe. Kao primer osjetilnog dojma zbog događaja Gendlin navodi „težak osećaja u želudcu” kod izvesnog Freda posle sukoba sa šefom.³⁸⁰ Takođe, tvrdi da profesionalni sportisti koriste osjetilni dojam pri odlučivanju o potezima tokom igre.³⁸¹

---

³⁷⁶ Gendlin, *Fokusiranje*, 57, 134.

³⁷⁷ Gendlin, *Fokusiranje*, 209.

³⁷⁸ Gendlin, *Fokusiranje*, 117.

³⁷⁹ Gendlin, *Fokusiranje*, 54.

³⁸⁰ Gendlin, *Fokusiranje*, 33-39.

³⁸¹ Gendlin, *Fokusiranje*, 114-115.

Procesom fokusiranja osoba postaje svesna do tada skrivenih delova svog znanja o problemu, koja su prisutna na telesnom nivou. Najvažnija posledica procesa fokusiranja je iskustvo telesnog pomaka (*body shift*). Kada se on događa, tada se menja i početni osetilni dojam problema. Iskustvo telesnog pomaka je siguran znak da se osoba menja.³⁸²

„Jedna od posledica procesa fokusiranja je iznošenje skrivenih dijelova osobnoga znanja na razinu svjesnosti. To nije najvažnija posledica. Tjelesni pomak, promjena u osjetilnome dojamu, suština je toga procesa. Ali iznošenje znanja doživljena tijelom - 'prijenos' toga znanja s tijela na um - jest nešto što iskuse svi oni koji se bave fokusiranjem. Nerijetko se doima da je to znanje koje je 'preneseno' s tijela na um dio nekoga teškog problema, pa bi se moglo očekivati da ćete se zbog toga osjećati još lošije. Napokon, sada ste svjesni nečega lošeg što prije niste znali. Logično bi bilo da biste se trebali osjećati gore. Pa ipak, to se ne događa. Osjećate se bolje.”³⁸³

U sledećem citatu reč je o menjanju svog načina pristupanja problemu sa čisto intelektualnog, na telesno, emotivno i neverbalno, čime se otvara prostor da se doživljaj situacije/problema menja, o čemu svedoči telesni pomak u osećanju problema:

„Ako samo razumijete u čemu je problem, vrlo ga je teško razriješiti. U fokusiranju nije riječ o tome da čovjek jednostavno pripovijeda o problemu. On doživljava tjelesni pomak (*experiences a physical shift*) u vlastitome osjećaju problema (*how it feels*).”³⁸⁴

Kod Gendlina postoje elementi za operacionalno definisanje unutaršnjeg iskustva na osnovu praktičnih uputa za izvođenje fokusiranja. Njime se iskustvo/doživljaj ne proizvodi već mu se dozvoljava da izroni te ga je moguće konstatovati i pomoći da se oblikuje. Fokusiranje omogućava i iskustvo i prepoznavanje trenutka kad se u osobi odvija stvarna promena na osnovu telesnog osećaja promene, kao i iskustvo kada do promene ne dolazi. Gendlin smatra da je je telesni osećaj promene pouzdan parametar da se čovek menja.

Iskustvo postoji nemo i delimično dok se na njega ne obrati pažnja, dok se do kraja ne oblikuje kroz proces fokusiranja i izrazi odgovarajućim rečima da ga druga osoba čuje.

„Do izvornoga sagledavanja i spoznavanja drugoga čovjeka dolazi tijekom fokusiranja i slušanja; pred nama se otvara unutarnje iskustvo. Ako se ne otvori ne možemo ga vidjeti ni podijeliti; ostaje zaključano u vlastitom nijemom djelomičnom postojanju.”³⁸⁵

Gendlin smatra da kada osobu neko apsolutno sluša ona može osetiti da tačno zna šta je iskustvo „odzvanja u njoj”, reči su ga dodirnule, a iskustvo je

---

³⁸² Gendlin, *Fokusiranje*, 22

³⁸³ Gendlin, *Fokusiranje*, 45.

³⁸⁴ Gendlin, *Fokusiranje*, 96.

³⁸⁵ Gendlin, *Fokusiranje*, 148.

podržalo reči koje je osoba pronašla za njega.³⁸⁶ Ne možemo tuđa iskustva klasifikovati, stavljati im uobičajene nazive, odgovarajuće obrasce. Lična iskustva se ne uklapaju u uobičajene obrasce za koje znamo da teorijski postoje zato što su ona bogatija od obrazaca. Šta više, ta iskustva se menjaju.³⁸⁷

Gendlin iznosi kritiku međuljudskih odnosa u smislu slabog istinskog poznavanja druge osobe. Poznavati nekog znači otvarati se prema njegovom unutarnjem iskustvu (*inward experience*), odnosno iskusiti druga ljudska bića u njihovoj unutarnjoj stvarnosti (*to experience human beings in their inner reality*).

„Svakako biste željeli ljudska bića iskusiti u njihovoj unutarnjoj stvarnosti. A isto tako želite da druge osobe stvarnost onoga što vi uistinu jeste zaista vide, prihvate i osjete.”³⁸⁸

Posledica siromašnijih međuljudskih odnosa jeste utisak da postojimo samo pred sobom jer drugi ne poznaju naša unutrašnja iskustva/unutrašnju stvarnost, a ni takvo postojanje nije celovito jer veliki broj iskustava držimo „u tami”, bilo zato što ne obraćamo pažnju, a možemo, bilo zato što ne možemo. Gendlin o celovitosi ljudskog bića govori na sličan način kao Perls. Kroz knjigu *Geštaltistički pristup psihoterapiji* ozdravljenje je predstavljeno kao sticanje celovitosti. Odnosno osoba ozdravlja kako osvaja više svoga celog ja, a ne ono na šta je sebe redukovala.

„Koliko mnogo ljudi uistinu poznajete? Svoga supruga ili suprugu? Najboljega prijatelja? Roditelje? Vjerovatno je da ni njih zaista ne poznajete. Naravno, znate što će vjerovatno učiniti pod stanovitim okolnostima. Znate što najčešće govore te što će, najvjerovatnije, i dalje govoriti. Vjerovatno možete zamisliti sljedeći razgovor koji ćete obaviti s njima te što ćete oboje govoriti. Sigurno biste bili gotovo potpuno u pravu, ali tu nigdje nema otvaranja prema unutarnjem iskustvu. Tko uistinu razumije vas? Tko želi čuti kako se vi osjećate? [...] Vrlo malen broj ljudi ima nekoga s kime će podijeliti unutarnje iskustvo, a i tada samo do stanovite granice. Čak i kad je riječ o vama sâmima: niste li stanovita mjesta ostavili u tmuni? Ni ne znajući zbog čega ih se plašite? Ili kako biste zakoračili u njih? Budući da je tako veliki dio nas nepoznat i nevidljiv, sâmi se sebi doimamo pomalo nestvarnima, kao da postojimo samo pred sobom, a možda ni takvo postojanje nije cjelovito.”³⁸⁹

Razumevanje druge osobe tj. razumevanje tuđeg iskustva je kod Gadamera tematizovano kao stupanje-u-razgovor sa odmaknutim u drugu kulturu, osobnost, a nekad i prošlost. Tema disertacije je lično iskustvo i mišljenje koje se više ili manje direktno oslanja na iskustvo, stoga će pitanja razumevanja problema, činjenica znanja, razumevanja tuđeg iskustva biti samo pominjana kao prisutna u tuđim radovima.

---

³⁸⁶ Gendlin daje primer apsolutnog slušanja nekoga u Gendlin, Eugene T, *Fokusiranje*, 201. U nastavku kaže: „Time što je netko točno čuo njezine riječi otkrila je kako njezini osjećaji posjeduju vlastiti, osobni oblik i postojanje.” Gendlin ovde ima u vidu osećaje koji izranjaju iz iskustva, a njih može biti više koji se odnose na dato iskustvo.

³⁸⁷ Gendlin, *Fokusiranje*, 201-202.

³⁸⁸ Gendlin, *Fokusiranje*, 149.

³⁸⁹ Gendlin, *Fokusiranje*, 147.

Odnos iskustva i mišljenja

Gendlin razmišljanje vidi kao proces koji može da donosi iz iskustva nešto novo ili da ostaje u okvirima već uspostavljenih granica. Prema njegovim shvatanjima, mišljenje je daleko moćnije ako koristi znanja tela tako što se obraća osjetilnom dojamu. „Razmišljanje na uobičajen, isključiv način može biti objektivno, istinito i moćno. Ali kad stupimo u dodir s onim što tijelo već zna i što već živi, to razmišljanje postaje beskrajno moćnije. [...] Logičko razmišljanje ostaje unutar 'konceptualnih ladica', kakve god one bile, od kojih je i krenulo.”³⁹⁰

„Istina se ne krije isključivo u razmišljanju. Krije se u načinu na koji se različite misli odnose prema iskustvu te u pitanju donose li te misli iz iskustva u žarišnu točku nešto novo ili ne.”³⁹¹

Racionalno-emocionalno-bihevioralna terapija - Albert Elis „Svladavanje otpora u psihoterapiji”(1985)

U REBT-u se mogu naći značajani uvidi koji se odnosi na problematične generalizacije, apsolutizaciju i druge slične radnje koje su tema i u okviru epistemologije. Značajna su objašnjenja pojma verovanja. Drugi naziv za racionalno-emocionalno-bihevioralnu terapiju je terapija iracionalnih uverenja. Priznajući holističku integrisanost razmišljanja, osećanja i ponašanja, Albert Elis (Albert Ellis) nastoji rasvetliti naročito kognitivnu stranu - verovanja. Uzet je u analizu s pretpostavkom da će dobro povezati znanja iz drugih terapijskih pravaca o emocijama i ponašanju sa kognitivnom stranom, što se ispostavilo tačnim.³⁹² Elis je svoju REBT terapiju ocenio kao jednu od „najkognitivnijih ili najfilozofskih terapija, ali koja je oduvijek tvrdila da je ljudsko mišljenje holistički stopljeno s osjećanjem i ponašanjem.”³⁹³ U to se uklapa i kako definiše pojma verovanje koji je ključan nosilac objašnjenja ABC procesa u kom dolazi do poremećaja: „Nastojat ću upotrebljavati važnu riječ *vjerovanje* tako da ona znači sadašnje stanje vjerovanja - osjećanja - ponašanja. Time se u potpunosti uzima u obzir složena kakvoća te riječi, a ona se čini podložnijom promjeni nego što bi to inače izgledalo. Ljudi, kao što ću to kasnije istaknuti, osjećaju i ponašaju se *i* kad razmišljaju, oni misle i ponašaju se *i* kad osjećaju, a razmišljaju i osjećaju *i* kad se ponašaju.”³⁹⁴ Elis je prvi koji je precizirao uobičajena ljudska „moranja” i šta bi ljudi trebali učiniti da ih pretvore u zdrave preferencije.³⁹⁵ Kako kaže, ljudi „nisu 'ludi' zbog toga što *žele* postići svoje ciljeve, već stoga što

---

³⁹⁰ Gendlin, *Fokusiranje*, 209-210.

³⁹¹ Gendlin, *Fokusiranje*, 210.

³⁹² Elis i sam REBT-u pridaje takvu ulogu. Albert Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005), 4.

³⁹³ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 5.

³⁹⁴ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, XIV iz Uvoda knjizi.

³⁹⁵ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 17.

inzistiraju da je za njih *nužno* da ih postignu.³⁹⁶ Nastoje da REBT bude integrativna terapija i osvrće se na geštalt i rodžerijansku terapiju. Rodžerijansku terapiju je učio na studijama 1947. godine, pre psihoanalize i pre nego što je formulisao REBT.³⁹⁷ Elis ima podozriv stav prema telesnoj psihoterapiji Vilhelma Rajha (Wilhelm Reich),³⁹⁸ dok je Perls koristio neka Rajhova otkrića. U knjizi *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, govori taksativno šta prihvata iz drugih terapija, a šta ne. Zagovornik je ideje *Omnia ex opinione* - sve proizilazi iz mišljenja.³⁹⁹ Takođe, s obzirom na takvo opredeljenje cilj mi je bio da vidim koliko dobro objašnjava, nesvesno, neverbalno, potrebe i emocije. Tumačeći nesvesno odstupa od Frojda tvrdnjom da potisnute misli i osećaji nisu toliko duboko u nesvesnom već „tik ispod svjesne razine”.⁴⁰⁰

Kod Elisa ono što važi za verbalizaciju važi i za mišljenje. Racionalne suočavajuće tvrdnje su važne jer pomoću njih ljudi često mogu pobijati velik deo aktualne i potencijalne emocionalne i ponašajne neprilagođenosti.⁴⁰¹ Način verbalizacije tj. formulacije misli je veoma bitno. Govori o uticaju negativnih i neracionalnih misaonih i verbalnih formulacija na psihičko zdravlje.⁴⁰² Pokazuje kako želje utiču na mišljenje. Kada želje prestaju biti preferencije a postaju zahtevi i moranja, dovode do preteranih generalizacija i nerealističnog, nelogičnog i samoporažavajućeg razmišljanja.⁴⁰³

Overcoming Resistance je prvi put izdata 1985. godine, a analiza je rađena na prevodu drugog izdanju iz 2002. godine pod naslovom *Svladavanje otpora u psihoterapiji*. Ova knjiga govori o načinima na koje klijenti mogu da pružaju otpor terapiji, zašto to rade i koji je najbolji pristup svakom od njih u zavisnosti od vrste otpora. Sadrži analizu nekih tehnike geštalt i rodžerijanske terapije kod ljudi koji pružaju otpor terapiji, i dosledno govori o njihovom kognitivnom, emocionalnom i biheavioralnom aspektu. Iz obimnog opusa Alberta Elisa izbor je sveden na knjige koje šire predstavljaju principe REBT-a, kao što su *Reason and Emotion in Psychotherapy* iz 1962. godine, *Overcoming Resistance* iz 1985. godine, i nekoliko knjiga koje su u koautorstvu napisane da predstave REBT: *The practice of rational emotive behavior therapy* u koautorstvu sa Vindi Draiden (Windy Dryden) iz 1997. godine.

Ono što često zaboravljamo u nastojanjima da mislimo logički ispravno i s epistemičkom opravdanošću jeste da mi osećamo i kad mislimo. Elis objašnjavanje temeljnih načela REBT terapije započinje isticanjem da je mišljenje istovremeno i senzorno, motoričko i emocionalno ponašanje, ali ne u podjednako meri. Piše: „Ono

---

³⁹⁶ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 17.

³⁹⁷ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 248.

³⁹⁸ Prema Elis, Wilhelm Rajh je „otišao u ekstreme zastupajući pristup prema kojem bi se otporu trebalo suprotstaviti napadom na tjelesni mišićni sklop. To ima jasnih opasnosti, kao i korištenje njegove tzv. orgonske terapije, i treba se vrlo pažljivo, ako uopće koristiti.” Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 175.

³⁹⁹ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 251.

⁴⁰⁰ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 5-6, 250.

⁴⁰¹ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 3.

⁴⁰² Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 3.

⁴⁰³ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 16-20.

što nazivamo mišljenje ili vjerovanje, 'osim što se sastoji od bioelektričnih naboja u moždanim stanicama, a uključuje i pamćenje, učenje, rješavanje problema i slične psihološke procese, također je i, a u određenom opsegu i mora biti, senzorno, motorno i emocionalno ponašanje.' Stoga, umjesto da kažemo: 'Jones razmišlja o toj zagonetki', trebali bismo reći točnije: 'Jones percipira-pokreće-osjeća-RAZMIŠLJA o toj zagonetki'. Međutim, budući da je Jonesova aktivnost u odnosu na zagoentku *pretežno* usmjerena na njezino rješavanje, a samo *usput* na gledanje, manipuliranje i 'emocioniranje' u vezi s njom, možda i možemo isticati samo njegovo mišljenje."⁴⁰⁴ „Čuvstvo [*emotion*], kao i mišljenje i senzorno-motoričke procese, možemo definirati kao izuzetno složeno stanje ljudske reakcije, koja je cjelovito povezana sa svim drugim percepcijama i reakcijama. To nije jedna stvar ili jedna pojava, već kombinacija i holistička integracija nekoliko prividno različitih, ali usko povezanih pojava."⁴⁰⁵

„Kao što to stalno ponavljam u ovoj knjizi i mojim drugim tekstovima, misli, emocije i akcije su cjelovito i holistički integrirane i uključuju sva tri važna aspekta doživljavanja [*experiencing*].“⁴⁰⁶

Sledi Elisov primer integracije misli, osećanja i ponašanja, koja se odvija pre svesnog mišljenja, o čemu će više govoriti Damazio. „Kada se u našem životu pojavi neka nevolja, mi je percipiramo i procjenjujemo, inače na nju uopće ne bismo ni mogli reagirati. Možda je i ne percipiramo i ne procjenjujemo svjesno, ali na nekoj razini to ipak činimo. Štoviše, mi je percipiramo i procjenjujemo pristrasno, u svjetlu ranijih iskustava s njom, osjećaja koje smo o njoj stekli i akcija koje smo ranije u vezi s takvim podražajima poduzimali. Mi imamo i biološke ili urođene sklonosti da na tu nevolju reagiramo na određeni način, poput urođene sklonosti da mislimo i osjećamo da će nas ta nevolja jako pogoditi (ako je to pad s visine) ili da će nam samo malo naštetiti (ako je to malo popikavanje kod plesa). Mi tako percipiramo i procjenjujemo nevolje na izuzetno pristrasan način, a naše predrasude imaju urođene i naučene misaone, emocionalne i ponašajne aspekte. Ne radi se o tome da samo vidimo tu nevolju i o njoj mislimo. Naše percepcije i naše misli su složeni procesi koji sadrže važne osjećajne i bihevioralne elemente.“⁴⁰⁷

Elisov kolega sa studija, Maksi Moltsbi (Maxie Maultsby), početkom 70-ih je razvio tehniku racionalno-emocionalnog zamišljanja.⁴⁰⁸ Elis kao i mnogi drugi praktičari REBT-a su prihvatili ovu tehniku. U nastavku je analiza segmenata koji pominju iskustvo i doživljaj, a odnose se na Elisov opis primene ove tehnike.

---

⁴⁰⁴ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 9.

⁴⁰⁵ Albert Elis, "Rational psychotherapy" *Journal of General Psychology*, 59, 35-49. Reprinted: New York: Albert Ellis Institute. 1958, 35. Prema Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 9.

⁴⁰⁶ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 12.

⁴⁰⁷ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 20.

⁴⁰⁸ Opisana je u nekoliko Moltsbijevih radova: Maultsby, M.C. "Rational Emotive Imagery" *Rational Living*, 1971, 6:1, 24-26.; Maultsby, M.C. Jr. and Albert Ellis, *Techniques for Using Rational-Emotive Imagery (REI)*. New York: Institute for Rational Living, 1974. Maultsby, M.C., "Rational Emotive Imagery", in Russell Greiger (ed.) *Rational Emotive Psychotherapy: Handbook of Theory and Practice*, New York: Springer Publishing Co., 1980.

U prvom citatu Elisa, on govori čemu tehnika racionalno-emocionalnog zamišljanja služi, odnosno da se pomoću nje osvešćuju i menjaju jaki nefunkcionalni negativni osećaji u blaže osećaje, npr. bes u ljutnju. Drugi citat ukratko rezimira način izvođenja tehnike, čiji je cilj da se nauči automatski ili nesvesno doživljavati zdrav negativni osećaj.

„Racionalno-emocionalno zamišljanje pomaže ljudima da živopisno dožive [...] negativne emocije koje se javljaju kada se ljudi suočavaju s nevoljama[,] gotovo uvijek su zdrave i prikladne ako se radi o tuzi, razočarenju, frustraciji, uznemirenosti i nezadovoljstvu. [...] Problem nastaje jer je gotovo cijela ljudska vrsta sklona pretvaranju zdravih negativnih osjećaja razočaranja i žaljenja u poremećene osjećaje kao što su anksioznost, depresija, bijes i samosažaljenje. To su legitimne emocije u smislu da su sve emocije legitimne. One, međutim, uglavnom sabotiraju umjesto da pomažu ljudima.”⁴⁰⁹

„[...] prilikom korištenja racionalno-emocionalnog zamišljanja potaknuti klijente da zamisle nešto što doživljavaju kao vrlo neugodno i da snažno osjete nezdrave negativne osjećaje koji se pritom često javljaju. Oni se tada suočavaju s tim osjećajima, snažno ih doživljavaju i pokušaju ih mijenjati u zdravije negativne osjećaje vezane uz istu situaciju. Kada su svoj stari pretvorili u zdravi negativni osjećaj, moraju nastaviti vježbati sljedećih 30 dana, po mogućnosti jednom dnevno, dok se ne nauče automatski ili nesvjesno doživljavati zdravi negativni osjećaj svaki put kada zamisle kritični događaj ili kad se on zaista dogodi. Pritom uglavnom u okviru dvije ili tri minute mogu uspjeti pobuditi svoje zdrave negativne osjećaje, a nakon nekoliko tjedana često ih mogu i automatski pobuđivati.”⁴¹⁰

Rezultati njihovih istraživanja⁴¹¹ pokazuju da mnogo pojedinaca može naučiti da upravlja svojim emocijama kroz proces racionalne evaluacije i ponovnim učenjem mentalnog ponašanja. Na ovaj način osobe prevaziđu samodestruktivne misli i automatizuju zdravu mentalnu reakciju koja će im pružiti život sa više zadovoljstva. Zdrava emocija zahteva ponavljanje u ponovljenim zamišljanjima da bi se automatizovala jer je i prethodna negativna bila ponavljana u prirodnim situacijama ili zamišljanim.⁴¹²

---

⁴⁰⁹ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 121

⁴¹⁰ Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 121

⁴¹¹ Iznetih u zajedničkoj knjizi Maxie C. Maultsby, Albert Ellis, *Techniques for Using Rational-Emotive Imagery (REI)*. (New York: Institute for Rational Living), 1974.

⁴¹² Elis, *Svladavanje otpora u psihoterapiji*, 123.

4. Upotreba pojmova iskustvo i doživljaj u kognitivnim neuronaukama

Najavila sam da osnovni motiv istraživanja leži u želji da se napreduje u razumevanju do danas nedovoljno naučno objašnjenog procesa doživljavanja sa biološke, neurološke i psihološke strane. Istražujući istorijski razvoj proučavanja svesti i čitajući Danijela Deneta, Evana Tompsona i Antonija Damazija, zaključila sam da postoji sličnost u situaciji u kojoj se nalazi naučno proučavanje problema doživljaja danas sa situacijom u kojoj je proučavanje svesti bilo pre 40 godina. Primetila sam i sličnost svojih uvida u vezi sa problemom doživljaja i uvida neurologa Antonija Damazija u vezi svesti iznetih u knjizi *Osećaj zbivanja*. Smatram da su slični razlozi, a neki i zajednički, oba problema držali slabije istraženim. Takođe, čini se da značajniji rezultati u istraživanju iskustva čekaju da svest bude bolje istražena, a naročito njena utelovljenost. Da bi se došlo do napretka u objašnjavanju procesa doživljavanja smatram da je potrebno povezivati znanja iz pomenutih oblasti nauke sa filozofijom, naročito epistemologijom. Sistematično i istorijsko istraživanje izabranih pojmova rezultiraće izborom plauzibilnih objašnjenja šta je iskustvo i doživljaj i kako oni funkcionišu u odnosu na druge unutarpsihološke fenomene (emocije, pamćenje, samstvo) sa kojima stoje u relaciji, naročito u odnosu na svest i mišljenje.

Antonio Damazio „Osjećaj zbivanja” (1999)

Kod savremenog portugalsko-američkog neuronaučnika, Antonija Damazija (Antonio Damasio), iskustvo je predstavljeno u vezi sa pobuđivanjem emocija, pamćenjem i svešću. Treba napomenuti da je svest centralna tema njegove knjige o kojoj ću govoriti *The Feeling of What Happens* iz 1999. godine, odnosno, šta je svest u mentalnom pogledu i kako nastaje u ljudskom mozgu.⁴¹³ Iz prevoda ove knjige, prevedene kao *Osjećaj zbivanja*,⁴¹⁴ izdvojen je uzorak od 118 upotreba pojma iskustvo i 14 upotreba pojma doživljaj.⁴¹⁵ Najčešća tri konteksta upotrebe su: 1. objašnjenja svesti, 2. objašnjenja pamćenja i izgradnje autobiografskog ja, 3. objašnjenja funkcionisanja emocija. Nigde u analiziranoj knjizi direktno ne definiše pojam iskustva, ne govori direktno ni o njegovim osobinama, ali je upotreba dosledna i iz nje se može zaključiti koje osobine mu pripisuje. Iskustvo je blisko emocijama, svesno je i nesvesno, ono se

---

⁴¹³ Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tjelo, emocije i postanak svijesti*, (Zagreb: Algoritam, 2005), 24.

⁴¹⁴ Sa engleskog je 2005. godine preveo dr sc Miloš Judaš, profesor neuronauke i anatomije Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

⁴¹⁵ Analiza upotrebe pojma rađena je na prevodu, ali je za svaku upotrebu konsultovan original i time utvrđeno da je reč doživljaj 9 puta prisutna samo u prevodu. Većina mesta na kojima je prevodilac upotrebio pojam doživljaja odnosi se na doživljavanje emocije i može se prevesti i kao osećanje emocije. Dva puta se koristi pojam doživljaja za reč *undergo*. Na primer: „[...] proces koji sam prethodno opisao omogućuje organizmu da emociju doživi, iskaže i zamisli u obliku mentalne slike, tj. da je osjeti.” (86 str.). Original: “[...] the processes reviewed above allow an organism to undergo an emotion, exhibit it, and image it, that is, feel the emotion.”

trenutno proživljava ili pamti, a može biti i planirano. Lako bi se pomislilo da nema značajnu eksplanatornu ulogu s obzirom na izostanak definisanja i direktnog određivanja osobnosti, međutim zbog veze sa emocijama, telom, pamćenjem, samstvom i svešću ono je zapravo važan nosilac objašnjenja kako nastaje svest kao „film u mozgu” kome prisustvujemo, čiji smo vlasnik i u vezi s kojim možemo biti delatni. Damazio smatra da u vezi svesti postoje dva istaknuta problema koja iz metodoloških razloga treba proučavati razdvojeno.⁴¹⁶ Prvi problem se tiče istraživanja načina kako mozak svojim neuronskim krugovima stvara neuralne modele i uspeva ih pretvoriti u eksplicitne mentalne modele tj. „film u mozgu”. Drugi problem tiče se objašnjenja kako mozak, uporedo sa stvaranjem ovih mentalnih modela objekata, stvara i oset samoga sebe u činu spoznaje.⁴¹⁷ Knjiga koju analiziram je posvećena drugom problemu, koji je inače retko predmet neuronaučnih istraživanja, a nama značajniji za objašnjenje šta je iskustvo i doživljaj.

Analizom Damazijeve upotrebe pojma *experience* utvrdila sam šest kategorija upotrebe u zavisnosti od pojma s kojim stoji u vezi. Pojam se koristi u vezi sa:

1. vezivanjem vrednosti uz objekte i situacije iz iskustva. Kontekst tada govori o tome kako iskustva stiču značaj zbog vrednosti koju imaju za preživljavanje. Reč je o činjeničnoj strani iskustva, iskustvu emocije u vezi sa različitim objektima i situacijama iz „svakodnevnog iskustva”;
2. emocijama: iskustvo emocije;
3. telom, na primer kada govori o „iskustvenoj perspektivi organizma”;
4. svešću, kada koristi sintagme „svesno iskustvo” ili „iskustvo odsutnosti svesti”;
5. pamćenjem i samstvom, koje nije moguće bez razvijene sposobnosti pamćenja, kada koristi sintagme „prošla iskustva”, „autobiografska iskustva”;
6. metodologijom istraživanja iskustva i tada govori o „subjektivnom iskustvu”, „unutrašnjem iskustvu”, „privatnom iskustvu”;

Najpre ću govoriti o perspektivi tela iz koje Damazio razmatra svest. Svako iskustvo je određeno telom iz kojeg se stiče. Zatim ću govoriti o tome kako funkcioniše iskustvo prema Damazijevim shvatanjima, naročito o funkcionisanju neverbalnog i nesvesnog dela iskustva, i sa druge strane, o svesnom delu iskustva, koje se može verbalizovati i misaono obrađivati.

Za čoveka je karakteristična individualna „iskustvena perspektiva”

Za početak izdvajam skup upotreba pojma iskustva koji imaju antropološku i ontološku poruku. Za čoveka je karakteristična individualna iskustvena perspektiva, vlasništvo i individualnost njegovog delatnog bića, a koren svega toga je u telu.

---

⁴¹⁶ Iako je drugi problem „ugnežden” u prvom jer je reč o pojavljivanju vlasnika i promatrača filma u samom filmu, a fiziološki mehanizmi povezani s drugim problemom utiču na mehanizme povezane s prvim. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 24.

⁴¹⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 12, 22-23, 24.

„Što god se zbiva u vašem umu, zbiva se u vremenu i prostoru u odnosu na onaj trenutak vremena u kojemu se vaše tijelo nalazi i onaj dio prostora što ga vaše tijelo zauzima. [...] perspektiva iskustva ne samo da pomaže smjestiti zbiljske objekte nego pomaže smjestiti i ideje, bile one konkretne ili apstraktne. [...] I vlasništvo i individualnost djelatnoga bića također su potpuno vezani uz tijelo u određenom trenutku i u određenom prostoru. Stvari koje posjedujete su blizu tijela, ili bi trebale biti, tako da ostanu vaše, a to vrijedi za stvari, ljubavnike i ideje. Naravno, individualnom djelatnom biću treba tijelo koje djeluje u vremenu i prostoru i bez kojega je taj pojam besmislen.”⁴¹⁸

Da je perspektiva iz koje promatramo ili rasuđujemo individualna, kao i delovanje, te da imamo osećaj vlasništva su činjenice koje se u svakodnevnom životu podrazumevaju. Kao objašnjavanje šta je *iskustvena perspektiva*, odnosno perspektiva utelovljene kognicije Damazio pruža biološko objašnjenje formiranja iskustva perspektive organizma na primeru šta se sve događa sa telom i nervnim sistemom u trenutku iznenadne pojave automobila koji se kreće ka organizmu. Autori koji su pojmove iskustva i doživljaja dovodili u vezu sa psihološkim pojavama (Džejms, Djui, Merlo-Ponti, Tompson, Rodžers, Perls i Damazio) ističu u objašnjenjima činjenicu da je čovek organizam. Niz signalizacija (iz čula, mišićno-skeletnog sistema, vestibularnog sistema, putem pojave emocije) i promena u unutrašnjim organima, endokrinom sistemu, itd. implementira perspektivu individualnog organizma u našem umu.

„Zamislite da prelazite ulicu i da iznenada automobil velikom brzinom juri prema vama. U odnosu na automobil, točka gledišta je vaše tijelo i ta točka ne može biti ništa drugo. Osoba koja taj prizor gleda s prozora na trećem katu zgrade iza vas ima drugačiju točku gledišta - točku gledišta njezinoga tijela. Automobil prilazi, a položaj vaše glave i vrata se mijenja dok se okrećete prema njemu, a vaše se oči konjugirano pokreću da bi slike nastale na vašim mrežnicama i dalje bile oštre. Svijet prilagodbi je u punom zamahu, od vestibularnog sustava koji započinje u unutarnjem uhu, bavi se osjetom ravnoteže i tijelu ukazuje na njegov položaj u prostoru, pa do mehanizama gornjih kolikula, koji upravljaju pokretima očiju, glave i vrata uz pomoć jezgara moždanog debla [stabla], pa sve do zatiljnih i tjemenih područja moždane kore koja s više razine moduliraju proces. No, to nije sve. Uočavanje automobila koji vam se naglo primiče uzrokuje pojavu emocije straha, htjeli to ili ne, te mijenja mnogo toga u stanju vašega organizma - utroba, srce i koža brzo reagiraju, kao i mnogi drugi organi. Dopustite da predložim da je signaliziranje svih navedenih promjena način implementacije perspektive individualnog organizma u vašem umu. Uočite da nisam rekao da ta sredstva već omogućuju vaše *iskustvo* perspektive organizma, što bi bilo jednako *spoznaji* te perspektive. Iskustvo ili znanje o nečemu, to jest svijest, pojavljuje se kasnije. Mnoge promjene do kojih dolazi dok se automobil približava zbivaju se u multidimenzionalnoj moždanoj reprezentaciji tijela u uzem smislu, koja je prolazno postojala prije nego što je započela ova epizoda; te promjene djeluju na proto-ja u vašem organizmu.

---

⁴¹⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 146-147.

Osoba koja prizor promatra s prozora na trećem katu ima drugačiju perspektivu, ali u njezinom proto-ja dolazi do istih formalnih promjena.”⁴¹⁹

Multidimenzionalna moždana reprezentacija tela u užem smislu prethodi iskustvu perspektive organizma tj. spoznaji perspektive. Kada Damazio koristi iskustvo u sintagmama „iskustvo perspektive organizma”, ili „iskustvo svesti”, „iskustvo emocije”, tada smatra iskustvo jednakim spoznaji. Međutim, analiza njegove upotrebe ovog pojma govori da su neki elementi iskustva nesvesni, o čemu će biti više reči u nastavku.

Svest i spoznaja - „iskustvo svesti”, „iskustvo odsustva svesti” i „svesna iskustva”

Damazijeva istraživanja aktivnosti moždanih struktura u različitim stanjima svesti govore da je pri stanju svesti aktivan gotovo celi mozak.⁴²⁰ Ukratko ću objasniti koncept svesti kod njega da bismo odmah zatim lakše pratili analizu odnosa iskustva i svesti. Na osnovu proučavanja posledica neurobiloških bolesti smatra da nije razborito na svest gledati kao na monolit. Razlikuje dve vrste svesti - temeljnu i proširenu, a smatra da postoje i stupnjevi unutar proširene svesti. Svest se treba razdvojeno posmatrati od budnosti (*wakefulness*) i pažnje (*attention*). Osoba može biti budna i imati niži nivo pažnje, a da nije svesna. Kada smo budni nastaju slike spoznaje, ali bez svesti te slike nisu centrirane na vlastito ja tj. osoba ne zna da su njegove.⁴²¹ Budnost i svest su uglavnom prisutne zajedno, osim kada spavamo i pri nekim neurološkim stanjima.⁴²² Pažnja bez svesti se događa pri subliminalnim stimulusima. Nizak nivo pažnje prethodi temeljnoj svesti, a usmerena pažnja nastaje nakon pojave temeljne svesti.⁴²³ Prema njegovom mišljenju, pažnja i svest se javljaju u stepenovima i jedna na drugu utiču nekom vrste uzlazne spirale.⁴²⁴

Kod stanja bez svesti, kod pacijentkinje sa akinetičkim mutizmom Damazio tvrdi da „nije bilo ničega što bi sličilo na temeljnu svijest, a kamoli na proširenu svijest.” Posle oporavka pacijentkinja je potvrdila da „Nije se sjećala nikakvog osobnog iskustva tijekom svog dugog razdoblja nijemosti; nikad nije osjetila strah; nikad nije bila obuzeta tjeskobom; nikad nije poželjela komunicirati.”⁴²⁵ Takođe, svaki čovek ima iskustvo odsutnosti svesti u kratkim trenucima koji prethode potpunom buđenju iz dubokog sna nakon velikog umora, povratku iz nesvesti, ili buđenju nakon anestezije. Reč je o trenucima osiromašenog mentalnog stanja u kom „nastaju slike o ljudima, objektima i okolini, [...] osjet samog sebe nedostaje i nije očigledno nikakvo

---

⁴¹⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 147.

⁴²⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 192.

⁴²¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 95.

⁴²² Na primer kod epileptičkog automatizma (Damazio opisuje takvog pacijenta na 100 str. i dalje), absenc epileptičkog napada (opis pacijenta je na 19,103 stranici), akinetičkog mutizma (105 -106) i kod uznapredovale Alchajmerove bolesti (107-108). Na primerima ovih neuroloških stanja Damazio nastoji dokazati odsustvo temeljne svesti, a samim tim i proširene, a prisustvo budnosti i nižeg nivoa pažnje.

⁴²³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 30, 125.

⁴²⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 96-97.

⁴²⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 107.

individualno vlasništvo nad mislima. Djelić sekunde nakon toga naš osjet samoga sebe je 'uključen' i mi mutno shvaćamo da slike pripadaju nama, no još uvijek se sve pojedinosti ne uklapaju jasno. Treba još nekoliko trenutaka da se ponovo uspostavi autobiografsko ja kao proces i da situacija bude savršeno objašnjena.⁴²⁶

Temeljna svest nam omogućava da znamo da smo mi ti koji gledamo pticu u letu ili da smo mi ti koji osećamo bol. Drugim rečima, temeljna svest omogućava spoznaju da ptica leti i spoznaju osećaja boli. Proširena svest omogućava spoznaju gde je bol lokalizovana (u laktu), čime je izazvana (igranjem tenisa), kad se poslednji put javila (pre tri godine), da sutra nećemo moći igrati tenis, ko je još osetio sličnu bol, itd.⁴²⁷

„Najjednostavniji oblik, koji nazivam *temeljna svijest* (engl. *core consciousness*), omogućuje organizmu osjet samoga sebe u jednom trenutku - sada - i na jednome mjestu - ovdje. Doseg temeljne svijesti je sada i ovdje. Temeljna svijest ne baca svjetlo na budućnost, a jedina prošlost na koju nam neodređeno baca letimični pogled je prošlost koja se dogodila tik prije sadašnjeg trenutka [5 sekundi]. Ne postoji ni drugdje, ni prije, ni poslije.“⁴²⁸

„Proširena svijest je sve ono što i temeljna svijest, samo više i bolje, a tijekom evolucije i životnog vijeka iskustva svake jedinice ona neprekidno raste. Ako vam temeljna svijest u prolaznom trenutku omogućuje da spoznate kako to vi gledate pticu u letu ili osjećate bol, proširena svijest to isto iskustvo smješta u širi kontekst i dulje vremensko razdoblje.“⁴²⁹

Na nivou temeljne svesti nisu aktivne anatomske strukture zadužene za pamćenje činjenica, a radno pamćenje traje 5 sekundi, a ne 60 koliko je potrebno za funkcionisanje proširene svesti. Bez razvijene sposobnosti učenja i pamćenja nebrojanih iskustva (koja su prethodno spoznata zahvaljujući temeljnoj svesti) nije moguća proširena svest. Pored toga, za proširenu svest je potrebna i sposobnost reaktiviranja memorijskih zapisa na takav način da oni stvaraju *oset samog sebe* u činu spoznaje.⁴³⁰

Pomenula sam da i temeljna svest omogućava da znamo da smo mi ti koji spoznajemo, ali u znatno redukovanom smislu nego što očekujemo budući da kad god smo budni kao zdrave jedinice funkcionišemo na nivou proširene svesti. Navikli smo na prisustvo autobiografskog „ja“. Oset sebe pri temeljnoj svesti je „prolazni entitet koji se neprekidno iznova stvara za svaki objekt koji stupa u interakciju s mozgom“⁴³¹ i ne podrazumeva autobiografsko pamćenje prošlosti i planiranje budućnosti. Damazio ga naziva temeljnim „ja“ (temeljnim jastvom, *core self*). Razlikuje još proto-ja (*proto-self*) koje se javlja pre temeljnog ja, i autobiografsko-ja (*autobiographical self*) koje se javlja zajedno sa proširenom svešću. U citatu koji sledi fokusiraćemo se na ulogu autobiografskog ja za funkcionisanje proširene svesti.

---

⁴²⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 99.

⁴²⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 194.

⁴²⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 28.

⁴²⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 194.

⁴³⁰ Dr sc Miloš Judaš *sense of self* prevodi na hrvatski jezik na dva načina, kao *osjet samog sebe* i *osjet jastva*. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 194 - 195.

⁴³¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 29.

„Ukratko, pojavu proširene svijesti omogućuju dva trika. Prvi trik zahtijeva postupnu nadogradnju pamćenja brojnih pojedinačnih primjera posebne klase objekata: 'objekata' organizmovog zivotopisa, našega vlastitog životnog iskustva kako se odvijalo u našoj prošlosti dok ga je osvjetljavala temeljna svijest. Kad jednom nastanu autobiografske uspomene, mogu se prizvati iz sjećanja kad god se obrađuje neki objekt. Mozak svaku od tih autobiografskih uspomena potom tretira kao objekt; svaka od njih postaje pobuđivač temeljne svijesti, zajedno s određenim nejastvenim objektom koji se upravo obrađuje. Iako se oslanja na isti temeljni mehanizam kao i temeljna svijest - stvaranje mapiranih prikaza tekućih odnosa organizma i objekta - proširena svijest taj mehanizam primjenjuje ne samo na pojedinačni nejastveni objekt X nego i na konzistentan skup prethodno upamćenih objekata koji se tiču povijesti organizma, koji predstavlja autobiografsko ja i čije neprekidno prizivanje konzistentno osvjetljava temeljna svijest.“⁴³²

Damasio opisuje kakvo *iskustvo* verovatno imaju osobe koje poseduju samo temeljnu svest i temeljno ja, odnosno jednogodišnja deca⁴³³ i osobe sa neurološkim poremećajima zbog kojih nemaju proširenu svest i autobiografsko-ja.⁴³⁴ Primitimo da se ovde iskustvo koiristi kao termin za određivanje kavaliteta svesti, drugčiji kvalitet ima iskustvo temeljne svesti od iskustva proširene svesti. Razlika između ove dve vrste *iskustva svesti* je rezultat ograničenosti pamćenja.

„U neurološki normalnom stanju, nikada nismo posve lišeni proširene svijesti. Pa ipak, nije teško zamisliti kakvo iskustvo vjerovatno ima posjednik *jedino* temeljne svijesti. [...] Vjerujem da kod njega objekti stupaju na pozornicu uma, bivaju pripisani temeljnom ja, a potom jednako brzo napuštaju pozornicu. Temeljno ja spoznaje svaki objekt i svaki objekt za sebe je jasan, ali nema složenog povezivanja objekata u prostoru i vremenu niti smislene veze između objekta i prošlih ili predmnijevanih iskustava.“⁴³⁵

„[...] vjerovatno imaju naizgled neprekidno iskustvo trenutka svjesne individualnosti, no ona nisu ni opterećena ni obogaćena pamćenjem osobne prošlosti, a kamoli pamćenjem predmnijevane budućnosti.“⁴³⁶

Iskustvo očuvanosti temeljne svesti, a poremećaja proširene svesti opisano je kroz dnevnik pacijentkinje sa prolaznom globalnom amnezijom. Ona je bila svesna smanjene dostupnosti biografskih informacija nedavnog ličnog iskustva i planiranog u neposrednoj budućnosti. Bila je svesna da prošle događaje koje vidi zabeležene u kalendaru ne razume, ne seća ih se i ne može ih povezati sa sobom, kao i one događaje

---

⁴³² Drugi trik koji spominje odnosi se na ulogu radnog pamćenja. Nejastveni (*nonsel*f) objekt je svaki objekt koji se ne odnosi na self. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 195.

⁴³³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 174.

⁴³⁴ Koji su to poremećaji: Prolazna globalna amnezija (opis pacijentkinje sa glavoboljom je od 200 do 205 stranice, opis pacijenta koji je pao sa konja je na 205 stranici), anozogonija (pacijent D.J., 205 - 211), asomatognozija (pacijent L.B. 210), poremećaj radnog pamćenja (212), poremećaji proširene svesti kod psihijatrijskih stanja (212). Sve navedene stranice odnose se na knjigu *Osjećaj zbivanja*.

⁴³⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 199-200.

⁴³⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 213-214.

koje vidi da su u planu za sledeće dane. Na par trenutaka imala je problem setiti se i informacija o vlastitom identitetu.⁴³⁷

Za osobe koje imaju samo temeljno ja, nema poznatog paradoksa Vilijama Džejmisa „da se jastvo u našoj struji svijesti neprekidno mijenja dok se kreće naprijed u vremenu, iako mi zadržavamo osjećaj da jastvo ostaje isto dok se naše postojanje nastavlja.”⁴³⁸ Za Damazija paradoks ne postoji jer smatra da je reč o dva odvojena entiteta - temeljnom ja i autobiografskom ja.

Na osnovu svojih istraživanja Damazio iznosi hipotezu o neuralnim strukturama zaduženim za temeljnu svest (bez proširene svesti). Glavni argument da postoji temeljna svest koji navodi jeste da oštećenja neuralnih područja zaduženih za temeljnu svest uvek za sobom povlače oštećenje proširene svesti, a ne i obrnuto.⁴³⁹ Drugi argument je da je većina datih struktura smeštena uz središnju crtu mozga tako da prirodne povrede retko mogu da oštete temeljnu svest.⁴⁴⁰ Prema hipotezi, istu neuralnu podlogu koriste temeljna svest, emocije i proto ja.⁴⁴¹ Takođe, značajno je naglasiti da pretpostavljene neuralne strukture imaju ulogu u regulisanju i reprezentovanju unutrašnjih stanja tela. Ovo je važna pretpostavka koja prema mom mišljenju ima posledice na razumevanje funkcionisanja iskustva. Na ovu hipotezu ću se vratiti nakon objašnjenja funkcionisanja emocija i stvaranja proto-ja, a implikacije na razumevanje iskustva ću izvesti u zaključku o strukturi i funkciji doživljavanja (I.5.).

Mišljenje je struja mentalnih slika

U ovom odeljku bavim se odgovorom na nekoliko pitanja. Prvo, šta je mišljenje za Damazija, kako nastaje i da li je za proces mišljenja neophodna proširena svest ili je za neke oblike mišljenja dovoljna temeljna svest.

Za Damazija, misao (*thought*) je „prihvatljiva reč za označavanje toka mentalnih slika (struje slika).”⁴⁴² „Slike su valuta naših umova”, piše.⁴⁴³ Pod terminom *slika* uvek

---

⁴³⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 200-205.

⁴³⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 213.

⁴³⁹ Povrede moždanih područja za koja se pretpostavlja da su podloga temeljne svesti remete i proširenu svest. Reč je o povredama moždanih područja za koja se pretpostavlja da podržavaju bilo proto-ja bilo sekundarni prikaz odnosa organizam - objekt. Povrede ovih područja prisutne su kod akinetičkog mutizma, absens epileptičkih napada, epileptičkih automatizama, nekih slučajeva uznapredovale Alchajmerove bolesti. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 263.

⁴⁴⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 190-192.

⁴⁴¹ Neuralna podloga za temeljnu svest uključuje jezgre moždanog stabla, hipotalamus i somatosenzibilna područja moždane kore. Takođe učestvuju i inzula, cingularni korteks, talamus, gornji kolikuli, i bazalni telencefalon. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 104.

⁴⁴² „Taj tijek putuje naprijed u vremenu, brzo ili sporo, pravilno ili istrzano, a ponekad se kreće duž nekoliko slijedova, a ne tek duž jednoga. Ponekad su te sekvence usporedne, ponekad konvergentne i divergentne, ponekad su superponirane.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 308. „Proces koji mi spoznajemo kao um kad mentalne slike postaju naše kao rezultat svijesti, jest kontinuirani tijek slika, od kojih se za mnoge pokaže da su logički povezane.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 308.

⁴⁴³ Još dodaje da „vrlo malo preostaje od mentalnog što nije slika.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 309.

podrazumeva *mentalnu sliku*.⁴⁴⁴ Ona nije samo vidna, već može biti u bilo kojem čulnom modalitetu. Njena struktura je izgrađena od „znakovlja” (*tokens*) svakog čulnog modaliteta - vidnog, slušnog, njušnog, okusnog i somatosenzibilnog.⁴⁴⁵ „Slike prenose različite vidove fizičkih svojstava objekta, a mogu također prenijeti našu moguću reakciju svidanja ili nesvidanja u odnosu na objekt, naše planove o njemu ili mrežu odnosa tog objekta s drugim objektima.”⁴⁴⁶ Slike mogu biti svesne ili nesvesne. One nisu statične, slike u svim modalitetima „prikazuju” procese i entitete svih vrsta, konkretne i apstraktne, fizička svojstva entiteta, ponekad prostorne i vremenske odnose između entiteta, kao i njihove akcije.⁴⁴⁷

Slike nastaju iz aktivnosti mozga, tačnije iz neuralnih modela nastalih u populacijama nervnih ćelija (neurona) koji oblikuju neuronske krugove (neuronske mreže).⁴⁴⁸ Ljudski mozak stvara neuralne modele⁴⁴⁹ i uspeva ih pretvoriti u eksplicitne mentalne modele, koje naziva još mentalnim slikama, slikama objekta⁴⁵⁰ ili „filmom u mozgu”⁴⁵¹ tj. mutlisenzorističkom percepcijom.⁴⁵² No, kako neuralni model *postaje* mentalna slika, koji su tačno koraci između, problem je koji neurobiologija još nije rešila.⁴⁵³

Damazio piše: „Temeljna svijest nastaje poput pulsacije, za svaki sadržaj kojeg ćemo postati svjesni. Ona je znanje koje se materijalizira kad se suočite s objektom, konstruirate neuralni model objekta i automatski otkrijete da se (sada salijentna) slika objekta oblikuje u vašoj osobnoj perspektivi, pred vama, i da čak možete djelovati na nju. Do te spoznaje, a ja to radije zovem otkrićem, dolazite trenutno: nema zamjetljivog

---

⁴⁴⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 307.

⁴⁴⁵ „Somatosenzibilni modalitet (izraz potječe od grčkog *soma*, što znači tijelo) obuhvaća različite oblike osjeta: dodir, mišićni osjet, temperaturu, bol, visceralni i vestibularni osjet.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 308.

⁴⁴⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 22.

⁴⁴⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 308.

⁴⁴⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 313.

⁴⁴⁹ Damazio za neuralni aspekt procesa stvaranja mentalnih modela koristi termin *neuralni model* ili *mapa*. Neuralni model je model neuralne aktivnosti kakav se modernim metodama neuroznanosti može opaziti u aktiviranim osjetilnim područjima moždane kore npr. u slušnom korteksu u korespondenciji sa slušnim opažanjem, ili u vidnom korteksu u korespondenciji s vidnim opažanjem.

⁴⁵⁰ Pod *objektom* misli na raznolike entitete kao što su osoba, mesto, melodija, zubobolja, stanje blaženstva, itd. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 22. Izraz *objekat* koristi u širokom i apstraktnom smislu koji obuhata i specifičnu bol ili emociju, ne samo osobe, mesto, oruđa. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 313. „Slike u svim 'modalitetima' prikazuju procese i entitete svih vrsta, konkretne i apstraktne.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 308. Prisećanje objekata takođe rekonstruiše slike (182 str.), kao i planovi postupaka (opažajno-motoričkih prilagođavanja) (183 str.).

⁴⁵¹ „Pri čemu u ovoj gruboj metafori film ima onoliko osjetilnih zapisa koliko naš živčani sustav ima osjetilnih portala - vid, sluh, okus, njuh, dodir, unutarnji osjeti, itd.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 22.

⁴⁵² Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 12.

⁴⁵³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 312. Ovde nije reč o zastupanju dualizma: „Kad kažem da slike *ovise* o neuralnim modelima ili neuralnim mapama i *nastaju* iz njih, umjesto da kažem da slike *jesu* neuralni modeli ili mape, nisam nehotice sklioznuo u dualizam u kojem bi se na jednoj strani našao neuralni model, a na drugoj nematerijalni *cogitum*.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 312.

procesa zaključivanja, nema na svjetlo dana iznesenog logičkog procesa koji vas vodi do toga, uopće nema riječi - tu je slika stvari i tik uz nju osjećaj (*sesnsing*) da je posjedujete. Ono čega nikad ne postajete izravno svjesni jest mehanizam u pozadini otkrića, koraci koji se moraju dogoditi iza naizgled otvorene pozornice vašeg uma da bi nastala temeljna svijest o slici objekta i sliku učinila vašom. Sve skupa, ti koraci iza pozornice traju neko vrijeme, vrijeme koje je ključno za uspostavu uzročne veze između slike objekta i vašeg posjedovanja te slike.⁴⁵⁴

Prvo što želim istaći na temelju datog citata jeste da je svrha svesti uspostavljanje relacije između onoga ko misli i onoga o čemu misli. U fenomenološkom diskursu susreli smo se sa idejom intencionalnosti, ali relacija *cogita* i *cogitatum*-a o kojoj Damazio govori ima sasvim drugačiji kvalitet. Ovom relacijom Damazio prihvata lični odnos organizma sa sadržajima svesti kada imamo u vidu njegovo shvatanje emocija i samstva (*selfa*). Drugo što želim naglasiti jeste da, prema Damazijevom shvatanju, misli se stvaraju u individualnoj perspektivi.⁴⁵⁵ Sledeći citat nas vodi dublje u razumevanje šta znači individualna perspektiva, vlasništvo i mogućnost delovanja: „*Svijest* je krovni naziv za mentalne pojave koje dopuštaju zgotovljavanje neobične slastice sastavljene od vas kao promatrača i spoznavatelja opaženih stvari, vas kao vlasnika misli oblikovanih u vašoj perspektivi, vas kao potencijalnog djelatnog bića u prizoru. Svijest je dio vašeg mentalnog procesa, a ne nešto izvanjsko tom procesu. Individualna perspektiva, individualno vlasništvo nad mislima, individualna mogućnost djelovanja su ključna bogatstva koja temeljna svijest pridodaje mentalnim procesima koji se upravo zbivaju u vašem organizmu.”⁴⁵⁶ Da se misli stvaraju u individualnoj perspektivi smatram da nije do kraja prihvaćeno u teorijama kritičkog mišljenja, odnosno da se data činjenica želi prevazići kao prepreka, a ne da joj se pristupa konstruktivno, još manje da se podučava načinima kako da se koristi za bolje kritičko mišljenje.

Može se pogrešno zaključiti da insistiranje na iskustvenoj perspektivi u Damazijevom smislu, ukorenjenoj u telu, onemogućava da kritičko mišljenje bude objektivno. Smatram obrnuto, da insistiranje na objektivnosti u mišljenju koja ne obuhvata lični odnos prema sadržajima smanjuje objektivnost. Ne možemo imati poverenje u objektivnost koja je odsečena od ličnog izvora i procesa saznanja. Kada odgajate dete ili podučavate studenta da kritički misli, ako mu prekinete kontakt sa sopstvenim procesom doživljavanja, prekidanjima u Perlovom smislu, i insistirate na učenju opšte prihvaćenih, naučnih i društvenih objektivnih činjenica, presecate prirodni put vezivanja vrednosti za objekte koji je, u krajnjoj liniji, doveo do uzdizanja nekih činjenica kao opšte prihvatljivih ili vrednih. Ako ne negujemo odnos sa sopstvenim procesom doživljavanja gušimo prirodne i autentične mehanizme kreativnog mišljenja. Objektivnost, prema mom mišljenju, je proizvod učešća u mišljenju o nečemu iz lične perspektive i otvorenog i potpunog slušanja tuđih mišljenja, u Gendlinovom smislu. Na ovaj način imamo veće šanse doći do objektivnih zaključaka nego trudeći se, a priori, da o svemu mislimo na objektivni način, a nemajući otvoren kontakt sa sobom i drugima, u punom kapacitetu. Smisao empatije jeste u dolaženju do objektivnih, opšte

---

⁴⁵⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 129.

⁴⁵⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 127.

⁴⁵⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 130.

prihvaćenih istina, a kako ćemo videti, novije inicijative u vezi sa kritičkim mišljenjem sve više naglašavaju značaj emocija i empatije.

Damazio je uključen u kvalitativnu analizu i zbog akcenta koji stavlja na neverbalnu spoznaju. Damazio je protiv ideje da jezik ima primarnu ulogu za svest, i smatra da se pojmovi sastoje od nejezične ideje o sadržaju pojma: „Riječi i rečenice označuju entitete, postupke, događaje i odnose. Riječi i rečenice prevode pojmove, a pojmovi se sastoje od nejezične ideje o tome što su stvari, postupci, događaji i odnosi. Pojmovi nužno prethode riječima i rečenicama, i tijekom evolucije vrste i u dnevnom iskustvu svakoga od nas. Riječi i rečenice zdravih ljudi i zdravoga uma ne dolaze ni od kuda, ne mogu biti *de novo* prijevod ničega prethodnoga.”⁴⁵⁷ Primer kojim potkrepljuje datu tvrdnju je da „Kad neprekidno aktivirani konstrukt temeljnog ja ne bi bio na svom mjestu, um ga nikako ne bi mogao prevesti kao 'ja' ili 'mene' [...].”⁴⁵⁸ Jezikom se prevodi nejezična mapa logički povezanih događaja.⁴⁵⁹ Damazio tvrdi da nam neverbalni prikaz sam za sebe omogućuje pristup spoznavanju i daje niz argumenata za datu tvrdnju.⁴⁶⁰ Takođe, tvrdi da u svakom njemu poznatom slučaju poremećaja jezika pacijenti su budni, imaju očuvanu pažnju, mogu se svrhovito ponašati, mogu signalizirati da imaju svesno iskustvo određenog objekta, uočavaju humor ili tragičnost situacija, mogu predočiti ishod koji i posmatrač predviđa, emocije su u ponom rasponu prisutne, povezane sa tekućim zbivanjima, očigledno motivisane tim zbivanjima, uporedive s onim kako bi izgledale naše emocije u sličnim situacijama.⁴⁶¹

Damazio koristi više izraza kada govori o neverbalnoj strani svesti: neverbalna naracija, neverbalni sekundarni prikaz, neverbalno znanje. Sekundarne moždane strukture zadužene su za stvaranje sekundarnih neuronskih mapa.

Podsetimo se, osnovna hipoteza od koje polazim u doktorskoj tezi jeste da na sposobnost i spremnost osobe da kritički misli o nečemu utiču događaji na nivou procesa doživljavanja. Nastojim dokazati da ono što se u literaturi podrazumeva pod kritičkim mišljenjem formira se pod uticajem velikog broja faktora (potreba, želja, emocija, volje, ocena mogućnosti, usvojenih vrednosti i zahteva sredine). Važne teme za razumevanje procesa doživljavanja o kojima Damazio govori tiču se neverbalne naracije, o kojima je sada bila reč, funkcionisanja pažnje, mehanizama vezivanja vrednosti za objekte i objašnjenja razvoja emocionalnih reakcija i osećanja, o kojima će u nastavku biti reč.

Emocije, osećanja i iskustvo emocije

Kako iskustvo funkcionise jednim delom možemo zaključiti iz analize njegovog odnosa sa emocijama. Istražićemo koliko objašnjenja emocija i pažnje kod Damazija iscrpljuju temu doživljaja, ili šta se u toj priči može odnositi na proces doživljavanja.

---

⁴⁵⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 184.

⁴⁵⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 184.

⁴⁵⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 183.

⁴⁶⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 184.

⁴⁶¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 113.

Petina segmenata koji sadrže pojam iskustva izdvojenih kvalitativnom analizom sadržaja Damazijeve knjige odnosi se na *iskustvo emocije*.

Emocije učestvuju u doživljavanju i na neverbalni i nesvesni način, i kasnije na osvešćen i verbalan način pri refleksiji doživljaja. Osoba svoje doživljaje spoznaje (ili im pristupa primenjujući neki mehanizam odbrane), a zajedno sa njima i emocije koje su bile prisutne.

Kao i u odeljku o svesti da bismo lakše ispratili citate u kojima Damazio dovodi iskustvo u vezu sa emocijama, ukratko ću objasniti njegovu koncepciju emocija. Za potrebe istraživanja biološke podloge zbivanja pre spoznaje osećanja Damazio razlikuje tri stadijuma duž istog kontinuuma:⁴⁶²

1. stanje emocije (*emotion*) - skup hemijskih i neuralnih reakcija, koje se mogu i pobuditi i odviti nesvesno;
2. stanje osećanja (*feeling*)⁴⁶³ - mentalni slikovni prikaz promena, koji može biti nesvesno reprezentiran (slikovno ne znači nužno vizuelno, a mentalno ne znači nužno verbalno);
3. stanje osećanja koje je postalo svesno (*knowing that we have feeling*, „*feeling*” that *feeling*).

Pođimo redom sa pojašnjavanjem ova tri stadijuma. Prvi stadijum podrazumeva pobuđivanje emocije delovanjem na organizam, aktiviranje skupa neuralnih dispozicija u različitim moždanim područjima⁴⁶⁴ za čim sledi niz posledica koje dovode do nastanka skupa reakcija koje čine emociju, dakle, do *stanja emocije*. Aktivirani skup neuralnih dispozicija, odnosno model aktivacije (tako rečeno dolazi do izražaja da se modeli aktivacije razlikuju od emocije do emocije)⁴⁶⁵ u mozgu reprezentira datu emociju kao nerualni „objekat” (1), i generiše eksplicitne odgovore koji modificiraju stanje tela u užem smislu i stanje drugih moždanih područja, odnosno stvaraju promene u kognitivnim aktivnostima (2).⁴⁶⁶ Promene vezane uz stanje tela ostvarile su se jednim od dva mehanizma. Prvi uključuje „telesnu petlju” i ima jači učinak na telo od drugog koji koristi „pseudotelesnu petlju”.⁴⁶⁷ Promene kognitivnog stanja nastaju kad proces emocije podstakne lučenje određenih hemijskih supstanci u jezgrima bazalnog telencefalona, hipotalamusa i moždanog stabla, a potom se te supstance dostave u nekoliko drugih, viših moždanih područja. Odgovori koji stvaraju *emocionalno stanje*

---

⁴⁶² Objašnjenje se nalazi u Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 46, 75-76.

⁴⁶³ Odstupam od hrvatskog prevoda Damazijeve knjige u kom je *feeling* prevedeno sa *osjećaj*, i umesto toga korišću reč *osećanje*.

⁴⁶⁴ Biološka podloga za reprezentaciju emocija je skup neuralnih dispozicija u brojnim moždanim područjima koje su smeštene pretežno u subkortikalnom području: hipotalamusu, bazalnom telencefalonu, moždanom stablu, amigdali. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 68, 85.

⁴⁶⁵ Različite emocije nastaju u različitim moždanim sistemima, kao što se i njihove manifestacije razlikuju na licu, u telu, duši, itd. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 67. Damazio komentariše i da „mozak proizvodi emocije uz pomoć upadljivo malog broja moždanih struktura” i da te strukture učestvuju u obradi različitih emocija u različitiom stepenu. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 68.

⁴⁶⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 85.

⁴⁶⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 76, 86, 273.

su delimično spolja uočljivi. Skup reakcija koje je lako uočiti kod sebe i na drugima odnose se na mišiće lica koji zauzimaju konfiguracije tipične za određenu emociju, zatim na bledilo ili rumenilo kože, stav tela (npr. pri radost i obeshrabrenju), znojenje ruku, lupanje srca (u besu) ili usporenje srčanog ritma (pri užasu). Reakcije koje su manje uočljive su promene u unutrašnjim organima koje nastaju kao posledica lučenja hormona. Sekretije peptida i egzocitoze neurotransmitera menjaju način funkcionisanja mozga. Tokom emocije neuroni smešteni u jezgrama bazalnog telencefalona, hipotalamusa i moždanog stabla izlučuju te supstance u nekoliko viših područja mozga i tako privremeno menjaju način funkcionisanja neuralnih krugova.⁴⁶⁸

Drugi stadijum podrazumeva *stanje osećanja emocije* koje se sastoji od posedovanja mentalnih slika nastalih iz neuralnih modela koji reprezentiraju promene u telu i mozgu, koje smo malo pre pominjali.⁴⁶⁹ Kad navedene jezgre otpuste neuromodulare u moždanu koru, talamus i bazalne ganglije, dolazi do značajnih promena u funkcionisanju mozga. Kroz opisan proces organizam (osoba) je u mogućnosti da emociju doživi (*undergo*, podleže joj), iskaže (*exhibit it*, ispolji) i zamisli u obliku mentalne slike (*imige it*) tj. da je oseti (*feel the emotion*). Dakle, drugi stadijum je osećanje (*feeling*, osećaj, mentalni slikovni prikaz promena), još uvek ne spoznaja ovog osećanja.⁴⁷⁰ Kako vidimo, pre spoznaje emocije „postoje dobro usklađene reakcije koje tvore emociju i nastale moždane reprezentacije koje tvore osjećaj (*feeling*)”.⁴⁷¹ Mehanizmi zaduženi za stvaranje stanja emocije i mehanizmi odgovorni za stvaranje stanja osećanja su dosta različiti.

U trećem stadijumu dolazi do spoznaje emocije (*knowing an emotion*), odnosno osjećanja osjećanja (*feeling a feeling*) i za to je potrebno da je prisutna svest. Odnosno, spoznaja emocije je primena temeljne svesti na celi prethodni skup pojava. Biološki uslov za spoznaju emocije je oset osećanja sebe (*the sense of a feeling self*). Gledano s evolucione tačke gledišta, uporedo sa usponom oseta samoga sebe osećaji postaju spoznati.⁴⁷² Damasio piše: „Znamo da osjećamo emociju jedino kad osjetimo da se ta emocija osjeća kao nešto što se zbiva u našem organizmu.”⁴⁷³ Znati da imamo taj to osećanje (*feeling*) tj. „osjećati” to osjećanje („*feeling that feeling*”) možemo tek kada stvorimo sekundarne reprezentacije koje su preko potrebne za temeljnu svest. Ovde se javlja potreba da objasnim šta su sekundarne strukture iz kojih nastaju sekundarne reprezentacije, a koje su kod Damazija deo objašnjenja proto-ja, preteče autobiografskog poimanja sebe. No, s tim moramo još malo pričekati kao i sa objašnjenjem važnosti Damazijeve pretpostavke da se emocije, temeljna svest i proto ja

---

⁴⁶⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 67, 86.

⁴⁶⁹ Biološka podloga osećanjima su neuralni modeli koji nastaju kao dve vrste bioloških promena: prvo, promena vezanih uz stanje tela, i drugo, promena vezanih uz kognitivno stanje. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 272-273.

⁴⁷⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 86.

⁴⁷¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 271.

⁴⁷² Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 46.

⁴⁷³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 271. "But we only know that we feel an emotion when we sense that emotion is sensed as happening in our organism." Antonio Damasio, *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*, (Harcourt Brace & Company, 1999), 356. U nastavku stoji od kojih struktura zavisi taj osjet „zbivanja u organizmu”.

odvijaju na istoj biološkoj podlozi za razumevanje funkcionisanja iskustva. Pre toga, iznosim rezultate analize Damazijeve upotrebe pojma iskustva u vezi sa emocijama i osećanjima.

Prema Damazijevom mišljenju, za preživljavanje osećanja imaju maksimalni učinak tek kada su dostupna svesti, kada "imaju sredstvo za nadzor nad sveprožimajućom tiranijom emocija", a tada su jedinke sposobne i za refleksiju i planiranje.⁴⁷⁴ No, svest nam ne pruža veliku mogućnost uticanja na emocije, ali treba imati na umu da Damazio ima pozitivan stav prema emocijama zato što zajedno sa homeostatskom regulacijom metabolizma, refleksa, bola, ugone, nagona i motivacijskih stanja, emocije na nesvesnom nivou regulišu životne funkcije.⁴⁷⁵ Za razumevanje načina na koji emocije izlaze izvan voljne kontrole važno je istaći da kada se formira čulna reprezentacija, bilo da je prisutna u aktuelnom toku svesti ili nije, mehanizam pobuđivanja emocije se odvija brzo i automatski, odnosno, promene u utrobnim organima i unurašnjoj okolini tela.⁴⁷⁶

Analiza njegove knjige daje značajna objašnjenja vezivanja zadovoljstva i nezadovoljstva uz objekte i situacije iz svakodnevnog iskustva, i objašnjenja načina na koji prošla iskustva podsvesno ili svesno utiču na reakcije (telesne, emocionalne i mentalne) pri novim situacijama (iskustvima). To nije objašnjavano kod drugih autora. Gadamer primećuje da je doživljaj ono što ostavlja snažan utisak, čime se ističe veza sa emocijama, ali on ne objašnjava tu vezu. Činjenica da emocije povezuju homeostatsku regulaciju s vrednošću za preživljavanje događaja i objekata s kojima osoba (jedinka, organizam) dolazi u kontakt objašnjava zašto neka autobiografska iskustva postanu važna tj. postanu doživljaji koji se pamte, a druga ostavljaju manji trag nakon aktivnog doživljavanja. Mi ne pamtimo sva naša iskustva kao važna.

U nastavku ću citirati sedam upotreba pojma iskustva kojima Damazio objašnjava da emocije imaju ulogu u preživljavanju organizma, i da je jedan od načina ispunjavanja te uloge vezivanje vrednosti uz objekte i situacije iz prethodnog iskustva i njihovo aktiviranje putem asocijacija pri novom iskustvu. Emocije automatski snabdevaju organizam oblicima ponašanja koji su usmjereni na preživljavanje.⁴⁷⁷ One su deo homeostatske regulacije i postoje zbog izbegavanja gubitka integriteta (koji znači smrt ili joj prethodi), podupiru traganje za izvorima energije, skloništem i razmnožavanjem.⁴⁷⁸

„A kao rezultat moćnih mehanizama učenja kao što je kondicioniranje, emocije svih nijansi u konačnici pomažu povezati homeostatsku regulaciju s 'vrednošću'

---

⁴⁷⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 66. Složeni organizmi kao što je čovek u složenoj okolini „trebaju golemo znanje, mogućnost odabira između brojnih dostupnih reakcija, sposobnost smišljanja novih oblika djeleovanja, te sposobnost planiranja unaprijed da bi se izbjegle nepovoljne situacije i umjesto toga, po mogućnosti, stvorile povoljne situacije." Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 141.

⁴⁷⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 63.

⁴⁷⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 57.

⁴⁷⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 63. Biološka „namjena" emocija je jasna i one nisu nepotrebni luksuz. One su zanimljive adaptacije i sastavni deo biološkog sustava za preživljavanje. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 62.

⁴⁷⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 62.

za preživljavanje brojnih događaja i objekata u našem autobiografskom iskustvu.⁴⁷⁹

Naše prethodno iskustvo sa objektom pretvara svaki objekt u pobuđivača neke emocionalne reakcije, zahvaljujući učenju kondicioniranjem. Proces doživljavanja ispunjen je stalnim povezivanjem objekata i situacija sa vrednostima koje imaju za homeostazu. Takođe, proces doživljavanja je ispunjen stalnim slabim, jakim, lošim, neutralnim ili dobrim emocionalnim reagovanjem.

„Tijekom razvitka, organizmi stječu i činjenično i emocionalno iskustvo o različitim objektima i situacijama, pa mogu mnoge inače emocionalno neutralne objekte i situacije asocijacijski povezati s objektima i situacijama koji su 'prirodni uzroci' emocija. Oblik učenja, poznat kao kondicioniranje, jedan je od načina da se ostvari takva asocijacija. Nova kuća, nalik kući u kojoj ste proveli sretno djetinjstvo, može u vama pobuditi osjećaj čak i ako vam se u toj kući još ništa osobito nije dogodilo.“⁴⁸⁰

„Sveprisutnost i sveprožimanje emocija tijekom našeg razvitka i potom u našem svakodnevnom iskustvu povezuje praktički svaki objekt ili situaciju u našem iskustvu, posredstvom kondicioniranja, s temeljnim vrijednostima homeostatske regulacije: nagradom i kaznom, ugodom i boli, privlačenjem i odbijanjem, osobnim probitkom ili gubitkom, i - neizbježno - dobrim (u smislu preživljenja) i zlim (u smislu smrti).“⁴⁸¹

„Naše prethodno iskustvo i sa specifičnim objektom i sa drugim objektima iste vrste pretvara praktički svaki objekt u pobuđivača neke emocionalne reakcije, slabe ili jake, dobre, loše ili neutralne.“⁴⁸²

Kako izgleda kada prethodna iskustva sa objektima i situacijama nisu pobuđivači opisano je kod pacijentkinje S. sa obostranom povredom amigdale u čijem ponašanju je primećeno da ne prepoznaje rizične socijalne interakcije. Eksperiment se sastojao od razvrstavanja 100 fotografija portreta ljudi na pouzdane i nepouzdate. Kod nje je bio poremećen jedan poseban oblik učenja, koji nije povezan sa učenjem činjenica, već kondicioniranjem na neprijatne podražaje. Pacijentkinja bi ostajala pozitivna, direktna i otvorena i onda kada bi zdravi pojedinci uočavali razloge za strah i povlačenje.⁴⁸³ Pri rasuđivanju ona nije koristila znanje o ranijim neprijatnim iskustvima što je uticalo da njeni konačni zaključci budu neispravni.

„[...] pacijentica S. ne doživljava strah (*experience fear*) na način na koji bismo ga doživjeli vi ili ja u situaciji koja normalno pobuđuje strah.“⁴⁸⁴ Ona je takođe izgubila i umeće da facijalnom ekspresijom izrazi ili imitira na zahtev strah.

---

⁴⁷⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 62-63.

⁴⁸⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 65.

⁴⁸¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 65 - 66.

⁴⁸² Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 338.

⁴⁸³ Slučaj pacijentkinje S. i eksperiment je opisan u Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 69-74.

⁴⁸⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja* 73.

„Nesposobnost donošenja zdravih socijalnih prosudbi na temelju prethodnoga iskustva, neprepoznavanje situacije koje ne pridonose vlastitoj dobrobiti, imaju značajne posljedice za tako pogođene osobe.”⁴⁸⁵

Za sagledavanje procesa doživljavanja važne uvide pruža Damazijevo objašnjenje kako dolazi do povećanja i fokusiranja pažnje (*enhancement and focusing of attention*) pod uticajem emocija u toku iskustva. Najpre nastupa obrada objekta; zatim, mogu nastati emocije; treće, može ili ne mora doći do daljeg povećanja i fokusiranja pažnje na objekat.⁴⁸⁶ Sve ovo može se odvijati na nesvesnom nivou.

„Emocije su ključne za primjereno usmjeravanje pozornosti, jer one daju automatizirani signal o prethodnom iskustvu organizma s danim objektima, pa time pružaju i bazu za pridavanje ili nepridavanje pozornosti u odnosu na dani objekt.”⁴⁸⁷

Za stvarno iskustvo emocija i osećanja važniji je mehanizam „telesne petlje” nego mehaizam „pseudotelesne petlje” koji je alternativa i komplementarni mehanizam.⁴⁸⁸ Signali iz tela su bitni za iskustvo emocija i osećanja i u prilog tome govori činjenica da nakon povrede kičmene moždine dolazi do poremećaja emocija i osjećanja.⁴⁸⁹

Damazio govori da su određene vrste emocija trajan deo našeg svesnog iskustva, a da druge nisu.⁴⁹⁰ Pozadinske emocije su trajni deo našeg svesnog iskustva. Šest osnovnih emocija, kao ni sekundarne tj. socijalne emocije nisu konstantno prisutne. Razlog tome može ležati u tome što je većina njih negativna, na primer četiri osnovne - strah, gnev, tuga, gađenje, a i za sekundarne kaže da nisu bolje što se tiče raspodele prijatnosti i neprijatnosti.⁴⁹¹

Pamćenje iskustava i autobiografsko pamćenje

---

⁴⁸⁵ Damasio *Osjećaj zbivanja*, 74.

⁴⁸⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 266. Damasio, *The Feeling of What Happens*, 351.

⁴⁸⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 265.

⁴⁸⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 285.

⁴⁸⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 282.

⁴⁹⁰ Njegova upotreba pojma emocije nije konvencionalna zato što u njih uključuje i pozadinske emocije, pored primarnih i sekundarnih. Objasnjavaju nivoe emocija u Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 59. Da nekonvencionalno proširuje pojam emocije govori u Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 313. Termin pozadinski osećaji (*background feelings*) uvodi prvi put u knjizi *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain* za odraz pozadinskih perturbacija (*background perturbation*), zato što ti osećaji nisu u prvom planu našeg uma, uglavnom su jedva primetni, a nekada su i prilično intenzivni. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 277. Pozadinske emocije se mogu laički objasniti kao osećaj dobrog zdravlja ili bolesti (59 str.). Pozadinski osećaji proističu iz pozadinskih emocija. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 278. Još jednom naglašavam da izraz *osjećanje* koristi za privatno, mentalno iskustvo emocije, a izraz *emocije* za skup hemijskih i neuralnih reakcija, čiji se neki vidovi mogu uočiti spolja gledano od strane drugih osoba. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 51.

⁴⁹¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 277.

Prilikom aktivnog, sadašnjeg iskustva uspostavljaju se veze između stvari i događaja u mentalnim slikovnim reprezentacijama tih stvari i događaja onako kako se doživljavaju. Prilikom čuvanja iskustva takvi odnosi i veze se čuvaju u dispozicijskim zapisima. Kada govorimo o pamćenju, govorimo o tome kako se prave zapisi iskustva, odnosno svega onoga što doživljavamo u trenutku. Biološki gledano, čuvanje zapisa koji se tiču iskustva jeste čuvanje neuralnih veza između moždanih krugova preko kojih će se reaktivirati zapisi u eksplicitne neuralne modele kada bude potrebno.⁴⁹² Kada se ovi neuralni modeli pretvore u eksplicitne mentalne slike mi bivamo svesni nekog prošlog iskustva.

Uticaj upamćenih iskustava na opažanje, mišljenje i reagovanje u novim situacijama je značajan. Međutim, ono što može predstavljati problem jeste što je veći deo procesa pohranjivanja iskustva u pamćenje nesvestan: „Mi možemo iskusiti sadržaj koji se pohranjuje u autobiografske zapise - mi smo svjesni tog sadržaja”,⁴⁹³ ali šta dalje biva nije pod kontrolom niti dostupno namernoj manipulaciji. Preciznije, „mi ne znamo kako se taj sadržaj pohranjuje; koliko mnogo svakoga od tih sadržaja, koliko robusno, koliko duboko ili koliko površno”.⁴⁹⁴ Nadalje, mi ne znamo kako ga razvrstavamo i organizujemo, kako postaju međusobno povezani, „kako se uspostavljaju i tijekom vremena održavaju veze između uspomena, na onaj uspavani, implicitni, dispozicijski način na koji znanje postoji u nama.”⁴⁹⁵ „Obično imamo mali izravni nadzor nad 'snagom' pamćenja, ili nad lakoćom ili poteškoćama u odnosu na prisjećanje nečega. Naravno, imamo kojekakve vrste zanimljivih intuicija o emocionalnoj vrdijednosti, robusnosti i dubini upamćenoga, ali *ne* i izravno znanje o mehanici pamćenja.”⁴⁹⁶ Iako imamo neke, Damasio kaže, intuicije o emocionalnoj vrednosti upamćenog mi ne znamo kako povezujemo upamćene pojedinosti iz iskustva s različitom emocionalnom važnošću,⁴⁹⁷ odnosno kako dolazi do vezivanja emocionalnog značaja za neke pojedinosti iz iskustva. Od čega dakle zavisi kako će sadržaj koji proživljavamo (događaj, objekti, odnosi...) biti upamćen?

Osim nemogućnosti nadziranja pohranjivanja pamćenja, postoje ograničenja njihove rekonstrukcije. Pamćenje se može rekonstruisati različito od izvornika, takođe, ono može biti onemogućeno, ali podstaći prisećanje drugih uspomena ili samo

---

⁴⁹² Potrebno je razlikovati mentalne slike i dispozicije. Dispozicije čuvaju zapise o mentalnoj slici koja je bila opažena u nekoj ranijoj prilici. Dakle, one sadrže temelj znanja i mehanizme kojima se mentalne slike mogu rekonstruirati na temelju prisećanja, kojima se mogu generirati i pokreti koji su tada postojali, i pospešiti obradu tekuće slike putem pažnje koja im se pridaje. Ovi sadržaji su deo *dispozicijskog prostora* i oni su implicitni, za razliku od sadržaja *prostora slika* koji mogu postati eksplicitni, odnosno spoznati. Iako su dispozicije uvek nesvesne i postoje u prikriivenom obliku, one mogu podstaći veliki broj različitih akcija - otpuštanje hormona u krvotok; kontrakciju mišića utrobnih organa i mišića udova ili govornog aparata. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 322-323.

⁴⁹³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 222.

⁴⁹⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 222.

⁴⁹⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 222.

⁴⁹⁶ Nastavlja kao neurobiolog: „Postoji solidni korups znanstvenih istraživanja o čimbenicima koji upravljaju učenjem i prisjećanjem (*recall*), kao i o neuralnim sustavima koji su potrebni za pohranu pamćenja (*memory*) ili za prisjećanje. No, nemamo izvorno, svjesno znanje o tome.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 221-222. Odeljak pod naslovom *Autobiografsko ja i nesvesno*

⁴⁹⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 221.

emocionalnih stanja koje onda izgledaju nemotivisano u miljeu trenutačnog iskustva u koje izranjaju. Citiram: „Uzevši u obzir da pamćenje nije pohranjeno u obliku faksimila i tijekom prisjećanja prolazi kroz složen proces rekonstrukcije, lako je zamisliti da se pamćenje može rekonstruirati na način koji je različit od izvornika, ili možda nikada ne uspije ponovno izaći na svjetlo svijesti. Umjesto toga, taj dio upamćenoga može potaknuti prisjećanje drugih uspomena, koje postaju svjesne u obliku drugih konkretnih činjenica ili u obliku konkretnih emocionalnih stanja. U proširenoj svijesti toga trenutka tako prizvane činjenice mogu izgledati neobjašnjivima zbog njihove prividne nepovezanosti sa sadržajima svijesti koji su baš tada u prvom planu. Činjenice mogu izgledati nemotivirane, iako *sub rosa* zbilja postoji mreža odnosa koja odražava realnost nekoga u prošlosti proživljenoga trenutka ili remodeliranje takvoga trenutka postupnim i nesvjesnim organiziranjem skrivenih zaliha pamćenja.”⁴⁹⁸

Damazijeva objašnjenja pamćenja osvetljavaju momente procesa pamćenja iskustava koji su nesvesni. Ovo je veoma važna tema jer se pri novim iskustvima aktiviraju, bez naše kontrole, sećanja prošlih iskustava. Same uspomene mogu biti pokretači i emocija, i voditi tok mišljenja u pogrešnu stranu, ne dozvoljavati određene uvide, ili oštrinu. Druga važna tema je samstvo (*self*), u prevodu Damazija koji koristim prevedno kao jastvo.

Jedna vrsta pamćenja je autobiografsko pamćenje i pomoću njega se stvara autobiografsko ja. „Autobiografsko pamćenje je organizovan zapis prošlih iskustava individualnog organizma.”⁴⁹⁹ Pamćenje entiteta i događaja od kojih se sastoji naša sadašnja autobiografija, prema Damazijevom mišljenju, najverovatnije ima istu neuralnu osnovu kao svako drugo pamćenje,⁵⁰⁰ a posebno je samo to što se zapisi odnose na činjenice iz naše lične istorije.⁵⁰¹ Drugim rečima, to je skup dispozicijskih zapisa o tome ko smo bili u fizičkom pogeledu, ko smo obično u pogledu ponašanja, zajedno sa zapisima o tome što nameravamo biti u budućnosti.⁵⁰²

Autobiografsko pamćenje „se sastoji od implicitnog pamćenja brojnih slučajeva individualnog iskustva iz prošlosti i iz predmnijevane budućnosti. Invarijantni vidovi osobne biografije oblikuju temelj autobiografskog pamćenja.

---

⁴⁹⁸ Izraz *mreža odnosa (connections)* „se odnosi na vezu stvari i događaja, kakva je mogla postojati u prošlosti; ona se odnosi na mentalnu slikovnu reprezentaciju tih stvari i događaja onako kako ih doživljavamo u iskustvu (*as we experience them*); a također se odnosi na neuralne veze između moždanih krugova prijeko potrebnih da se čuva zapis o stvarima i događajima i ponovno primijeni takve zapise u eksplicitnim neuralnim modelima. Svijest psihoanalitičkoga nesvjesnoga ima svoje korijene u neuralnim sustavima koji su podloga autobiografskog pamćenja, a na psihoanalizu se obično gleda kao na sredstvo uvida u zamršenu mrežu psiholoških veza u okviru autobiografskog pamćenja.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 223.

⁴⁹⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 197.

⁵⁰⁰ Zapisi osobnog iskustva se u mozgu pohranjuju na distribuiran način, u različitim delovima asocijacijske moždane kore, u skladu sa raznovrsnošću doživljenih interakcija. „Neuralne veze omogućuju tijesnu koordinaciju tih zapisa tako da se njihov sadržaj može prizvati iz sjećanja i brzo i učinkovito pretvoriti u eksplicitnu složevinu.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 217.

⁵⁰¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 217.

⁵⁰² Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 172

Autobiografsko pamćenje se neprekidno povećava tijekom života, no može se djelimično preoblikovati kao odraz novih iskustava.”⁵⁰³

Neki sadržaji autobiografskog pamćenja ostaju dugo uronjeni ispod površine svesti, a neki tamo mogu i zauvek ostati,⁵⁰⁴ dok se drugi pouzdano i gotovo neprekidno reaktiviraju. Skupove autobiografskih uspomena koji se od časa do časa reaktiviraju Damazio naziva ključnim elementima autobiografije.

„Ključni elementi autobiografije, koje je potrebno pouzdano i gotovo neprekidno aktivirati, su oni koji odgovaraju našem identitetu, našim nedavnim iskustvima, iskustvima koje očekujemo - posebice u skorijoj budućnosti”⁵⁰⁵

Samstvo - uvek sa iskustvom objekata i situacija imamo i iskustvo sebe

Da bi se objasnila svest, odnosno kako mozak stvara eksplicitne mentalne slike („film u mozgu”), pokazalo se važnim uključiti u objašnjenje kako mozak, uporedo sa stvaranjem ovih mentalnih slika objekata, stvara i oset samoga sebe u činu spoznaje. U tu svrhu Damazio pristupa istraživanju samstva tako što ga deli na tri nivoa - proto-ja koje je prisutno pre pojave temeljne svesti, temeljno ja koje je prolazno i autobiografsko ja koje ide uz proširenu svest. U nastavku ću razmatrati način na koji ove tri vrste samstva, svaka ponaosob, utiču na stvaranje iskustva. S obzirom da smo već u priči o autobiografskom pamćenju, počecemo od autobiografskog ja, na koje psihološka literaturu uglavnom referira kada govori o samstvu.

Autobiografsko ja se temelji na autobiografskom pamćenju, odnosno na trajnim dispozicijskim zapisima iskustva temeljnog ja koji se mogu aktivirati kao neuralni modeli i pretvoriti u eksplicitne mentalne slike.⁵⁰⁶ Eksplicitno prikazivanje rekonstruisanih slika predstavlja autobiografsko ja.⁵⁰⁷ Sadržaji autobiografskog ja se mogu oživeti jedino ako je prisutna temeljna svest i radno pamćenje od 60 sekundi, baš kao i za svaki drugi objekat pamćenja.⁵⁰⁸ „Svaka reaktivirana memorija djeluje kao 'nešto-što-će-bit-spoznato' i stvara vlastitu pulsaciju temeljne svijesti. Rezultat je autobiografsko ja kojega smo svijesni.”⁵⁰⁹

Autobiografsko ja kojeg smo svesni u ovom trenutku završni je proizvod urođenih sklonosti, stvarnog životnog iskustva (*actual life experiences*) i prerađivanja pamćenja tih iskustava. Iako je podloga autobiografskog ja stabilna i invarijantna, njen

---

⁵⁰³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 174.

⁵⁰⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 222.

⁵⁰⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 217, 222. Pacijentkinja sa prolaznom globalnom amnezijom koju sam pominjala je imala upravo poremećaj tog temeljnog vida autobiografskog ja.

⁵⁰⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 174 - 175.

⁵⁰⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 173

⁵⁰⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 175, 213.

⁵⁰⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 174.

se opseg neprekidno mijenja zbog novih iskustava,⁵¹⁰ međutim i sadržaj autobiografskog ja podložan je preoblikovanju. Na prerađivanje autobiografskog pamćenja utiču svojstva naravi, inteligencija, znanje, društvene okolnosti, kultura, kao i oblikovanje i preoblikovanje pretpostavljane budućnosti. Pamćenje scenarija u vidu žudnji, želja, ciljeva, obaveza u svakom trenutku angažuje naše samstvo zbog čega Damasio smatra da i ta vrsta pamćenja učestvuje u preoblikovanju autobiografskog pamćenja i u stvaranju slike o sebi, iz trenutka u trenutak.

„Idea da svatko od nas konstruira svoje ja, sliku koju postupno izgrađujemo o tome tko smo fizički i mentalno, gdje nam je mjesto u društvu, temelji se na autobiografskom pamćenju prikupljenom tijekom godina iskustva i neprekidno podložnom preoblikovanju. Vjerujem da se velik dio te izgradnje odvija nesvjesno, kao i preoblikovanje autobiografskoga pamćenja [...]. Ti svjesni i nesvjesni procesi, u bilo kojem omjeru, pod utjecajem su niza različitih čimbenika: urođenih i stečenih obilježja osobnosti (svojstava naravi), inteligencije, znanja, društvene okoline i kulture u kojoj živimo. Autobiografsko ja koje ovoga časa prikazujemo u svome umu jest završni proizvod ne samo naših urođenih sklonosti i stvarnog životnog iskustva nego i prerađivanja pamćenja tih iskustava pod utjecajem navedenih čimbenika. Promjene do kojih u autobiografskom ja dolazi tijekom života nisu uzrokovane samo preoblikovanjem proživljene prošlosti, što se zbiva i svjesno i nesvjesno, nego i oblikovanjem i preoblikovanjem predmnijevane budućnosti. Vjerujem da se ključno obilježje evolucije jastva tiče ravnoteže dviju vrsta utjecaja: proživljene prošlosti i predmnijevane budućnosti. Osobna zrelost znači da pamćenje predmnijevane budućnosti ima veliku težinu i bitno utječe na autobiografsko ja u svakom trenutku.”⁵¹¹

Autobiografsko ja je na dva načina zavisno od temeljnog ja. Prvo, zato što se obrazuje upamćivanjem ponavljanih iskustava temeljnog ja, a drugo, zato što se reaktivacija autobiografskog pamćenja odvija kao iskustvo u ovom trenutku angažujući pulsaciju temeljne svesti i temeljno ja.

Temeljno ja, odnosno, oset samog sebe u temeljnoj svesti nastaje kao prolazni osećaj spoznavanja koji se stvara sa svakom pulsacijom.⁵¹² „Temeljno ja spoznaje svaki objekt i svaki objekt za sebe je jasna, ali nema složenog povezivanja objekata u prostoru i vremenu niti smislene veze između objekta i prošlih ili anticipiranih iskustava.”⁵¹³ Objekti stupaju na scenu, bivaju pripisani temeljnom ja i brzo napuštaju pozornicu.

Temeljno ja se iznova i iznova obnavlja zbog objekata koji ulaze u čulne sklopove.⁵¹⁴ Ovaj prolazni osećaj spoznavanja izranja u sekundarnom neverbalnom

---

⁵¹⁰ U nastavku citata stoji: „Prikaz autobiografskog ja je stoga otvoreniji za preoblikovanje u usporedbi s temeljnim ja, koje se tijekom života uvijek iznova reproducira u zapravo istom obliku.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 173.

⁵¹¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 220.

⁵¹² Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 194.

⁵¹³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 199-200.

⁵¹⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 171.

prikazu odnosa organizma i objekta iz proto-ja kad god objekat promeni organizam.⁵¹⁵ Drugačije rečeno: „Prvi temelj našega svjesnoga *ja* je osjećaj koji nastaje pri ponovnoj reprezentaciji *nesvjesnoga proto-ja u procesu njegove promjene* u okviru prikaza koji utvrđuje uzrok promjene. Prvi trik u podlozi svijesti je stvaranje tog prikaza, a prvi rezultat je osjećaj spoznavanja.”⁵¹⁶

Proto-ja se menja pri svakom suočavanju sa objektom, odnosno kad god objekat ulazi u čulne sklopove. Proto-ja je tekuća nesvesna reprezentacija stanja organizma, odnosno nesvesni skup reprezentacija različitih dimenzija tekućeg stanja organizma.⁵¹⁷ Zato će Damazio reći: „Proto- ja je koherentni skup neuralnih modela koji u svakom času mapiraju stanje fizičke strukture organizma duž njezinih brojnih dimenzija.”⁵¹⁸ Za implementaciju proto-ja najvažnije su reprezentacije unutarnje okoline i utrobnih organa.⁵¹⁹

Damazio zagovara mogućnost da se deo uma koji nazivamo *Ja* temelji na skupu nesvesnih neuralnih modela koji reprezentuju telo u užem smislu.⁵²⁰ Biološkim pretečama *oseta samog sebe* tj. „samstva u umu” smatra unutrašnju okolinu koja je ključna u ispunjavanju uslova za preživljavanje.⁵²¹ Unutrašnja okolina mora biti postojana da bi se samostalan život mogao nastaviti. To je ideja još Kloda Bernara (Claude Bernard) iz 1865. godine, koju je dalje razvijao Valter Kanon (Walter B. Cannon) 1932. godine pišući o biološkoj funkciji koju je nazvao homeostazom (*homeostasis*).⁵²² Homeostaza je samoregulacija hemijskih sastava telesnih tečnosti i drugih parametara unutrašnje okoline. Raspon dopustivih stanja unutrašnje okoline i stomačnih organa je mali i organizam je opremljen automatskim regulacijskim sistemom za osiguravanje tog raspona.⁵²³

Damazio piše da iako se homeostaza dosta istražuje, rezultati nisu korišćeni u dovoljnoj meri za razumevanje kako funkcioniše mozak i um. Stoji na stanovištu da su

---

⁵¹⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 173-174, 176.

⁵¹⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 171-172.

⁵¹⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 197.

⁵¹⁸ Ovaj skup neuralnih modela ne nastaje u jednom moždanom području, nego u mnogima, na mnoštvu nivoa - od moždanog stabla do nivoa moždane kore, u strukturama međusobno povezanim neuralnim putevima. Ove strukture su uključene u proces regulacije stanja organizma. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 154.

⁵¹⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 173.

⁵²⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 136. Vidi i Antonio Damasio, *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*, (New York: Penguin Books, 1994), 226-234.

⁵²¹ Uslovi za preživljavanje su: granica unutar koje se odvija život i koja je definisana telom, jer ako nema granice, nema ni tela, a ako nema tela, nema ni organizma; unutrašnja struktura; dispozicijski aranžman za regulisanje unutrašnjih stanja; i uzan raspon varijabilnosti unutrašnjih stanja, odnosno njihova relativna postojanost. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 138-139.

⁵²² Prema Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 139-140. Neki primeri homeostatske regulacije su regulacija temperature, koncentracije kiseonika i pH-vrednosti. Prema Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 49.

⁵²³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 143.

emocije sastavni deo regulacije koju nazivamo homeostazom i dodaje da je besmisleno o njima raspravljati bez razumevanja homeostaze i obrnuto.⁵²⁴

Neuralne strukture za koje Damazio pretpostavlja da su zajedničke za konstituisanje temeljne svesti, proto-ja, emocija i regulisanja unutrašnjih stanja tela pokazuju „upadljivo preklapanje bioloških funkcija”, odnosno: „Uzete pojedinačno, te strukture uključene su u većinu od sljedećih pet funkcija: (1) regulaciju homeostaze i signalizaciju o strukturi i stanju tijela, uključujući i obradu signala vezanih uz bol, ugodu i nagone; (2) sudjelovanje u procesima emocije i osjećaja; (3) sudjelovanje u procesima pozornosti; (4) sudjelovanje u procesima budnosti i spavanja; i (5) sudjelovanje u procesima učenja i pamćenja.”⁵²⁵ Damazio kaže da je „razborito zaključiti da osim u spomenutom kvintetu funkcija” ove neuralne strukture „učestvuju u još jednoj dodatnoj funkciji: konstrukciji temeljne svijesti.”⁵²⁶

Metodologija proučavanja iskustva

Priroda iskustva je da je ono subjektivno i privatno, stoga se tokom istorije (između empirista i racionalista, potom bihevorista i kognitivista) često raspravljalo o metodologiji proučavanja iskustva. „Ideja da subjektivna iskustva nisu dostupna znanstvenom istraživanju je obična besmislica”, piše Damazio, nastavljajući sa objašnjenjem da su metodološki zahtevi koje treba da ispuni istraživanje subjektivnih pojava isti kao za objektivne pojave. Razlog više za njihovo simultano korišćenje je da rezultati istraživanja prve od njih inspirativno deluje na istraživanje druge, i obrnuto.

„Uvjeti za analizu subjektivnih i objektivnih pojava su isti: dovoljan broj istraživača mora obaviti rigorozna opažanja, koristeći isti eksperimentalni dizajn; mora se utvrditi konzistentnost opažanja različitih istraživača; opažanja moraju biti na neki način izmjerena, to jest kvantitativno analizirana. Štoviše, znanje prikupljeno subjektivnim opažanjem (na primjer, introspekcijom) može nadahnuti objektivne eksperimente; bitno je i da se subjektivna iskustva mogu objasniti u okviru dostupnog znanstvenog znanja. Pogrešna je ideja da se narav subjektivnih iskustava može učinkovito shvatiti proučavanjem njihovih bihevorialnih korelata. Iako su i um i ponašanje biološke pojave, um je um, a ponašanje je ponašanje. Um i ponašanje mogu biti korelirani, a korelacije će postati tjesna s napretkom znanosti, no bitna svojstva uma i ponašanja su različita.”⁵²⁷

Damazio je stava da proučavanja biološke podloge uma (time i svesti) zahtevaju i prikupljanje izvješća o unutrašnjem iskustvu, pored merenja postupaka ispitanika i merenja manifestacija neurobioloških pojava. Svesni um i njegova sastavna svojstva stvarni su entiteti koje treba istraživati kao lična, privatna, subjektivna iskustva.

„Suvremeni pristup proučavanju biološke podloge privatnog ljudskog uma obuhvaća dva koraka. Prvi korak sastoji se u promatranju i mjerenju postupaka

⁵²⁴ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 49.

⁵²⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 264-265.

⁵²⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 265.

⁵²⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 298.

ispitanika, ili prikupljanju i mjerenju njegovih izvješća o svojim unutrašnjem iskustvu, ili u jednom i drugom. Drugi korak sastoji se u povezivanju prikupljene dokazne građe s izmjerenom manifestacijom neke neurobiološke pojave koju smo počeli zumijevati na razini molekula, neurona, neuralnih krugova ili sustava neuronskih krugova.”⁵²⁸

„*Otpor prema uporabi* subjektivnih opažanja, na koji nailazimo kod nekih skupina znanstvenika, nova je verzija staroga otpora između biheviorista, koji su vjerovali da se objektivno proučavati može samo opažljivo ponašanje, a ne i mentalna iskustva, te kognitivista, koji su vjerovali da je isključivo proučavanje ponašanja nepravedno u odnosu na ljudsku složenost. Um i njegova svijest su prvenstveno privatne pojave, iako zainteresiranom promatraču pružaju brojne znakove svojega postojanja. Svjesni um i njegova sastavna svojstva stvarni su entiteti, a ne iluzije, i mora ih se istraživati kao osobna, privatna, subjektivna iskustva, što oni i jesu.”⁵²⁹

„Metoda rješavanja problema privatnosti svijesti oslanja se na prirodnu ljudsku sposobnost neprekidnog teoretiziranja o stanju uma drugih na temelju opažanja ponašanja, njihovih iskaza o svojim mentalnim stanjima, te kritičkog provjeravanja odgovora li to zbilji, na temelju usporedbe s našim vlastitim iskustvom.”⁵³⁰

Ovde možemo govoriti i o ograničenjima proučavanja subjektivnog iskustva. Damasio smatra da nikakva buduća neurobiološka znanja neće omogućiti direktan pristup *mentalnim iskustvima* drugih osoba.⁵³¹ Znanja o biološkoj podlozi mentalnih slika ne mogu proizvesti, u umu posjednika tog znanja, ekvivalent za iskustvo bilo koje mentalne slike u umu organizma koji tu sliku stvara. Prepreku čini složenost ljudskog procesa sticanja iskustva, konkretno uloge koju samstvo (*self*) ima u tom procesu.⁵³² Promatranje moždane aktivnosti na kojoj se temelji iskustvo npr. krajolika, kod osobe koju neurobiološki promatramo, stvara kod neurobiologa individualno iskustvo o neurlanim podacima, ali ne i iskustvo krajolika koje ima promatrana osoba jer nedostaje individualna perspektiva, osećaj individualnog vlasništva i mogućnost individualnog delovanja. Stoga to nisu ista iskustva, iako su snažno korelirana.⁵³³ Razvoj neurobiološkog znanja o nastanku iskustva mentalnih slika je značajan, ali ne može pomoći osobi da stvori iskustvo ako nema adekvatne podražaje niti može da omogući direktan pristup tuđem iskustvu.

---

⁵²⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 91.

⁵²⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 298.

⁵³⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 89.

⁵³¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 295.

⁵³² Iskustvo određenog podražaja zavisi kako od formiranja slike, tako i o osetu samoga sebe u činu spoznavanja. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 297.

⁵³³ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 295-296.

5. Zaključak o strukturi i funkciji doživljavanja

U izvođenju zaključaka na kraju prve glave i u poglavljima koja slede najviše ću se pozivati na *proces doživljavanja* i glagolsku imenicu *doživljavanje* jer su dinamički izrazi, a ređe *doživljaj* koji je statički. Kada koristim pojam *iskustvo* računam na pun opseg njegovog značenja (stečenog u različitim filozofskim tradicijama i psihoterapijskim pristupima, budući da se nadopunjuju).

Za definiciju procesa doživljavanja preuzimam Rodžersovu definiciju i u nastavku rada pod procesom doživljavanja ću podrazumevati: „Sve što se događa unutar granica organizma u svakom trenutku, a što je potencijalno dostupno svesti. Termin podrazumeva i događaje kojih pojedinac nije svestan, kao i sve fenomene koji su u svesti.”⁵³⁴ Dakle, proces doživljavanja podrazumeva i sve ono što možemo izvući na videlo različitim usmeravanjem pažnje. Geštalt psihoterapija je od toga napravila tehniku za oporavak pojedinaca.

Iskustvo može biti i svesno i nesvesno

Jedan od dokaza da se iskustvo zaista odnosi na sve fenomene koji su u svesti jeste upotreba sintagmi: *doživljaj potrebe*,⁵³⁵ *doživljaj emocije*,⁵³⁶ *doživljaj stavova*,⁵³⁷ *doživljaj samstva*,⁵³⁸ *iskustvo svesti*,⁵³⁹ *telesni doživljaj*,⁵⁴⁰ *iskustvo percepcije*,⁵⁴¹ *doživljaj spoznaje*,⁵⁴² itd. Sve što može biti nesvesno prirodno ćemo moći podvesti pod sintagmu *svesno iskustvo*. Tako možemo reći *svesno iskustvo osećanja*, *svesno iskustvo potreba*, itd.⁵⁴³ Na osnovu jezičke upotrebe, izgleda da je iskustvo prvobitnije u odnosu

---

⁵³⁴ Carl Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", *Psychology: a study of a science*, Koch, S. (ed.), Vol 3., (New York: McGraw-Hill, 1959), 197. Za Rodžersa, Perlsa, Gendlina i Damazija iskustvo jeste delimično svesno, drugi ne komentarišu ovo pitanje na ovaj način, a suprotnih tvrdnji kod analiziranih autora nema.

⁵³⁵ Najčešće kod Djujija, Rodžersa i Perlsa.

⁵³⁶ Najčešće je koristi Rodžers, Perls, Denet i Damazio.

⁵³⁷ Prisutna kod Rodžersa i Perlsa.

⁵³⁸ Rodžers i Perls koriste sintagme koje možemo podvesti pod doživljaj samstva, na primer Perls kaže „doživeti svoje stvarno ja”, „doživeti svoje prekinuto stvarno ja”.

⁵³⁹ Uglavnom je reč o opisima kakvo je iskustvo svesti, na primer kod Deneta i Damazija. Gotovo svi autori govore o *svesnom iskustvu* (Kant, Huserl, Džejms, Djuj, Merlo-Ponti, Denet, Tompson, Damazio i svi analizirani psihoterapeuti). To je najfrekventnija sintagma uz *perceptivno iskustvo* (ili *iskustvo opažanja*). Ova empirijska činjenica izvedena na osnovu kvalitativne analize sadržaja govori o načinu na koji kao naučna zajednica upoznajemo šta je iskustvo, prvo preko najočitije njegove veze sa opažanjem, kao početkom iskustva, a zatim sa svešću.

⁵⁴⁰ Naročito se kod Merlo-Pontija, Gendlina, Perlsa, Tompsona i Damazija susrećemo sa raznovrsnim načinima da se izrazi činjenica iskustva tela tj. telesnih iskustava.

⁵⁴¹ Najčešće je koriste Kant i Merlo-Ponti, zatim Denet i Damazio.

⁵⁴² Perls, na primer, govori o „Aha doživljaju”.

⁵⁴³ Osim nesvesti kao suprotnosti od svesti. Nećemo reći „svesno iskustvo nesvesti”. Sve što znamo o stanju bez svesti jeste iz pozicije osvešćenog. U odeljku *Proučavanje svijesti na temelju njezine*

na svest.⁵⁴⁴ Možemo pretpostaviti da se svesno iskustvo pokalapa sa temeljnom svešću koja sadrži neverbalne prikaze tzv. slike spoznaje, a za nju nemamo klasičan utisak spoznavanja. U tom slučaju Damazijeva teorija svesti odgovara Rodžersovom objašnjenju šta bi sve iskustvo trebalo da obuhvati. Od navedenih jedino spoznaja podrazumeva svesno stanje, a svi ostali fenomeni mogu biti i nesvesni.

Evan Tompson govori o prerefektivnoj svesti i na primeru opažanja zvuka pre nego što se on primeti (*notice*), tj. pre nego što se na njega obrati pažnja (*attention*) razmatra da li iskustvo prethodi svesnosti. S jedne strane, oslanjajući se na Merlo-Pontijevu analizu pažnje, kaže da izgleda da nije ispravno reći da neko uopšte nema doživljaj (iskustvo) zvuka pre nego što ga primeti, ali to i dalje može biti slučaj svesnog pristupanja jer neko je u mogućnosti da iskoristi ovo implicitno i prerefektivno iskustvo zvuka. Takav sadržaj iskustva je pristupačan, iako mu se ne pristupa eksplicitno.⁵⁴⁵ Sadržajem iskustva (*content of the experience*) naziva zvuk na koji se još nije obratila pažnja, zvuk koji se doživljava implicitno i prerefleksivno.

Iako Antonio Damazio kaže da izraz „imam iskustvo nečega” za njega znači „imam spoznaju”,⁵⁴⁶ na osnovu analize kako upotrebljava ovaj pojam (npr. iz upotrebe izraza „iskustvena perspektiva” i „iskustvo temeljne svesti” koje su vrste iskustava koje ne mogu biti spoznate u klasičnom smislu), tvrdim da se iskustvo kod njega odnosi i na nesvesne sadržaje i procese. Takođe, direktno razmatranje njegovog spiska nesvesnih procesa i sadržaja koje nije spoznala ni temeljna ni proširena svest, otkriva da su mnogi od njih deo iskustva:⁵⁴⁷

1. sve u potpunosti oblikovane mentalne slike na koje ne obraćamo pažnju;
2. svi neuralni modeli koji se nikada ne pretvore u mentalne slike;
3. sve dispozicije stečene iskustvom, koje leže uspavane i možda se nikada neće pretvoriti u eksplicitni neuralni model;
4. sve ono tiho remodeliranje dispozicija i njihovo nemo premrežavanje - koje isto tako možda nikad neće biti eksplicitno spoznato;
5. urođene, homeostatske dispozicije u koje je utelovljena skrivena mudrost i 'tehničko znanje' prirode o načinima vraćanja u ravnotežu unutrašnjih stanja.

Razmotrićemo da li bi ovi nesvesni procesi i sadržaji unutar organizma bili deo procesa doživljavanja uzimajući u obzir Rodžersovu definiciju tog procesa. Mentalne slike na koje ne obraćamo pažnju i neuralni modeli koji se ostvaruju prolazno, a ne

---

odsutnosti, Damazio daje svoje objašnjenje kako je moguće iz lične perspektive komentarisati odsutnost svesti, u smislu potpunog gubitaka svesti (dakle gubitka temeljne svesti, a time i proširene), ako bi odsutnost spoznaje i jastva trebala onemogućiti to iskustvo. Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 99-100.

⁵⁴⁴ Ovde ne tvrdim da u budnom stanju, sa niskim nivoom pažnje, kad nemamo svest imamo iskustvo. Drugo je pitanje da li je za pojam iskustva određujuće postojanje svesti i podsvesti od tvrdnje da iskustvo ne možemo izjednačiti sa svešću, već moramo računati i na podsvesna dešavanja.

⁵⁴⁵ Thompson, *Mind in Life*, 264.

⁵⁴⁶ Na to najdirektnije ukazuje citat od ranije: „Uočite da nisam rekao da ta sredstva već omogućuju vaše *iskustvo* perspektive organizma, što bi bilo jednako *spoznaji* te perspektive. Iskustvo ili znanje o nečemu, to jest svijest, pojavljuje se kasnije.” Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 147.

⁵⁴⁷ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 223-224.

postaju mentalne slike,⁵⁴⁸ jesu deo procesa doživljavanja, prema mom mišljenju. Neuralni modeli nastaju trenutnim, prolaznim odabirom neurona i neuronskih krugova koji su adekvatani za odgovor na trenutnu interakciju organizma sa objektima. Neuralni modeli se mogu i ne moraju pretvoriti u eksplicitne mentalne modele, odnosno mentalne slike („film u mozgu”). Neke mentalne slike čine manifestne mentalne sadržaje koje nam svest omogućava iskusiti, dok druge ostaju nesvesne.⁵⁴⁹

Kada kažemo dispozicije stečene iskustvom i njihovo remodeliranje kasnijim iskustvima (treća i četvrta tačka sa spiska na 123 str.) mi ustvari mislimo na mehanizam pamćenja iskustava. Dispozicije su memorisana i implicitna znanja i mehanizmi kojima se: mentalne slike mogu konstruisati na temelju prisećanja, kojima se mogu generisati pokreti i kojima se može pospešiti obrada slika jer, na primer, utiču na nivo pažnje.⁵⁵⁰ Neuronske mreže čuvaju dispozicije i zovu se zone konvergencije.⁵⁵¹ Na osnovu dispozicijskih zapisa mozak može evocirati skup gotovo istih reakcija koje su postojale u trenutku proživljavanja nečega, u rasponu od emocija do intelektualnih činjenica.⁵⁵² Znamo da se u toku procesa doživljavanja iz minuta u minut reaktiviraju memorijski zapisi stvarajući vlastitu pulsaciju temeljne svesti.

Iskustvo sadrži informacije o potrebama organizma značajnim za samoodržanje organizma

Psiholozi na potrebe referiraju često sintagmom *potrebe organizma*, a u rečniku Američkog psihološkog društva definisane su kao stanja tenzije u organizmu nastale zbog deprivacije nečega potrebnog za preživljavanje, dobrobit ili ličnu ispunjenost.⁵⁵³ Perls važnost zadovoljavanja potreba, instinkta i poriva vidi u sticanju izvorne intuicije i znanja kako šta valja raditi i, povrhu svega, samopouzdanja u tome, kao i jedne opštije navike oslanjanja na sebe. Prema Rodžersu i Perlsu, mi nastojimo da zadovoljimo potrebe onako kako ih doživljavamo, u polju kako ga opažamo. Rodžers objašnjava da organizam uz učešće svesti procenjuje i uravnotežava sve organizmičke potrebe i socijalne zahteve, njihov relativni intenzitet i važnost te pronalazi ponašanje koje najviše odgovara zadovoljenju. Zato organizam naziva racionalnim, ne pripisuje racionalnost svesti. Kada se o racionalnosti govori kao o nečemu što je regulisano svešću, iz skupa često izostaju potrebe. A potrebe postoje kao zahtevi samoodržanja i kada smo ih svesni i kada nismo, i znaju preuzeti rukovodstvo nad emocijama, mišljenjem i ponašanjem.

Djuijeve odredbe potreba i odnosa koje one imaju sa iskustvom je najranija, i komplementarna sa odredbama koje su usledile. Prema Djuiju, iskustvo mora da sadrži informacije o potrebama jer su one eksponenti čovekovog prirodnog postojanja. Iako ne

---

⁵⁴⁸ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 310-311.

⁵⁴⁹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 323.

⁵⁵⁰ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 321.

⁵⁵¹ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 215-216, 323.

⁵⁵² Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 218.

⁵⁵³ *APA Dictionary of Psychology*, odrednica *need*, <https://dictionary.apa.org/need>, (pristupljeno 1.12.2022).

govore eksplicitno, isto se iščitava iz upotrebe sintagmi *iskustvo potrebe, doživljaj potrebe*, kod Perls i Rodžers. Djui ih još naziva nedovršenostima, Perls nedostajanjima. Zadovoljstvo i nezadovoljstvo nas izveštavaju o tome šta je potrebno za kompletnost, kaže Djui, odnosno, pomoću njih postajemo svesni šta nam je potrebno. I potrebe, i prateće nezadovoljstvo smatra objektivnim jer se podmiruju objektivnim dovršenjima u objektivnim situacijama, a ne subjektivnim ili privatnim. Perls na isti način određuje potrebe, smatrajući da čovek da bi ih zadovoljio mora u sredini naći ono što mu nedostaje. Koliko su potrebe važne u okvirima geštalt psihologije govori činjenica da se zadovoljenje potrebe naziva zatvaranjem geštalta. I isto kao što Rodžers tumači, samo drugim rečnikom, Perls govori o važnosti da se izabere ponašanje prema kriterijumu dominante potrebe, bilo da je lična ili potiče iz grupe. Prema Perlsu, prekidanja zadovoljavanja potreba stvaraju neurozu. Neurotični mehanizmi introjeksije, projekcije i retrofleksije razvijaju se kao odgovori na prekidanja iz sredine. S druge strane, niti je moguće niti je poželjno nikada ne prekidati sebe u svojim potrebama i namerama. Drugi termin za prekidanja koji je češći u novijoj psihološkoj literaturi je frustracija. Računa se da je potrebno da svaki čovek razvije određen stepen tolerancije na frustracije.

Prema Rodžersu, posledica veće otvorenosti za doživljaje svog organizma i manja upotreba mehanizama odbrane je smanjenje doživljavanja krajnjeg zadovoljenja jedne potrebe jer je osoba svesna i drugih svojih potreba. Druga posledica je bogatije doživljavanje i širi obim zadovoljenih potreba u nekom vremenskom rasponu. Zbog Rodžersovih i Perlsovih analiza dinamike između potreba i procesa doživljavanja smatram potrebe jednim od događaja na nivou procesa doživljavanja koji biva zanemaren u kritičkom mišljenju.

Emocije vezuju vrednost uz objekte, izazivaju neke brze reakcije i glasno govore o potrebama organizma u socijalnom okruženju

Emocije (*emotions*) su složeni obrasci reakcija, koji uključuju doživljajne, bihevioralne i fiziološke elemente, pomoću kojih pojedinac nastoji da se izbori sa značajnom stvari ili događajem.⁵⁵⁴ Osim doživljavanja osećanja (*feeling*), ovi složeni obrasci reakcija uključuju još telesne reakcije (visceralne i motorne), ekspresivne pokrete (izraze lica i zvukove) i ponašanja (npr. vikanje, plakanje, trčanje).

Emociju mogu da izazovu percepcije stimulusne situacije tj. mentalne reprezentacije tekuće stvarnosti,⁵⁵⁵ ali i psihogeni stimulusi tj. mentalne reprezentacije prošlih događaja ili imaginacije događaja. Simbolični stimulusi su treća vrsta okidača za emocije kada se rečima, bilo da smo reči čuli ili opazili, pridružuju mentalne predstave, a zatim sledi apersepcija i valorizacija datih mentalnih predstava i telesna reakcija koja je početak doživljavanja emocije. Još jedna vrsta stimulusa su asocijativni stimulusi pri

---

⁵⁵⁴ *APA Dictionary of Psychology*, odrednica *emotion*, <https://dictionary.apa.org/emotion>, (pristupljeno 1.12.2022).

⁵⁵⁵ Relani stimulusi se mogu ticati mene, drugih ili sveta. Ukoliko se tiču mene mogu biti somatogeni, odnosno izazvani opaženim promenama u organizmu. Zoran Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija* (Novi Sad: Prometej, 2004), 16.

kojima emociju ne izaziva opažena stimulusna situacija već ona koja se s njom asocira tj. kondicionira tzv. asocirana mentalna predstava.⁵⁵⁶

Prema teoriji emocija transakcionog psihoterapeuta Zorana Milivojevića, stimulusna situacija⁵⁵⁷ izaziva mentalnu predstavu, svesnu ili nesvesnu, njoj se pripisuje značenje (apercepcija) koje se potom vrednuje (valorizuje) nakon čega se javlja emocionalna telesna reakcija, pa akciona tendencija i tek onda mišljenje i akcija.⁵⁵⁸ Poduzeta aktivnost ima za cilj readaptaciju na novonastalu situaciju i to ne na bilo koji način već onaj koji ponovo dovodi u ravnotežu organizam i okruženje.⁵⁵⁹ Ako akcija ne dovede do adaptacije trebalo bi je menjati. Perls smatra da se potreba organizma javlja kada je poremećena ravnoteža, a uzbuđenje radi pojave potrebe najpre uzima emotivni oblik nestrpljenja. Ukoliko je ravnoteža toliko poremećena da je opstanak ugrožen oseća se užas ili strah. I Damazio smatra da emocije imaju ulogu u preživljavanju organizma koju ispunjavaju, između ostalog, vezivanjem vrednosti uz objekte i situacije iz prethodnog iskustva, čineći tako svaki objekat ili situaciju pobuđivačem neke emocionalne reakcije - jake, slabe, loše, dobre ili neutralne.

Milivojevićevu teoriju kružne emocionalne reakcije navodim da bih tematizovala dva momenta koja se odvijaju veoma brzo i nesvesno pre pojave telesnih reakcija karakterističnih za emociju, a koja značajno utiču na dalji tok emocionalnog doživljavanja i mišljenja. Netačne apercepcije i atipične valorizacije su veoma česte u populaciji, što je isto važno napomenuti, za razliku od patologija percepcija i mentalnih predstava koje su karakteristične za psihoze.⁵⁶⁰

Milivojević piše da do netačnih apercepcija dolazi zbog kognitivnih distorzija tj. zbog toga što „subjekt nema neke važne informacije, što koristi netačne informacije ili zbog raznih grešaka u zaključivanju (logičkih grešaka)”.⁵⁶¹ Ovde nije reč o čistoj informisanosti i logičkoj pismenosti koju ćemo popraviti boljom informisanošću i logičkim znanjem. Reč je o procesu pridavanja značenja percepcijama i idejama kroz njihovo asimilovanje u postojeći korpus znanja, odnosno njihovo razumevanje u odnosu na prethodna iskustva.

Valorizacija zavisi od vrednosnog sistema i uverenja o vrednostima. Teorije razvoja Žana Pijažea (Jean Piaget), Erika Eriksona i Roberta Sirsa (Robert R. Sears) slažu se u stavu da se vrednosni sistem stiče poistovećivanjem sa sistemom vrednosti značajnih drugih i učenjem iz situacija sopstvenog iskustva, u kojima najpre deca imaju

---

⁵⁵⁶ Više o tome vidi Zoran Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija* (Novi Sad: Prometej, 2004), 39, 49-51.

⁵⁵⁷ Zoran Milivojević insistira na korišćenju reči stimulusna situacija, a ne stimulus, da bi do izražaja došlo da opažamo ne samo stimulus već se mentalno reprezentuje celokupna realnost uključujući i stimulus. Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 40.

⁵⁵⁸ Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 38.

⁵⁵⁹ Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 13, 20.

⁵⁶⁰ Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 138, 141, 143.

⁵⁶¹ Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 141,

najviše interakcije sa značajnim drugim, a potom i širom društvenom zajednicom.⁵⁶² Osoba vrednosti ocenjuje prema njihovoj korisnosti za organizam ali i zajednicu. Damazio smatra da je jedan od načina na koji emocije ispunjavaju svoju ulogu u očuvanju organizma da preživi vezivanje vrednosti uz objekte i situacije iz prethodnog iskustva i njihovo aktiviranje putem asocijacije pri novom iskustvu. Drugi način na koji emocije ispunjavaju ulogu očuvanja organizma jeste opskrbljivanjem organizma brzim oblicima ponašanja koji daju putokaz u datoj situaciji. Neko može ići nasuprot svojih emocija, ili mimo njih, ali je pitanje da li bi time ostvario veću dobrobit za sebe nego kooperativnim odnosom sa emocijama. Trećim načinom emocije podupiru traganje za izvorima energije, skloništa i razmnožavanja, ocenom određenih objekata kao privlačnih ili odbojnih, ugrubo rečeno, odnosno celom paletom emocija koje su bremenite mnoštvom informacija i nijansi organizmičkog rasuđivanja.

Elisova REBT terapija je naročito usmerena na korigovanje apercpcija i valorizacija ukazujući na skrivena verovanja koja ih vode i na preterivanje u pridavanju značaja određenim stimulusima. Osveščivanje takvih verovanja pruža mogućnost da se pomoću kognitivne intervencije ona koriguju ukoliko je apercpcija netačna. Neadekvatna valorizacija zahteva intervencije drugačije vrste. Zahvaljući ovim intervencijama moguće je kod pacijenta ublažiti emocionalnu reakciju ili promeniti, što biva dovoljno da oseti olakšanje u svakodnevnom funkcionisanju. Dakle, osoba ne reaguje na stimulus već na značenje i vrednost koje mu pripisuje.

Nećemo na ovom mestu ulaziti u razlike među teorijama emocija i rezultate neuronaučnih istraživanja jer je cilj prikazivanja funkcionisanja emocija u dokazivanju da je uloga iskustva i doživljaja značajna za kritičko mišljenje. Rad ne pretenduje na precizno uobličavanje proširenog koncepta kritičkog mišljenja, ni na utvrđivanje teorije o procesu doživljavanja. Ono što je značajno za dokazivanje uloge iskustva u kritičkom mišljenju (i što nije sporno iz ugla različitih teorija) jeste da emocije upravljaju opažanjem (preko usmeravanja pažnje), sadrže informacije važne za preživljavanje, utiču na pamćenje (govore nam šta da pamtimo i „boje” sećanja na zapamćeno). Emocije i osećanja su deo procesa doživljavanja a one ukazuju na potrebe organizma.

Na emocije pak utiču vrednosti koje negujemo, uverenja i prošla iskustva kroz koja formiramo značenja i vrednosti. Kada kažemo prošla iskustva mi referiramo na mnoštvo različitih događaja koji su doživljeni organizmom, što značajno komplikuje razumevanje uticaja. Još jednom smo upućeni na činjenicu da je bitno biti otvoren za sopstvena iskustva u trenutku njihovog zbivanja. Retroaktivno izlaz možemo tražiti u rekonstrukciji prvih iskustava, snažnih, neobičnih, učestalih ili traumatičnih, što je sve mnogo komplikovanije od negovanja zdrave otvorenosti.

Do sada smo govorili o fazama nastajanja emocije, a sada o njenom doživljavanju. Kada se formira čulna reprezentacija objekta ili situacije, mehanizam hemijske i neuralne reakcije se odvijaju automatski izazivajući promene u telu i mozgu, tvrdi Damazio. On razlikuje stanje emocije koja nastaje delovanjem pobuđivača i predstavlja razvoj hemijskih i neuralnih reakcija koje dovode do promena u telu i mozgu, i odvojeno stanje osećanja kao mentalnu predstavu ovih promena, te svest o

---

⁵⁶² Boško Popović, „Upotpunjavanje 'celovitosti': Vraćanje u kolo brige, osećajnosti, ideala i vrednosti“, *Vaspitanje i altruizam*, Snežana Joksimović, Slobodanka Gašić-Pavišić, i Ljiljana Miočinović, (urednici), (Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 1997), 35-36.

osećanju. To je onaj period između opažanja stimulusne situacije do stvaranja mentalnih predstava o njoj, koji pominje Milivojević kao prvi stupanj emocionalne reakcije. Damazijevo razlikovanje je važno jer upućuje na događaje koji su brzi, automatski i nesvesni, izvan voljne intervencije. Milivojević i Damazio imaju slično objašnjenje da svesno mišljenje dolazi tek posle emocionalne telesne reakcije, međutim različite mentalne funkcije su uključene u proces opažanja, apersepcije i valorizacije.⁵⁶³ Na primer, emocije stimulišu asocijativni tok mentalnih slika sličnih slici koja je „pokrenula” nastanak emocije. Asocijacije mogu biti na mentalne slike nastale percepcijom, sećanjem ili opažanjem. Zbog toga „percepcija postaje selektivna jer osoba s povećanim senzibilitetom registruje događaje ili signale koji su kongruentni s doživljenom emocijom (emocija - specifična percepcija).”⁵⁶⁴ Damazio piše: „Tkanje našeg uma i naše ponašanje ispleteni su oko konstituiranja ciklusa emocija, poslije kojih slijede osjećaji koji postaju spoznati i potiču nove emocije - tekuća polifonija koja potcrtava i naglašava specifične misli u našim umovima i akcije u našem ponašanju.”⁵⁶⁵ Možemo imati poteškoće u prepoznavanju i tumačenju svojih emocija tj. ne razumeti kako se osećamo, osećati dve stvari u isto vreme, ili ne razumeti šta da radimo kad se osećamo na određen način. Problemi sa razumevanjem sopstvenih emocija vode u nerazumevanje tuđih emocija i poteškoće u interakciji, bilo da time štetimo sebi (npr. ne održavanje distance primerene osećanjima) ili drugima jer imamo poteškoće da prepoznamo na osnovu govora tela i rastumačimo (interpretiramo) emocije drugih.

Rodžers ukazuje na važnost razlikovanja jačine, dubine i širine dijapazona emocija koje se pojavljuju kod osobe. Moguće je postojanje restrikcija u doživljavanju emocija, ili pak ne postojanje zdravih granica. Na primer, neko oseća jake emocije, što obično ide u kombinaciji s burnim izražavanjem istih.⁵⁶⁶ Kod nekih osoba je primetna raznovrsnost emocija,⁵⁶⁷ a kod drugih se većina reakcija prepoznaje, na primer, kao bes ili radost. Neko sebe može ograničavati u pozitivnim emocijama, drugi u negativnim, itd. Rečnikom transakcione analize možemo govoriti o zabranama na određene emocije koje smo stekli tokom odrastanja, a potom interiorizovali. Rodžers stavlja u proporcionalan odnos zdravo emocionalno funkcionisanje sa otvorenošću za sopstvene doživljaje. Smatra da osobe što su bliže doživljajima svog organizma osećaju dublje, jasnije i pun dijapazon različitih emocija. Elis je proučavao koje negativne emocije su zdrave, s obzirom da pomažu ljudima u opstanku, pa tako tugu, razočarenje, frustraciju, uznemirenost i nezadovoljstvo smatra zdravim, a anksioznost, depresiju,⁵⁶⁸ bes i

---

⁵⁶³ Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 101.

⁵⁶⁴ Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 101-102.

⁵⁶⁵ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 52.

⁵⁶⁶ Milivojević smatra da je preteran intenzitet nekog osećanja, u smislu veoma snažne telesne reakcije, posledica grešaka na nivou apersepcije ili valorizacije. Izražavanje osećanja ima svoje specifične probleme u koje u nećemo ulaziti dublje. Zanima nas patologija nastajanja emocije i patologija doživljavanja emocije. Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 144.

⁵⁶⁷ *APA Dictionary of Psychology*, odrednica *need*, <https://dictionary.apa.org/need>, (pristupljeno 1.12.2022).

⁵⁶⁸ Dužina trajanja emocije je još jedan parametar patološkog doživljavanja emocije. O tome Milivojević piše „Zbog delovanja psihičkih kompleksa i protimičnog efekta može doći do toga da se osoba hronično preokupira određenim mentalnim predstavama, da razvije sklonost ka specifičnom tipu apersepcije i

samosažaljenje negativnim. REBT tehnikom zamišljanja podstiče klijente da zamisle nešto što doživljavaju kroz neko od nezdravih negativnih osećanja i da osećaju snažno data osećanja kako bi ih u sledećem koraku zamenili sa osećanjem slabije jačine, na primer, bes ljutnjom, očaj tugom, itd. Zapravo naknadno rade ono što se trebalo zbivati u trenutku primarnog doživljavanja datih situacija koje su izazvale negativne emocije.

Prihvatom stanovište da emocije organizuju, pre nego što ometaju, racionalno mišljenje, iako je tradicionalno, u istoriji zapadne misli, preovladavalo drugačije mišljenje. Takođe, one nam daju određene informacije o tome šta bismo trebali da uradimo (u retkim prilikama se iz akcione tendencije prelazi odmah u akciju). Na putu do promišljanja i akcije nalaze se mnogi međukoraci koji su prenebregnuti u raspravama o kvalitetnom kritičkom mišljenju, a koji svedoče o mogućnosti da celo zdanje logički perfektno izvedene argumentacije bude sagrađeno na pogrešnoj osnovi. Stoga u priču o kritičkom mišljenju uvodim pre svega pojam procesa doživljavanja koji u svom značenju podrazumeva emocionalnu obojenost percepcije, a širi je od pojma emocije. Predstavljanje Damazijevo i Perlsovog gledišta bilo je važno da bi nam ukazalo na značaj neverbalnog, u smislu njegovog praćenja telesnih pokazatelja, i u smislu praćenja signala neverbalne komunikacije sa drugima.

Pažnja ima selektivnu funkciju pri iskustvima i vodi se sa nekoliko kriterijuma: ranijim iskustvima, potrebama, interesima

Pažnja, zajedno sa nagonima, potrebama, interesima i željama utiče na selekciju onoga što ulazi u iskustvo ili biva svesno od svega što je bilo perceptivno dostupno. Pretpostavlja se da ljudi nemaju beskonačan kapacitet da se posvete svemu, stoga je veliki deo savremenih istraživanja u ovoj oblasti posvećen otkrivanju faktora koji utiču na pažnju i razumevanju neuronskih mehanizama koji su uključeni u selektivnu obradu informacija.⁵⁶⁹ Džejs je prvi koji je pokušao da definiše pažnju 1890. godine i izneo mnoge tvrdnje koje su danas neuronaučno potvrđene. Diltaj je 1910. izneo mišljenje da pažnja prekida tok trenutnog doživljavanja i dati deo toka čini dostupnim dubljoj kognitivnoj analizi, odnosno, „sagledavanju”. Prema APA psihološkom rečniku, pažnja je stanje u kome su kognitivni resursi usmereni na određene aspekte okoline, a ne na druge, a centralni nervni sistem je u stanju spremnosti da odgovori na stimulse.⁵⁷⁰

Naše učenje zavisi od sposobnosti da posvetimo pažnju okruženju, apsorbuje i istražimo informacije.

Karl Rodžers je 1961. govorio o uticaju pažnje značajnih drugih na formiranje odnosa prema sebi, odnosno na interiorizaciju istog tipa selektivnosti prema sopstvenim iskustvima sebe. Na ovaj način Rodžers objašnjava genezu nesklada između slike o sebi (samstva) i organizma i njegovih potreba.

---

valorizacije, da na meta-nivou potkrepljuje i održava dato osećanje, da pokušana aktivnost ne dovodi do adaptacije i slično." Milivojević, *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*, 144.

⁵⁶⁹ APA Dictionary of Psychology, odrednica *attention*, <https://dictionary.apa.org/attention>, (pristupljeno 1.12.2022).

⁵⁷⁰ APA Dictionary of Psychology, odrednica *attention*, <https://dictionary.apa.org/attention>, (pristupljeno 1.12.2022).

Perls pravi razliku između pažnje (*attention*) i svesnosti (*awarenes*). Svesnost opisuje kao „razređenog blizanca pažnje” jer je svesnost difuznija od pažnje. Svesnost znači da osoba opaža opušteno a ne napeto.⁵⁷¹

Gendlin detaljno sagledava drugu stranu razaranja toka doživljaja, odnosno bavljenja delom iskustva. On zapaža da iskustvo postoji nemo i delimično dok se na njega ne obrati pažnja, dok se do kraja ne oblikuje kroz proces fokusiranja i izrazi odgovarajućim rečima da ga čuje druga osoba. Njegova tehnika fokusiranja uči osobu da oseti smisao i postepeno ga „razmota” do punog značenja, onim tempom kojim reči same dolaze kao opis iskustva i osećanja koja ga prate.

Damazio 1999. godine objašnjava da na povećanje i fokusiranje pažnje u toku iskustva utiču emocije, i da se to može odvijati i na nesvesnom nivou. Nizak nivo pažnje prethodi temeljnoj svesti, a usmerena pažnja nastaje nakon pojave temeljne svesti. Pažnja i svest se javljaju u stepenovima i jedna na drugu utiču nekom vrstom uzlazne spirale.

Danas je poznato da je selekcija sadržaja zbog (ne)usmeravanja pažnje prisutna već u ranim, perceptivnim fazama (kada procesiramo samo fizičke karakteristike stimulacije), a ne samo u kasnijim, kognitivnim fazama (kada procesiramo i simbole, i kada je uključena i dugotrajna memorija i jezik).⁵⁷² Moduliranje percepcije događa se povratnom vezom iz viših centara nervnog sistema, odnosno iz čeonog i temenog režnja nakon što osoba održava pažnju na istom stimulusu u situacijama kada je izložena i drugim stimulusima.⁵⁷³ Viši centri iz kojih se vrši moduliranje pažnje razlikuju se u slučaju refleksne i voljne pažnje.⁵⁷⁴

„Niz eksperimenata pokazuje da dok visoko perceptivno opterećenje smanjuje smetnje distraktora, opterećenje radne memorije ili opterećenje koordinacije dvostrukih zadataka povećava smetnje distraktora. Ovi nalazi ukazuju na dva mehanizma selektivne pažnje: mehanizam perceptivne selekcije koji služi za smanjenje percepcije distraktora u situacijama visokog perceptivnog opterećenja koje iscrpljuje perceptivni kapacitet u procesuiranju relevantnih stimulansa i kognitivni kontrolni mehanizam koji smanjuje smetnje od percipiranih distraktora sve dok su kognitivne kontrolne funkcije dostupne za održavanje trenutnih prioriteta (nisko kognitivno opterećenje). Ova teorija rešava dugogodišnju ranu i kasnu debatu o selekciji i pojašnjava ulogu kognitivne kontrole u selektivnoj pažnji.”⁵⁷⁵

---

⁵⁷¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 42.

⁵⁷² Filipović Đurđević, Zdravković, *Uvod u kognitivne neuronauke*, 159.

⁵⁷³ Filipović Đurđević, Zdravković, *Uvod u kognitivne neuronauke*, 160.

⁵⁷⁴ Filipović Đurđević, Zdravković, *Uvod u kognitivne neuronauke*, 163.

⁵⁷⁵ Nilli Lavie, Aleksandra Hirst, Jan W. de Fockert, Essi Viding, "Load theory of selective attention and cognitive control", *Journal of Experimental Psychology. General*, Septembar 2004, Vol. 133, no.3, 339.

Pamćenje iskustava - slepe mrlje kao prekidi pamćenja, i kao reducirana iskustva, koja utiču na mišljenje

Odnos iskustva sa pamćenjem jasno izražava Diltaj kada kaže da je doživljavanje kontinuirano proticanje u vremenu u kom svaki momenat, još nesagledan, postaje prošlost. Vezu emocija, proživljenih iskustava i pamćenja istih rasvetljava Damazio kad kaže da kada se prisetimo objekta, mi se prisećamo i prošlih reakcija organizma na taj objekat.⁵⁷⁶ Emocija priziva iz sećanja važne činjenice po principu asocijacije. Pamćenje iskustva je široka tema koja je delimično dotaknuta kod prikaza Damazijevih shvatanja. Ovde je želim sagledati u vezi jednog uskog problema, a to je problem slepih mrlja.

Od analiziranih autora jedino Perls pominje tzv. slepe mrlje (*blind spots*) za koje koristi i termin pukotina (*crevice*) i praznina (*gap*). Stoga je neophodno ostvariti zadovoljenje u oblastima u kojima postoji pometnja, sapetost ili praznina. Pometnja može biti u pogledu identiteta sebe i drugih, ili neumeća uspostavljanja granice između sebe i sredine, a prema Perlsu, uvek predstavlja posledicu pogrešne orijentacije.⁵⁷⁷ Nepriznata pometnja je jedna od karakteristika neuroze.⁵⁷⁸ U vezi sa tim oblastima osoba ne vidi ono što ne želi da vidi, ne čuje ono što ne želi da čuje, ne oseća ono što ne želi da oseća - sve to da bi isključila ono što smatra opasnim, bilo objekte, bilo situacije.⁵⁷⁹ To mogu biti situacije koje su doživljene ružnim, bolnim ili „sramnim” ili objekti koji su izazvali takva osećanja. Slepe mrlje Perls tumači kao načine da se pometnja prekine, da se potpuno zbriše.⁵⁸⁰ To je moguće korišćenjem fantazije za oživljavanje uznemirujućeg događaja ili nedovršene situacije i identifikovanjem sa svim radnjama u kojima se učestvuje, uključujući i prekidanja sebe.⁵⁸¹ U toku ponovnog proživljavanja situacija koje su dovele do pometnje pomaže „prekopčavanje” sa vizuelnog predstavljanja događaja, na propriocepcije, i obrnuto.⁵⁸² Na taj način, situacija se dovršava, pod uslovom da ovog puta ne reaguje neurotičnim manipulacijama i moguće je „povratiti popriličan deo izgubljene ejdetske sposobnosti”.⁵⁸³

Promena koju uzrokuje veća otvorenost za proces doživljavanja

Emocije, pažnja, potrebe, interesi, želje, namere, stavovi, verovanja, itd., su međusobno povezani tako da utiču jedni na druge. Svi oni su konstitutivni za iskustvo, tj. doživljavanje. Damazijeva hipoteza da su iste neuralne strukture podloga stvaranja

---

⁵⁷⁶ Damasio, *Osjećaj zbivanja*, 161.

⁵⁷⁷ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 59, 74.

⁵⁷⁸ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 74. Vidi više Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 112 - 116.

⁵⁷⁹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 50.

⁵⁸⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 113.

⁵⁸¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 123.

⁵⁸² Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 105. Prema APA rečniku psihologije, propriocepcije su osećaji pokreta i položaja tela. *APA Dictionary of Psychology*, odrednica *proprioception*, <https://dictionary.apa.org/proprioception>, (pristupljeno 1.12.2022).

⁵⁸³ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 116.

temeljene svesti, regulacije i reprezentacije unutrašnjih stanja tela, emocija i proto-ja, ide u prilog Rodžersovom definisanju procesa doživljavanja dobrim delom kao nesimbolizovanog (pune „neverbalnih slika”), punog osećaja (budući da se emocije, i regulacija i reprezentacija unutrašnjih stanja tela odvija aktiviranje istih neuralnih struktura), i dostupnom za izvođenje zaključaka o tome kako percipirani objekti i situacije imaju veze sa organizmičkim vrednovanjima i slikom o sebi. Setimo se da Damazio tvrdi i da neverbalni prikazi sami po sebi predstavljaju vid spoznaje, a sekundarni neverbalni prikazi prikazuju odnos organizma i objekta. I Džui i Diltaj primećuju da kada se pozivamo na iskustvo, zapravo upućujemo na šira i osnovnija zbivanja koja prethode jezičkim i misaonim formulacijama.

Zato što su ove psihološke funkcije isprepletene, i svoju dinamiku ispoljavaju u procesu doživljavanja smatram da je potrebno i prikladno pristupiti razmatranju formiranja (kritičkog) mišljenja upravo iz ovog ugla, a ne pojedinačno s aspekta svake od ovih psiholoških funkcija uključenih u formiranje mišljenja. Konstrukt iskustva u proširenom smislu, odnosno govor o procesu doživljavanja, reprezentuje celinu faktora i njihovu dinamiku potrebnu za sagledavanje formiranja mišljenja i ponašanja. Veća otvorenost za proces doživljavanja menja način funkcionisanja svesti i emocija, što se odražava na mišljenje i ponašanje.

Na dijagramu 1. predstavljeno je iskustvo u proširenom smislu, koje obuhvata i proces doživljavanja, u odnosu sa faktorima koji utiču na njega tj. koji ga konstituišu, i sa izgubljenim informacijama važnim za organizam (a prvobitno sadržanim u njegovom doživljajima aktuelnih zbivanja, čije je iskorišćavanje sprečila slaba otvorenost za proces doživljavanja) za dalji proces mišljenja.

Dijagram 1. Krug predstavlja iskustvo u proširenom smislu koje obuhvata i proces doživljavanja. Strelice koje idu ka krugu označavaju šta utiče na doživljaj i šta može da ga menja. Strelice koje idu od kruga označavaju informacije važne organizmu, a sadržane u njegovim aktuelnim doživljajima, koje mogu da se izgubi iz doživljaja i da ne učestvuje u daljoj kognitivnoj obradi informacija.

Informacije iz oblasti pometnje, informacije o potrebama, informacije o poželjnim reagovanjima i vrednostnoj oceni objekta ili situacije sadržanih u emocijama, itd.

Potrebe, želje, emocije, verovanja, stavovi

Proširivanje svesti u Perslovom i Rodžersovom smislu na širok opseg različitih, pa i protivrečnih strana aktuelnih doživljavanja organizma, uticaće na celokupnu dinamiku ličnosti. Osoba je više otvorena za ukupno iskustvo koje mu je dostupno preko njegovog organizma i dozvoljava sebi da „odživi” svoja čulna i visceralna iskustva. Kognitivni procesi neće prevremeno i uz napor obrađivati doživljaje, iskrivljujući ili zanemarujući podatke koji se ne uklapaju u već stvorene okvire sadržaja svesti. Kognitivni procesi se odvijaju spontanije, neodređenosti i protivrečnosti informacija primljenih organizmom se konstatuju, i ako se njihova ocena odlaže ona je dostupna upotrebi. Uloga svesti koja omogućava da samstvo kakvo je opaženo bude u skladu sa aktuelnim doživljavanjima organizma je ranije okarakterisana kao „udobno smešteni stanovnik u društvu impulsa, osećanja i misli”⁵⁸⁴, ona ne kontroliše i ne upravlja njima. Kada svest funkcioniše na ovaj način pojedinac smanjuje broj pogrešnih predstava o sebi i spoljašnjem svetu. Zajedno sa porastom svesnosti svojih osećanja i stavova, onakvih kakvi postoje na nivou doživljaja organizma, menja se kvaliteta psihičke realnosti. Sa promenom kvaliteta psihičke realnosti povećava se svesnost spoljašnje realnosti, onakve kakva ona jeste. Na jednom mestu Denet tvrdi sledeći niz događaja - da promena koncepta (na primer, ljubavi) menja senzibilitet koji tada prevenira da određene situacije (npr. brigu da se nađe prava ljubav) doživljavamo na određen, stari način (stvaranjem jakih emocija - oduševljenosti, opustošenosti i dodatne energije).⁵⁸⁵ Dakle, on tvrdi mogućnost povratnog uticaja mišljenjem na proces doživljavanja.

Veća otvorenost za podatke unutrašnjeg doživljavanja izaziva posledice i na emotivnom planu. Osobe bliže svojim doživljajima organizma dublje osećaju, jasnije osećaju, i to širok spektar emocija, kako negativnih, tako i pozitivnih. Takođe, posledica je slobodnije i potpunije doživljavanje emotivnog odnosa sa drugima. Takave promene na nivou emotivnog funkcionisanja imaju za posledicu bogatije doživljavanje i širi obim zadovoljenih potreba u nekom vremenskom rasponu, jer smo ih svesniji.

Možemo reći da smo različiti ljudi, u različitom stepenu otvoreni prema procesu doživljavanja, i time svesti pristup kritičkom mišljenju na postojeće pristupe. Kada imamo u vidu da odgajamo ljude da budu ovakvi ili onakvi, kako privatno svoju decu, tako i mnoge u nastavnom procesu, značaj zdravog odnosa prema procesu doživljavanja dolazi do izražaja.

Prema dosadašnjem znanju šta utiče na doživljaj i šta može da ga menja i onome što može da se izgubi iz doživljaja i da ne učestvuje u daljoj obradi informacija, da li je reč o činjenicama u vezi iskustva koje zaista ograničavaju dostizanje epistemoloških standarda kritičkog mišljenja?

Odnos iskustva i mišljenja

Prema Damaziju, svrha svesti je uspostavljanje relacije između onoga ko misli i onoga o čemu misli. Sastavni deo toka misli je i *osećaj samog sebe* ovde i sada -

---

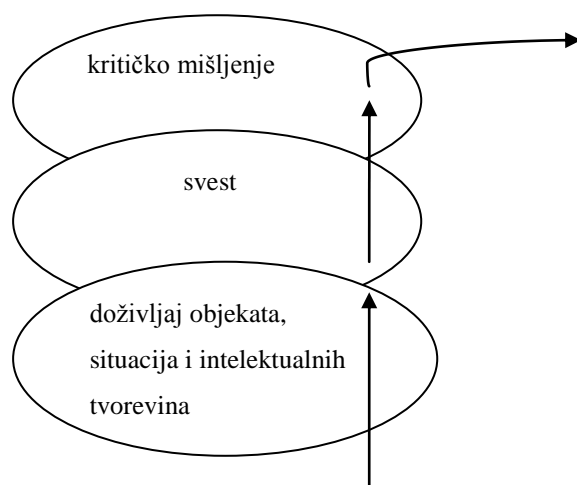
⁵⁸⁴ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 96.

⁵⁸⁵ Dennett, *Consciousness Explained*, 23.

odnosno *svest o sebi*. Damazio prihvata lični odnos organizma sa sadržajima svesti, naročito kada imamo u vidu njegovo shvatanje emocija i samstva. Prema Damazijevom shvatanju, misli se stvaraju u individualnoj perspektivi.

Da bih učinila očiglednijim odnos doživljaja i kritičkog mišljenja predstaviću odnos dijagramom (Dijagram 2.). Mi doživljavamo određeno iskustvo sa objektima, situacijama, ljudima, intelektualnim tvorevinama, itd. Deo datog iskustva je svestan, deo nesvestan. Svesni deo će se verbalizovati, počćeće kognitivno da se obrađuje kroz voljno nastojanje da o tome mislimo primenjujući visoke standarde dobrog mišljenja. Ako želimo da je mišljenje određenog tipa - tj. kritičko, onda ćemo reći da je završetak u kritičkom mišljenju. Ne mora svo mišljenje biti kritičko, skeptički nastrojeno i da za sve prosuđujemo razloge. Produkt kritičkog mišljenja je odluka ili usvojeno verovanje i evidencija. To se kroz ponašanje ili neku aktivnost ospoljava i vraća u svet kojim je naše doživljavanje provocirano. Ako je osoba otvorenija za proces doživljavanja, čime joj je dostupan veći opseg informacija i kada je relaksiranija u vezi toga da ih upotrebi, kategoriše i završi s njima, ona može bolje testirati tačnost primljenih informacija, onoga u vezi čega ima motivisanu sumnju, naknadno simbolizujući manje prijatne sadržaje, isprva odložene.

Dijagram 2. Iskustvo/doživljavanje - Svest - Kritičko mišljenje. Strelice predstavljaju interakciju sa sredinom. Strelica koja ulazi u elipse predstavlja stimulse koji postaju mentalne slike i predmeti kritičkog rasuđivanja, dok strelica koja izlazi iz elipse kritičkog mišljenja predstavlja izabrano ponašanje nakon kritičkog rasuđivanja s kojim osoba (organizam) deluje na sredinu.

Kako na mišljenje utiču slepe mrlje, ugao gledanja (horizont), dijapazon iskustva, itd? Šta se od toga može rešiti preko baterije tehničkih veština koje se podučavaju na kursovima kritičkog mišljenja, normiranim postupcima, pažljivim proveravanjem da se ne napravi logička greška u zaključivanju? Na primer, previše generalizovana verovanja koja je Albert Elis proučavao verovatno bivaju ublažena kroz pravila generalizacije, međutim, ne dotiču nesvesna verovanja koja deluju, a ne ispoljavaju se kroz misli koje su do kraja simbolizovane jezički.

Kao uvod u sledeću glavu disertacije konstruisaću jedan primer o uticaju pažnje, verovanja, odnosno, vrednosnog sistema i desenzitizacije na kritičko mišljenje. Lik u

ovom izmišljenom primeru zvaće se Vojin. Vojin se nalazi u neugodnoj društvenoj situaciji, neko je napravio šalu kojom je ponižen. Rekli bismo laički da Vojin ne opaža dobro situaciju. Do zanemarivanja činjenica koje bi mu ukazale da je bio ponižen došlo zbog selektivnosti pažnje. Vojin je veoma obrazovana osoba, pokazuje izrazitu sposobnost da kritički misli, na primer, u prirodno-matematičkim oblastima. Očekujemo da u obzir uzima i važne činjenice za reagovanje u društvenim situacijama. Kada pitate Vojina šta se dogodilo u stanju je da rekonstruiše događaj, ali bez činjenica koje ukazuju na poniženje. Tek kada vi skrenete pažnju Vojinu na određene rečenice i postupke antagoniste, i zapitate ga da li je to bilo neprijatno ili prijatno, šta je moglo da znači, i tako dalje, on počinje da shvata da je bio ponižen.

Pretpostavićemo da je u Vojinovom slučaju do prenebregavanja datih momenata događaja došlo zbog selektivnosti pažnje, a ne iz nekog drugog razloga, poput nedostatka znanja potrebnih da pravilno razume situaciju i poruku antagoniste, ili vođenja određenim iracionalnim verovanjem. S obzirom na prirodu selektivnosti, pitamo se, na šta Vojin usmerava pažnju - za čim traga u datom društvenom kontekstu te ne prepoznaje da je za njega negativan, i zašto ne reaguje adekvatno na datu situaciju (ljutnjom)? Pretpostavićemo još da se data selektivnost ponavlja iz situacije u situaciju i Vojin postepeno sebe dovodi u položaj potlačenosti. Često u životu ne možemo s lakoćom ukazati na razloge zašto je neko izložen nasilju.

Ovakav društveni položaj možemo objasniti time da nije kritički mislio u situacijama koje je proživljavao. Pretpostavićemo još, da bismo se dotakli i Džejmsovih uvida, da je u Vojinovom slučaju prelaženje preko uvreda stvar stečene navike, stečene, na primer, u porodici. Vojin poniženja shvata sastavnim delom komunikacije sa bliskim ljudima, ali to nije tako za ljude koji su ga testirali da li će trpeti tlačenje.

Koliko pojačana pažnja na predmet ineresa može da poboljša kognitivnu obradu informacija i dovede do boljih argumenata i do osmišljavanja raznovrsnih argumenata? Drugačije formulisano, pitamo se gde su granice manipulacije pažnjom na osnovu savremenih neuronaučnih, psiholoških i psihoterapijskih znanja? Koliko puta nismo svesni emocije jer je blagog intenziteta, a ona utiče na naše misli? Koliko puta ne možemo da razumemo šta osećamo i zašto (polja konfuzije o kojima Perls govori), ignorišemo i tvrdimo određene ideje dalje?

II - TEORIJE KRITIČKOG MIŠLJENJA - MESTO ISKUSTVA I DOŽIVLJAJA

U ovom delu rada razmatram kako se koriste pojmove iskustva i doživljaja u teorijama kritičkog mišljenja Roberta Enisa (Robert Ennis), Ričarda Pola (Richard Paul), Džon Mekpeka (John McPeck) i Harvi Sigela (Harvey Siegel). Cilj mi je bio da procenim koliko se ovi autori bave mišljenjem na koje obično utiču emocije, potrebe, interesi, predrasude i namere. Podsetimo se Albert Elisove teze o holističkoj stopljenosti mišljenja sa osećanjem i ponašanjem, odnosno, teze da je mišljenje o nekom pitanju praćeno senzo-motornim procesima i „emociranjem” datog pitanja. Ovde ne govorimo o ponašanju kao posledici izbora aktivnosti mišljenjem. Ako to prihvatimo, problem nastaje ako se izražavanje emocija, telesnih ekspresija koje normalno prate emocije, izražavanje sopstvenih najvnih verovanja i interesa kroz proces mišljenja tretira kao manjak racionalnosti i izgrađenosti. Na koji način ovi subjektivni aspekti našeg iskustva utiču na kritičko mišljenje biće tema kasnije u trećoj glavi doktorata. Tada ću govoriti i o presudnoj važnosti osiguravanja prostora za slobodu datih vidova izražavanja ličnosti kako bi se na njihovom temelju izgradilo istinsko kritično rasuđivanje. U ovoj glavi ispitivanje je usmereno na procenu da li četiri najzvučnija imena teorije kritičkog mišljenja zanemaruju ulogu iskustva i doživljaja za kritičko mišljenje putem strogo definisane metodologije kvalitativne analize sadržaja. Ili drugačije rečeno, usmereno je na traženje tvrdnji koje svedoče da njihovi koncepti kritičkog mišljenja računaju na procese koji prethode refleksivnoj logičkoj manipulaciji sadržaja mišljenja. Takođe, tražiću i eventualne instrukcije u vezi odnošenja prema datim procesima, kao što su date za epistemološke i logičke operacije.

Prema Sigelu, moguće je poistovetiti racionalno, dobro i kritičko mišljenje jer se i racionalno mišljenje i kritičko odnose na relevantnost razloga.⁵⁸⁶ Verovanja, zaključci i dela su racionalni u meri u kojoj osoba ima dobre razloge za njih, a imati sposobnost kritičkog mišljenja znači imati sposobnost procenjivanja kvaliteta kandidovanih razloga.⁵⁸⁷ Kritičko mišljenje je moguće istraživati u svetlu epistemoloških i logičkih kriterijuma koje razlozi i argumenti treba da zadovolje (kako to čine Sigel, Enis i Pol), i ispitivanjem veština, sposobnosti i dispozicija koje prema tome treba razvijati kod osoba.⁵⁸⁸ Iako značajna, ovakva istraživanja su nedovoljna. Stoga sam istraživanje kritičkog mišljenja proširila i na psihološke procese i dinamiku konstrukata ličnosti, koji obezbeđuju da osoba racionalnije misli i bude otvorenija za preispitivanje razloga za svoje stavove, a ne samo tehnički sposobnija za njihovo preispitivanje. U ovoj glavi rada nastojim da zađem dublje od razmatranja dispozicija i osobina, i šire od razmatranja kognitivnih procesa. Pošla sam od hipoteze da ću u tome uspeti ako pođem od ispitivanja kako funkcioniše proces doživljavanja.

---

⁵⁸⁶ Sharon Bailin, Harvey Siegel, "Critical Thinking", *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith, Paul Standish (ed.s), (Blackwell Publishing, 2003), 181-182.

⁵⁸⁷ Bailin, Siegel, "Critical Thinking", 188.

⁵⁸⁸ Na primer, za traženje adekvantnih evidencija u prilog tezama, prepoznavanje pojednostavljenih oblika argumenata (*over-generalisation*), procenjivanje da li su argumenti konzistentni i koherentni zajedno, itd.

Filozofi kritičkog mišljenja se bave najčešće normativnom dimenzijom kritičkog mišljenja, a ima i onih koji razumeju širu ulogu iskustva kao Džejms i Pers, ali ni to nije dovoljno. Stoga smatram potrebnim istražiti kritičko mišljenje u kontekstu koji obuhvata kako njegovu epistemološku i logičku stranu, tako i psihološke procese kojima je podržano, dinamiku ličnosti i njegovu manifestaciju u ponašanju. Na poslednji kontekst su se usredsredila istraživanja pragmatista. Džejms piše 1890. godine u knjizi *The Principles of Psychology*: „Moje mišljenje je pre svega, na kraju, i uvek radi mog delanja, i ja mogu da činim samo jednu stvar u isto vreme.”⁵⁸⁹ Takođe, Džejms smatra da potrebe, interesi i svrhe osobe imaju istaknutu ulogu za mišljenje.⁵⁹⁰ Smatram da to važi i za kritičko mišljenje i ponašanje, kako verbalno, tako i neverbalno ponašanje. Prema Persu, verovanja imaju funkciju da uspostave navike delovanja.⁵⁹¹ Ako stavimo u vezu epistemološku definiciju znanja, prema kojoj se znanje temelji na verovanjima, i Persovu definiciju verovanja, kao otelovljene navike delovanja koja ispoljava osećanje sigurnosti u ono što se misli,⁵⁹² postaje transparentnije koliko smo u procesu sticanja znanja upućeni na njegove korene u celovitom organizmu.

Džui u knjizi *How We Think* 1910. godine objašnjava svoj koncept reflektivnog mišljenja u odnosu na naučni metod, čime je kreirao osnovu za pojam kritičkog mišljenja kakav se danas koristi. Pojmovi reflektivno mišljenje i rešavanje problema (*problem-solving*) od značaja su za pojam kritičkog mišljenja. Džui, koga smatraju autorom prve moderne definicije kritičkog mišljenja, određuje reflektivno mišljenje kao „aktivno, istrajno i pažljivo preispitivanje uverenja ili pretpostavljenih formi znanja, u svetlu razloga koji ih podržavaju i daljih zaključaka ka kojima vode.”⁵⁹³

Ne postoji jasna saglasnost na šta se odnosi termin kritičko mišljenje. Ričard Pol u tekstu „Kritičko mišljenje i kritička osoba” piše: „Nije moguće razviti koherentni koncept kritičkog mišljenja bez razvijanja koherentnih koncepata racionalnosti, iracionalnosti, obrazovanja, socijalizacije, kritičke osobe i kritičkog društva, premda se svi pobrojani koncepti odnose jedni na druge i međusobno rasvetljavaju.”⁵⁹⁴

Filozofske koncepcije kritičkog mišljenja koje sam uzela u obzir pri izboru užeg kruga koncepcija koje ću analizirati su od Džona Džuija, Roberta Enisa, Ričarda Pola, Džona Mekpeka, Pitera Fačonea (Peter Facione), Aleka Fišera (Alec Fisher), Majkla Skrivena (Michael Scriven), Barbare Tejer-Bejkon (Barbora Thayer-Bacon), Džejn

---

⁵⁸⁹ James William, *The Principles of Psychology*, Vols. 1 & 2., Harvard University Press, [1890] 1983, 960.

⁵⁹⁰ James, *The Principles of Psychology*, Vols. 1 & 2., 1983, 964.

⁵⁹¹ Charles Sanders Peirce, "The fixation of belief", *The Essential Peirce*, Vol. I, Houser N., Kloesel C. (eds.), (Bloomington: Indiana University Press, [1877] 1992), 114, 129. Verovanja su i navike uma i navike delovanja. Ako verujemo da je neki objekat, na primer tvrd, to znači da smo spremni da sa njima rukujemo kao sa objektom takvih karakteristika.

⁵⁹² Charles Sanders Peirce, "The fixation of belief", *The Essential Peirce*, Vol. I, Houser N., Kloesel C. (eds.), Indiana University Press, Bloomington, [1877] 1992, 114.

⁵⁹³ John Dewey, *How We Think. A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process*, (Chicago: Henry Regnery Company, 1933), 9.

⁵⁹⁴ Paul Richard, "Critical Thinking and the Critical Person", *Thinking: The Second International Conference*, Routledge, 2018.

Roland Martin (Jane Roland Martin), Šeron Belen (Sharon Bailin),⁵⁹⁵ Metjua Lipmana (Matthew Lipman), Harvi Sigela, Izraela Šeflera (Israel Scheffler). Najrazvijenije filozofske koncepcije kritičkog mišljenja su prema Dejvidu Hičkoku sledećih sedam: Djujjeva, Enisova, Polova, Fačoneova, Fišerova, Skrivenova i od Tejer-Bejkon. Prema filozofu Dejvidu Hičkoku (David Hitchcock) koji se bavi kritičkim mišljenjem, sveobuhvatna filozofska koncepcija kritičkog mišljenja uključuje prikaz šta je kritičko mišljenje, analizu komponenata procesa kritičkog mišljenja, set kriterijuma i standarda za dobro izvođenje ovih komponenti i vođenje celog procesa, prikaz mentalnih stanja (znanja, sposobnosti, dispozicija i stavova) koji doprinose da se ovi standardi dostignu, i prikaz doprinosa ovih mentalnih stanja mišljenju.⁵⁹⁶

Enis, Pol i Mekpek su poistovećeni sa pokretom neformalne logike (*Informal Logic Movement*), pri čemu Mekpek kao kritičar, a ne kao pripadnik ovog pokreta, smatra Sigel. Enis i Pol su posvećeni promulgaciji neformalne logike umesto formalne i poboljšavanju obrazovne prakse.⁵⁹⁷

Ako naglašavamo samo emancipovanje razuma, javljanje ili potiskivanje potreba i emocija može ometati rasuđivanje. Ako se ne bavimo svojim potrebama i emocijama lako možemo doći, na primer, u stanje desenzibilizovane osobe, ili agonalne, ili sklone neurotičnim mehanizmima. Mislim da je tada kvalitet kritičkog mišljenja upitan.

Možemo govoriti o razvijanju kompletne osobe do njenih mogućnosti, jer želimo imati u vidu da su neki nedostaci posledica genetike ili povrede. Daću primer aleksitimije (*alexithymia*) koja se često naziva „emocionalna slepoća”. Ne svrstava se u poremećaje mentalnog zdravlja i ima prevalencija u opštoj populaciji do 19%.⁵⁹⁸ Poređenja radi, prevalencija obolelih od dijabetesa u Srbiji 2022. godine je 12,2 %.⁵⁹⁹ Ako poznajete nekoga sa dijabetom, još je verovatnije da poznajete nekoga sa aleksitimijom, i možda cenite kako kritički rasuđuje. Aleksitimiju karakterišu poteškoće da se emocionalni telesni signali rastumače kao odgovarajuća emocija i da se ona izrazi, drugim rečima, osoba ne razume osećanja iako ih doživljava, nedostaju joj reči kako bi ih opisala. Dato stanje povlači za sobom i poteškoće sa prepoznavanjem sopstvenih potreba i želja. Kao posledicu aleksitimija ima slabije razumevanje osećanja drugih ljudi, odnosno poteškoće prepoznavanja efekata koje sopstvene reči i postupci imaju na druge osobe, zato drugi takvu osobu smatraju hladnom i racionalnom. Aleksitimija je

---

⁵⁹⁵ Ukoliko je prezime izvorno englesko, a ne francusko treba ga transkribovati kao Bejlin. U ovom trenutku nemam potrebnu informaciju i opredelila sam se za transkripciju koja izgleda verovatnija.

⁵⁹⁶ David Hitchcock, "Seven Philosophical Conceptions of Critical Thinking: Themes, Variations, Implications", *Critical Thinking and Reasoning: Theory Development, Instruction, and Assessment*, Daniel Fasko, Jr. and Frank Fair (eds.), Brill, Sense, Leiden, Boston, 2021, 9-10.

⁵⁹⁷ Harvey Siegel, *Educating Reason: Rationality, Critical Thinking, and Education*, New York: Routledge, 1988.

⁵⁹⁸ Izvorna istraživanje prevalencije aleksitimije na populaciji Srba nisam susrela u obliku u kom postoje za Finsku, Nemačku, Kinu, itd. Prevalencija od 19% je iz 2013. godine prema Timoney Linden R., Holder Mark D., *Emotional Processing Deficits and Happiness - Assessing the Measurement, Corelates, and Well-Being of People with Alexithymia*, Springer, 2013, 13.

⁵⁹⁹ Podatak sa sajta evropskih članica IDF-a (International Diabetes Federation), <https://idf.org/our-network/regions-members/europe/members/156-serbia.html>, (pristupljeno 15.9.2022).

prvi put opisana kao specifičan kognitivni i afektivni stil pacijenata sa klasičnim psihosomatskim oboljenjima koji su pokazivali malo uvida u svoje emocije i nisu reagovali na dinamičku psihoterapiju. Petar Sifneos (Peter Sifneos), psihoterapeut, razvio je konstrukt i uveo termin 1972. godine.⁶⁰⁰ Savremeni autori još uvek koriste termin aleksitimija da opišu pomenut skup nedostataka obrade emocija i široko je prihvaćeno da je to dimenzionalna crta koja je normalno raspoređena u opštoj populaciji. Takođe i neuroticizam, o kom smo govorili, je ima normalnu distribuciju u opštoj populaciji. Podsetimo se teze Luisa Goldberga o pet glavnih crta ličnosti, među kojima je neuroticizam definisana kao crta ličnosti koju karakteriše emocionalna nestabilnost i naklonjenost negativnim afektima.

1. Analiza upotrebe pojmova iskustvo i doživljaj u teorijama kritičkog mišljenja

Filozofi obrazovanja su od 60-ih godina 20. veka radili na definisanju i objašnjenjima suštine kritičkog mišljenja preko standarda i kriterijuma za njegovo izvođenje. Od velikog je značaja što su identifikovali dispozicije i sposobnosti koje doprinose uspešnosti. Piter Fačone je napravio korisno razlikovanje između dispozicija koje imaju ulogu u pokretanju kritičkog mišljenja, nazivajući ih inicijalnim (*initiating dispositions*), i dispozicija koje su značajne za održavanje nivoa kritičkog mišljenja kad je proces počeo, tzv. internih dispozicija (*internal dispositions*).⁶⁰¹ S druge strane priče o dispozicijama onako kako su predstavljene u filozofskoj literaturi nalaze se moguće disfunkcije na planu procesa doživljavanja koje nisu dovedene u vezu sa nesticanjem dispozicija i sposobnosti. U okviru teorija kritičkog mišljenja ne daje se odgovor na pitanje *kako se razvijaju preporučene dispozicije*. Metaforički rečeno, sa svim onim što je razvijeno u okviru teorija o kritičkom mišljenju učitelji kritičkog mišljenja su i dalje u predvorju, da bi kod nekog izgradili istinsko kritičko mišljenje morali bi dati i neke instrukcije u vezi onih privatnijih procesa koji učestvuju u kritičkom mišljenju „domaćina”. Disfunkcije na emotivnom planu, vrednosnom, interesnom ili u procesu doživljavanja nisu rezervisane samo za osobe sa poremećajima, već su, manje ili više, u jednom ili drugom obliku, prisutne i kod zdravih pojedinaca. Psihološko zdravlje ovde definišem u najširem smislu kao funkcionalnost za obavljanje bitnih životnih uloga. S obzirom da je reč o procesu doživljavanja koji je u osnovi svih nas, bilo bi važno povezati kritičko mišljenje s tom osnovom.

Enis i Pol su naročit doprinos pružili razumevanju elementarne strukture kritičkog rasuđivanja, govoreći o hipotezama, razlozima, informacijama i njihovim izvorima, načinu izvođenja zaključka, razmatranju situacije i svrhe zbog koje se rasuđuje o datom pitanju, pojmovima koji se koriste, tački gledišta iz koje se rasuđuje. Pol i Elder su uveli u priču o kritičkom mišljenju i psihološke procese vezane za

---

⁶⁰⁰ Peter E. Sifneos, "The prevalence of 'alexithymic' characteristics in psychosomatic patients", *Psychotherapy and Psychosomatics*, Vol. 22, no. 2-6 (1973), 255–262.

⁶⁰¹ Peter A. Facion, *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*, Executive Summary of APA Delphi Research Project, California State University, 1990, 25.

rasuđivanje, naročito koristeći znanja o verovanjima, egocentrizmu, sociocentrizmu i interesima. Zahvataju problem dosta duboko zahtevom da se ponašanje osobe treba što manje razlikovati od njenog mišljenja i govora.

Filozof Mark Mejson (Mark Mason) na sledeći način ukratko predstavlja suštinu teorija kritičkog mišljenja Enisa, Pola, Mekpeka, Sigela i Roland Martin: „Enis brani koncepciju kritičkog mišljenja koja se primarno temelji na specifičnim veštinama. Pol takođe ističe veštine povezane sa kritičkim mišljenjem. Mekpek se zalaže za stanovište da je kritičko mišljenje svojstveno specifičnim disciplinama i da zavisi od temeljitog znanja i razumevanja sadržaja i epistemologije izvesne discipline. Sigel, za kojeg kritičko mišljenje znači da se bude ‘na odgovarajući način pokrenut razlozima’, zalaže se za ‘komponentu procene razloga’ u domenu veština, kao i za ‘komponentu kritičkog stava’ u domenu dispozicija. [Džejn Roland] Martin, koja ističe dispozicije povezane sa kritičkim mišljenjem, smatra da je ono motivisano i utemeljeno u moralnim perspektivama i specifičnim vrednostima. Nešto noviji doprinos temi, poput onih koji su dali Barbara Tejer-Bejkon, Kal Alston i En Felan [Anne Phelan], teže da odgurnu ograničenja domena koje je, po ovom pitanju, otvorila Martin.”⁶⁰²

Prve četiri teorije kritičkog mišljenja izabrane za analizu su dobro razvijene. Njihovi autori definišu kritičko mišljenje, razlažu ga na komponente procesa kritičkog mišljenja, govore o kriterijumima i standardima za njihovo izvođenje. Takođe govore i o mentalnim stanjima (znanju, sposobnostima, dispozicijama i stavovima) koja doprinose da standardi budu zadovoljeni. Prvo ću navoditi kako definišu kritičko mišljenje i kakva im je koncepcija, o kojim komponentama govore, a zatim ću se koncentrisati na analizu njihove upotrebe pojma iskustva, i da li mu pripisuju neku ulogu u kritičkom mišljenju, i ulogu procesa doživljavanja za proces mišljenja. Na ideje Džejn Roland Martin i Tejer-Bejkon pozvaću se u zaključku ovog poglavlja.

Robert Enis

Robert Hju Enis (Robert Hugh Ennis) je 1962. godine izdao članak „A Concept of Critical Thinking” u časopisu *Harvard Educational Review*⁶⁰³ sa kojim je uveo pojam kritičkog mišljenja u žižu interesovanja većeg broja naučnika. S obzirom da je Enis koncepciju kritičkog mišljenja proširio u knjizi *Critical Thinking* 1996. godine, ova knjiga je uzeta za osnovu analize u nastavku.⁶⁰⁴

Definicija kritičkog mišljenja

---

⁶⁰² Mark Mason, "Critical Thinking and Learning", *Critical Thinking and Learning*, Mark Mason (ed.), Blackwell Publishing, 2008, 2.

⁶⁰³ Robert Hju Ennis, "A Concept of Critical Thinking", *Harvard Educational Review*, Vol. 32, no. 1 (1962), 82-111.

⁶⁰⁴ Robert Hugh Ennis, *Critical Thinking*, New Jersey: Prentice Hall, 1996.

Enis je 1962. definisao kritičko mišljenje kao ispravnu procenu iskaza⁶⁰⁵ i njom dao presudan značaj ulozi neformalne logike. Kasnije je ovu definiciju zamenio širom, prema kojoj je kritičko mišljenje proces razumnog reflektivnog mišljenja koje je fokusirano na donošenje razumnih odluka (*reasonable decisions*) o tome šta verovati i šta raditi.⁶⁰⁶ Već na prvim stranicama knjige *Critical Thinking*, Enis ističe ljudsku zavisnost od verovanja, te odluke o verovanjima smatra fundamentalnim i prethodećim odlukama o aktivnostima. Glavnu ulogu u odlučivanju o tome šta verovati imaju argumenti (razlozi koje navodimo u prilog).⁶⁰⁷

Komponente kritičkog mišljenja

Svoj prikaz procesa kritičkog mišljenja Enis označava akronimom FRISCO (*Focus, Reason, Inference, Situation, Clarity, Overview*). Reč je o šest osnovnih komponenti na koje on razlaže kritičko mišljenje i čije korišćenje preporučuje kao kontrolnu listu (*checklist*).⁶⁰⁸ Nekada se u procesu kritičkog mišljenja ide kroz ove komponente navedeni redosledom, ali se takođe često taj redosled menja ili se po više puta vraća na neku od njih. Zbog date nezavisnosti naziva ih elementima kritičkog mišljenja i komponentama, radije nego fazama, sekvencama ili koracima. Međutim, one se posmatraju pretežno dinamički - kao elementi procesa kritičkog mišljenja.

Prvo je potrebno da osoba zna „O čemu se radi?” ili „Šta neko pokušava da dokaže?”. U strukturi argumenta, odgovor na ova pitanja je zaključak argumenta, a u strukturi dokaza, hipoteza.⁶⁰⁹ Međutim, kao faza u procesu mišljenja ova pitanja su polazna tačka: „Prva stvar u pristupanju bilo kojoj situaciji jeste da se razume suština, prepreka, pitanje ili problem. Bez ovog znanja (fokusa), izgubićete veći deo svog vremena.”⁶¹⁰ Biće potrebno sebe podsećati šta je u fokusu tokom kritičkog mišljenja ili preispitati da li je fokus i dalje isti kao na početku.

Sledeće što osoba obično radi je formulisanje ili razmatranje razloga za i protiv određene teze. Osnovno pitanje za proveru je „Da li su razlozi prihvatljivi (*acceptable*)?”. O njihovoj prihvatljivosti i snazi se sudi različitim kriterijumima u zavisnosti od tipa argumenata čiji su deo (deduktivni, induktivni, kauzalni, tip najboljeg

---

⁶⁰⁵ "the correct assessing of statements" u tekstu Robert Ennis, "A Concept of Critical Thinking", *Harvard Education Review*, Vol. 32, no. 1 (1962), 82. Prema Ennis, Robert, "Critical Thinking and Subject Specificity: Clarification and Needed Research", *Educational Researcher*, 1989, Vol. 18, No 3, 4.

⁶⁰⁶ U predgovoru svojoj knjizi: "Critical thinking is a process, the goal of which is to make reasonable decisions about what to believe and what to do." Ennis, Robert, *Critical Thinking*, xvii. U rečniku pojmova na kraju knjige stoji: "Critical thinking is reasonable reflective thinking that is focused on deciding what to believe or do." Ennis, *Critical Thinking*, 396.

⁶⁰⁷ Ennis, *Critical Thinking*, 1-2.

⁶⁰⁸ "The six basic elements in the FRISCO process of judging arguments are Focus, Reasons, Inference, Situation, Clarity, and Overview. This list of interdependent elements is not a sequence of steps; rather, it is a checklist to use to ensure that you have done the major things. The word *FRISCO* is a device to help you remember them." Ennis, *Critical Thinking*, 13.

⁶⁰⁹ Ennis, *Critical Thinking*, 5, 365.

⁶¹⁰ Ennis, *Critical Thinking*, 4.

objašnjenja, itd.).⁶¹¹ Ako su razlozi loši, ne mora da znači da je i zaključak netačan. U tom smislu se razlozi trebaju zasebno razmatrati od drugih komponenti FRISCO koncepta kritičkog mišljenja, ali i kao povezani. Na primer, razlozi (*Reason*) predstavljaju premise od kojih polazi zaključivanje (*Inference*) ka zaključaku (*Focus*) argumenta.⁶¹²

Enis pod trećom komponentom kritičkog mišljenja strogo misli na izvođenje zaključka (*inference*), dakle zaključivanje, ne na produkt izvođenja - zaključak (za njega koristi reč (*conclusion*)).⁶¹³ U ovoj fazi osoba koja kritički promišlja ne postavlja pitanje da li su razlozi prihvatljivi, već da li su dovoljni (*sufficient*) za zaključak (pod uslovom da su i razlozi prihvatljivi).⁶¹⁴ Za procenjivanje izvođenja zaključka od pomoći je poznavanje logike.

Svako verovanje ili odluka deo su neke šire situacije. Ona određuje značaj problema, neka pravila zaključivanja i otkriva bitne faktore koje treba uzeti u obzir, a nisu isprva uočljivi, stoga joj treba posvetiti zasebnu pažnju. Situacija može uključivati ljude (njihovu istoriju, odanost, znanje, emocije, svrhe, predrasude, članstva u grupama, interesovanja, itd), fizičko i socijalno okruženje (a time i porodice, vlade, institucije, religije, zaposlenja, klubove, komšiluk, itd). Ove činjenice mogu biti relevantne i za značenje onoga što mislilac radi i o čemu sudi.⁶¹⁵

Peta komponenta FRISCO koncepta kritičkog mišljenja zahteva dodatno ulaganje u jasnoću izražavanja koja pomaže odlučivanju i primeni odluke. Ona podseća osobu da pojasni značenje reči ako je potrebno, pruži primer značenja i slučajeve koji liče, ali nisu primeri.⁶¹⁶ Radi jasnoće argumenta potrebno je ukloniti nerelevantne rečenice, one koje se ne odnose na razloge, situaciju, značenja ili suprotnu poziciju.

Pregled svih elemenata (*Overview*) zahteva da se osoba „odmakne korak unatrag” kako bi procenila koliko je dobro obavila zadatak svakog od pet elemenata (FRISCO) i kako se oni uklapaju u celinu. Presek stanja se treba raditi nekoliko puta tokom procesa mišljenja i odlučivanja, u tom smislu je kritičko mišljenje reflektivno.⁶¹⁷ U finalnom pregledu osoba dolazi do zaključka u koji je odlučila da veruje na osnovu svog kritičkog istraživanja i prema kom će postupati. Enis na više mesta naglašava da je važno da osoba iako je donela odluku ostane otvorena za još informacija, za tuđe poglede na dato pitanje, i da zadrži spremnost da promeni mišljenje ako bude trebalo.⁶¹⁸

---

⁶¹¹ Ennis, *Critical Thinking*, 218.

⁶¹² Ennis, *Critical Thinking*, 7.

⁶¹³ Ennis, *Critical Thinking*, 6.

⁶¹⁴ Ennis, *Critical Thinking*, 6.

⁶¹⁵ Ennis, *Critical Thinking*, 7.

⁶¹⁶ Ennis, *Critical Thinking*, 8.

⁶¹⁷ Ennis, *Critical Thinking*, 365, 366.

⁶¹⁸ Na istom mestu kaže: "The completion of the final overview, however, does not mark the end of critical thinking about a question." Ennis, Robert, *Critical Thinking*, 365. Zatim: "A conclusion is not the ending of something; rather, it is a proposition that someone is trying to prove or establish." Ennis, *Critical Thinking*, 13.

„Zaključak nije završetak nečega; on je pre iskaz koji neko nastoji da dokaže ili utvrdi.“⁶¹⁹

Dispozicije i sposobnosti

Kad osoba pregleda kako stoje stvari s komponentama kritičkog mišljenja trebalo bi da obrati pažnju i kako funkcionišu njegove dispozicije.⁶²⁰ Enis je dispozicije podelio u tri grupe sačinjene od više dispozicija: 1. Briga da se „stvar uradi kako treba“, tj. briga da ono u šta se veruje bude istinito, i da odluke budu opravdane; 2. Prikazivanje pozicije iskreno i jasno (kako svoje tako i tuđe); 3. Briga za dignitet i vrednost svake osobe.

Kako se veza sa iskustvom i doživljavanjem nazire iza priče o dispozicijama

Tokom celovitog pregleda komponenti kritičkog mišljenja osoba stiže i uvid kako funkcionišu njegove dispozicije.⁶²¹ Osnovne dispozicije o kojima Enis govori su:

1. Briga da se „stvar uradi kako treba“, tj. briga da ono u šta se veruje bude istinito, i da odluke budu opravdane. Ovde je reč o tome da budemo skloni nastojati da dođemo do najmanje pristrasnog odgovora do kog možemo doći u datim okolnostima. Takođe, reč je i o našoj otvorenosti uma (*open-minded*). Briga da ono u šta se veruje bude istinito podrazumeva da:
  - 1.1. tražimo alternative (hipotezama, objašnjenjima, zaključcima, izvorima, planovima), i da smo otvoreni ka njima;
  - 1.2. odobravamo pozicije u meri u kojoj su opravdane dostupnim informacijama;
  - 1.3. dobro smo informisani;
  - 1.4. ozbiljno razmatramo tačku gledišta koja nije sopstvena.
2. Prikazivanje pozicije iskreno (kako svoje tako i tuđe) podrazumeva da:
  - 2.1. budemo jasni u vezi sa nameravanim značenjem onoga što govorimo;
  - 2.2. usmerimo i zadržimo fokus na zaključku ili pitanju;
  - 2.3. tražimo i nudimo razloge;
  - 2.4. uzimamo u obzir celu situaciju;
  - 2.5. budemo reflektivno svesni svojih osnovnih verovanja. Ili drugačija rečeno, podrazumeva da budemo svesni svojih osnovnih pretpostavki (*basic assumptions*).⁶²²
3. Briga za dignitet i vrednost svake osobe predstavlja grupu dispozicija korelativnog karaktera. One nisu obavezne za dobro kritičko mišljenje, ali jesu humane. Bez njih bismo bili dobri kritički mislioci, ali loše osobe koje mogu biti i opasne za druge,

---

⁶¹⁹ Ennis, *Critical Thinking*, 13.

⁶²⁰ Ennis, *Critical Thinking*, 9, 368.

⁶²¹ Ennis, *Critical Thinking*, 9, 368.

⁶²² Ennis, *Critical Thinking*, 9, 12.

kaže Enis.⁶²³ Dispozicije koje se odnose na brigu o međuljudskom odnosu podrazumevaju nastojanje da:

- 3.1. pronađemo i slušamo tuđe poglede i razloge;
- 3.2. uzimamo u obzir tuđa osećanja i nivo razumevanja, izbegavajući zaplašivanje ili zbunjivanje drugih i njihove moći kritičkog mišljenja;
- 3.3. zainteresovani smo za tuđu dobrobit.

Kada u prvom licu pročitamo Enisove dispozicije imajući u vidu neku temu kojom smo se skoro bavili, postaje jasno koliko je teško garantovati da su na delu. Mogu biti na delu kao želje, a ne i kao ono što se doista najčešće obistinjava. Šta je potrebno da bismo bili skloni da tražimo alternative hipotezi koju želimo dokazati, da tražimo alternative objašnjenjima koje već imamo, ili zaključcima do kojih smo već došli? Kako se osoba osposobljava da bude otvorena za razumevanje tuđe tačke gledišta? Pitanje razvoja dispozicija teoretičari kritičkog mišljenja ostavljaju psiholozima.

Ako posmatramo kako kritičko mišljenje funkcioniše u vezi sa problemima s kojima se osoba susreće u svakodnevnicima, a ne profesionalno, posebno ako uključuju druge ljude, a ne samo objekte kao u primerima o kojima Djujiji govori u knjizi „*How We Think*”, biće jasnije koliko malo možemo garantovati da su dispozicije na delu. Ovo posebno važi kod autora koji dispozicije tumače kao brigu i želju, a manje kao sklonost.⁶²⁴ Kada je tumačenje dispozicije bliže sklonosti, onda je i veća garancija da će je osoba ispoljiti ako je poseduje. Enis definiše dispozicije kao kombinaciju stavova (*attitudes*) i sklonosti (*inclinations*).⁶²⁵ Osnovno pitanje ostaje kako se stiču navedene sklonosti i da li smo realni kad očekujemo gore navedeni spisak sklonosti razvijen kod prosečnog studenta, i to u svim oblastima, a naročito u onim u kojima se susreću u svakodnevnicima.

Ričard Pol

Duži eseji Ričarda Pola (Richard Paul) objavljeni su 1990. godine kao knjiga *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*.⁶²⁶ Za analizu njegove definicije kritičkog mišljenja, komponenata, standarda, dispozicija i sposobnosti kao i uloge iskustva za kritičko mišljenje korišćena je prvenstveno knjiga napisana u koautorstvu sa psihologom obrazovanja Lindom Elder (Linda Elder) 2006. godine pod naslovom *The Miniature Guide to Critical Thinking*

---

⁶²³ Ennis, *Critical Thinking*, Preface, XVIII, 9.

⁶²⁴ Enis na taj način interpretira termin dispozicije u jednom primeru: Ako u velikoj meri razvijemo sposobnosti kritičkog mišljenja, a nije nam stalo do toga da ih upotrebljavamo, ove snage ne služe ničemu. Ennis, *Critical Thinking*, Preface, XVIII.

⁶²⁵ Ennis, *Critical Thinking*, Preface, XVIII.

⁶²⁶ Richard Paul, *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*, Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State University, 1990.

Concepts and Tools.⁶²⁷ Njegova koncepcija kritičkog mišljenja u koautorstvu sa Elder razvijena je kroz tri stavke: elemente rasuđivanja (koji su korespondentni komponentama kritičkog mišljenja), standarde za njihovo ocenjivanje i intelektualne vrline (*intellectual virtues*)⁶²⁸ koje se razvijaju primenom intelektualnih standarda na elemente rasuđivanja, a odgovaraju onome što je Enis nazivao dispozicijama, prema mišljenju Hičkoka.⁶²⁹

Definicija kritičkog mišljenja

Polove definicije kritičkog mišljenja u prvi plan ističu da je takvo mišljenje samo-nadgledano, samo-rukovođeno i samo-korektivno, drugim rečima da je reflektivno i da je vođeno težnjom da se unapredi. Dejvid Hičkok komentariše da ovakav izbor definicije izgleda kao da promašuje specifičnost kritičkog mišljenja. Prema Djuiju i Enisu, dobro razmišljanje se može odvijati bez samo-nadgledanja, kao što i mišljenje kojim sami rukovodimo može biti loše ako sledi loše strategije rasuđivanja, kojih možemo biti svestni, ali ne prepoznati koliko su loše.⁶³⁰ Međutim, jedan od najvažnijih postupaka u kritičkom mišljenju je, prema Polu, preispitivanje sopstvenog gledišta (ne samo argumenata koji proističu iz takve tače gledišta) u odnosu na alternativna gledišta. Svojevoljna primena datog zahteva, zajedno sa drugim zahtevima, čini rasuđivanje kritičkim u jakom smislu.

Ričard Pol u tekstu iz 1982. godine „Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis”⁶³¹ naglasio je značaj prevazilaženja okvira svoje pozicije pri kritičkom mišljenju tj. istupanja iz egocentričnosti i sociocentričnosti, kako bi mišljenje bilo zaista kritičko. U datom tekstu je uveo razlikovanje kritičkog mišljenja u „slabom” i „jakom” smislu. Ocenio je da su standardni modeli podučavanja kritičkom mišljenju do 1982. godine učili da se kritički misli u „slabom” smislu.⁶³² Osoba koja na taj način kritički misli uspešno brani svoju poziciju na racionalnim osnovama, argumentima, itd. ali da bi imala jako kritičko mišljenje treba biti u stanju da svoju poziciju dovede u pitanje tj. da

---

⁶²⁷ Richard Paul, Linda W. Elder, *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*, Rowman & Littlefield, [2006] 2020.

⁶²⁸ Kod Pola je zamenjiv termin „intelektualne osobine” sa terminom „intelektualna vrlina”. Vidi *The Miniature Guide*, 8, 24. Dejvid Hičkok procenjuje da je Pol među autorima koji manje koristi termin dispozicija, a više vrlina, zajedno sa Bendžaminom Hambijem (u doktorskoj disertaciji Hamby, Benjamin, *The Virtues of Critical Thinkers*, McMaster University, 2014) i Šeron Belen i Markom Batersbijem (u članku Balan, Sharon, Battersby, Mark, “Fostering the Virtues of Inquiry”, *Topoi*, Vol. 35, No. 2 (2016), 367–374). Vidi David Hitchcock, “Critical Thinking”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking>, (pristupljeno 17.12.2022).

⁶²⁹ David Hitchcock, “Seven Philosophical Concepts of Critical Thinking: Themes, Variations, Implications”, *Critical Thinking and Reasoning*, Daniel Fasko, Jr. and Frank Fair (eds.), (Leiden: Brill Sense, 2021), 17.

⁶³⁰ Hitchcock, “Seven Philosophical Concepts of Critical Thinking: Themes, Variations, Implications.”, 16.

⁶³¹ Richard Paul, “Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis”, *Informal Logic*, Vol 4, no. 2 (1982), 2-7.

⁶³² Paul, “Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis”, 3.

razmotri i alternativna rešenja koja mu se čine trivijalna ili odbojna. Pol smatra da se ne treba baviti izolovanim argumentima (*atomic arguments*) već procenom mreže argumenata tj. „pogleda na svet” kako svog tako i tuđih.⁶³³ Za kritičko mišljenje je potrebna sposobnost da se rasuđuje iz više od jedne tačke gledišta, da se razmišlja o jakim i slabim stranama argumenta dokučivanjem mogućih prigovora iz alternativnih tačaka gledišta.⁶³⁴

Definicija iz koautorske knjige sa Lindom Elder *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools* glasi: „Kritičko mišljenje je umetnost analiziranja i procenjivanja misaonih procesa sa namerom da se oni unaprede. Kritičko mišljenje je autodirektivno (*self-directed*), samodisciplinovano (*self-disciplined*), samonadgledano (*self-monitored*) i samokorektivno (*self-corrective*) razmišljanje. Ono zahteva stroge standarde izvrsnosti i promišljeno upravljanje njihovom upotrebom. Ono povlači za sobom sposobnosti efikasne komunikacije i rešavanja problema, kao i posvećenost prevazilaženju sopstvenog egocentrizma i sociocentrizma. Unapređuje karakter i etičku osetljivost posvećene osobe kroz eksplicitno kultivisanje intelektualnih vrlina.”⁶³⁵ Naročito ćemo obratiti pažnju na načine prevazilaženja egocentrizma i sociocentrizma, jer su u njihova objašnjenja uključeni pojmovi verovanja, navika mišljenja i interesa.

Komponente kritičkog mišljenja - Pol ih naziva elementima rasuđivanja

Pol naglašava važnost kontekstualnih i pozadinskih razmatranja.⁶³⁶ Kritičko mišljenje u „strogom” smislu nije moguće razviti učeći se primeni seta tehničkih veština, a bez ozbiljnog pridavanja pažnje problemima samoobmane, logike u pozadini i višekategorijskih etičkih pitanja.⁶³⁷ Ipak, prvo ću predstaviti njegovih „osam osnovnih elemenata svakog rasuđivanja”, za koje Pol tvrdi, da ako se o njima razmišlja može se svako mišljenje otvoriti za analizu i dekonstruisati.⁶³⁸ Kod Pola je termin kritičkog mišljenja zamenjiv sa terminom kritičkog rasuđivanja (*critical reasoning*), tako da se dati elementi odnose na kritičko mišljenje.

---

⁶³³ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3-4.

⁶³⁴ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 4.

⁶³⁵ Paul, Elder, *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*, 9.

Nešto drugačija definicija iz kasnijeg članka: "Critical thinking is the art of working to systematically improve the quality of our thinking, to raise the problem to the level of conscious realization and use that realization as an urgent motivation to improve our thinking in every domain of thought and life." Richard Paul, "Reflections on the nature of critical thinking, its history, politics, and barriers and on its status across the college/university curriculum," Part II, *Inquiry: Critical Thinking across the Disciplines*, Vol 27, No 1, 2012, 6.

⁶³⁶ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3.

⁶³⁷ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3.

⁶³⁸ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 15.

„Postoji osam osnovnih struktura u svakom razmišljanju: Uvek kada mislimo, to činimo sa svrhom, unutar tačke gledišta zasnovanoj na pretpostavkama koje vode implikacijama i konsekvencama. Koristimo koncepte, ideje i teorije kako bismo tumačili podatke, činjenice i iskustva, a u cilju da odgovorimo na pitanja, rešimo probleme ili prevaziđemo prepreke.”⁶³⁹ Pol smatra da ovih osam elementa mišljenja obelodanjuju logiku kojom nastojimo da razumemo predmet rasuđivanja (bilo da je reč o objektu, pojavi, situaciji, događaju, itd.) i rešimo problem u vezi s njim.⁶⁴⁰

1. Svrha (*Purpose*) predmeta rasuđivanja govori o razlozima zašto želimo da se njime bavimo. Razmatranju sopstvenih ciljeva promišljanja nekog predmeta možemo pristupiti pitanjima poput: *Šta pokušavam postići? Čemu treba da posluži postignuto? Koji je željeni ishod?*
2. Pitanje (*Question at Issue*) je način na koji je formulisan konkretan problem koji želimo da rešimo rasuđivanjem u vezi sa predmetom rasuđivanja. Analizu ovog elementa započinjemo odgovaranjem na: *Koje je glavno postavljeno pitanje? Koja pitanja trebaju biti postavljena da bih odgovorio/la na glavno pitanje?*
3. Pretpostavke (*Assumptions*) su sačinjene od nekih početnih osećaja za predmet. Tu pripada bilo šta što uzimamo zdravo za gotovo - to su aksiomi, opravdana uverenja, pa i predrasude kao loš oblik pretpostavki, koje treba prepoznati i isključiti iz procesa rasuđivanja. Inicijalnim pitanjem se raspitujemo o tome: *Koje pretpostavke su nas vodile do zaključka?* Pol pretpostavke objašnjava i psihološki.
4. Informacije (*Information*) nam govore o predmetu koji nas interesuje. One mogu biti u obliku direktnih iskustava, posmatranja, podataka ili već uobličениh činjenica i razloga. Pitanja kojima možemo započeti analizu informacija, a za kojima trebaju slediti pitanja koja ispituju njihov kvalitet su: *Koje informacije trebam da bih odgovorio/la na pitanje, odnosno rešio/la problem?* Ili *Koje su najvažnije informacije koje su korišćene na putu do zaključka?*
5. Koncepti (*Concepts*) su određene ideje pomoću kojih osmišljavamo predmet o kom mislimo. Inicijalna pitanja za analizu ovog elementa su: *Koja je osnovna ideja ovde? Mogu li je objasniti?* Date ideje su lapidarno sadržane u ključnim terminima, često praćenih objašnjenjima. U okviru ovog elementa je nekada potrebno osim terminologije, razmotriti i definicije, zakone, teorije, modele, principe na koje se oslanja u rasuđivanju nekog predmeta. Bez razumevanja ključnih koncepata/ideja nekada nije moguće razumeti nečiju liniju rasuđivanja.
6. Tačka gledišta (*Point of View*) podrazumeva širu poziciju iz koje se konceptualizuje predmet, tj. podrazumeva referentni okvir (*frame of reference*) ili pogled na svet (*worldview*). Tačka gledišta može se zameniti izrazima perspektiva (*perspective*) ili orijentacija (*orientation*) koji upućuju na to da je reč o jednom uglu posmatranja. Pitanja za početak analize tačke gledišta su: *Iz koje tačke gledišta posmatram ovaj problem? Da li postoji neka druga tačka gledišta iz koje trebam da razmotrim isti problem?* Vrlo često se različite tačke gledišta

---

⁶³⁹ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 14.

⁶⁴⁰ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 18. Prikaz elementa koji sledi sačinjen je na osnovu prikaza datih elementa na više mesta u istoj knjizi.

razlikuju ne samo po odgovorima na pitanje, već i po tome šta smatraju adekvatnom formulacijom osnovnog pitanja u vezi sa istim predmetom istraživanja.⁶⁴¹

7. Zaključivanja (*Inference*) i interpretacije (*Interpretation*) iz kojih izvodimo zaključke o predmetu rasuđivanja i dajemo značenja podacima i iskustvima.⁶⁴² Pol i Elder *inference* koristi i u značenju zaključka (sinonima sa *conclusion*), i u značenju izvođenja bilo u glagolskom ili imenskom obliku. Analizu ovog elementa rasuđivanja možemo početi pitanjem: *Koji je glavni zaključak? Koja linija rasuđivanja vodi do datog zaključka? Postoji li drugi način za interpretaciju istih informacija?* Pol više od drugih autora naglašava važnost razmatranja alternativnih rešenja (*solutions*) u procesu donošenja zaključka.
8. Implikacije i konsekvence (*Implications and Consequences*) slede iz zaključka ili interpretacije predmeta. Kada dođemo do zaključka trebamo obratiti pažnju koje ideje logički sledile iz njega, kao i šta bi moglo da sledi iz postupanja u skladu sa zaključkom ili tumačenjem predmeta. Svaka odluka u šta da se veruje ili šta da se čini ima dve strane, stoga se pitamo i *koje su implikacije ako prihvatimo određenu liniju rasuđivanja? a koje su implikacije ako ne prihvatimo istu liniju rasuđivanja?*⁶⁴³ Konsekvence mogu biti i pozitivne i negativne, kratkoročne i dugoročne. Posledice obe vrste, i kao implikacije i kao konsekvence, su jedna vrsta informacija koje dobijamo naknadno i koje mogu promeniti naš zaključak i odluku, te Pol preporučuje da se bude otvoren za reviziju.⁶⁴⁴

Intelektualne osobine (vrline)

U kontekstu priče o intelektualnoj poniznosti, naspram intelektualne arogancije, Pol i Elder govore o posedovanju svesti o granicama svog znanja, uključujući osetljivost na okolnosti u kojima će urođeni egocentizam verovatno funkcionisati samoobmanjujuće, kao i osetljivost na pristrasnost, predrasude i ograničenja svog gledišta. Važno nam je uočiti da Pol veruje da je moguće i veoma dobro da osoba razume i računa na svoje slabosti koje mogu značajnije uticati na rezonovanje u okolnostima za koje zna da u njemu podstiču egocentrično rasuđivanje.

Intelektualnu hrabrost, naspram kukavičluku, Pol i Elder vide kao posedovanje svesti da se trebamo suočavati sa idejama, verovanjima i tačkama gledišta prema kojima imamo jake negativne emocije i za koje nemamo ozbiljan sluh. Isto tako, i da ih trebamo pošteno osloviti. Ova hrabrost je povezana sa spoznajom i prihvatanjem da su ideje koje smatramo opasnim ili apsurdnim ponekad racionalno opravdane (u celini ili delimično), i da su zaključci i verovanja koja su nam usađena (kojima smo privrženi) ponekad lažna ili obmanjujuća. Pol kaže u tekstu „Teaching Critical Thinking in the

---

⁶⁴¹ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 4.

⁶⁴² Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 15, 17.

⁶⁴³ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 17.

⁶⁴⁴ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 31.

'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception” da poduke kritičkom mišljenju neretko kod studenata povećavaju racionalizaciju i intelektualizaciju, kojima izbegavaju suočavanje i preispitivanja svojih verovanja.

Intelektualna empatija, naspram uskogrudosti (*narrow-mindedness*), zahteva svest o potrebi da se maštovito stavimo na mesto drugih da bismo ih istinski razumeli. Spremnost da se s nekim zameni uloga („stavi u tuđe cipele”) podrazumeva svest o našoj egocentričnoj tendenciji da identifikujemo istinu sa našim neposrednim opažanjima (*immediate perceptions*), dugotrajnim mislima (*of long-standing thought*) ili verovanjima. Ova intelektualna vrlina je u snažnoj korelaciji sa sposobnošću da se tačno (*accurately*) rekonstruiše tačka gledišta i rezonovanje drugih ljudi, i da se zaključuje na osnovu premisa, pretpostavki i ideja koje nisu naše. Uskogrudost (*narrow-mindedness*) nam je važan radi povezivanja suprotnog izraza otvorenosti uma (*open-mindedness*), o kom govori Enis, sa otvorenošću za nova iskustva i svoj proces doživljavanja.

Intelektualna autonomija, nasuprot konformizmu, podrazumeva da osoba ima racionalnu kontrolu nad svojim verovanjima, vrednostima i zaključcima. Drugačije rečeno, podrazumeva da je osoba posvećena analiziranju i procenjivanju uverenja na osnovu razuma i dokaza, te da naposljetku veruje kada je racionalno verovati, i prilagođava se kada je racionalno da se prikloni.

Intelektualni integritet (nasuprot hipokriziji) odlikuje se potrebom da se bude veran sopstvenom razmišljanju, da se bude dosledan u intelektualnim standardima koje primenjujemo, rađenjem onoga što zagovaramo da je dobro za druge, odlikuje se iskrenim priznanjem raskoraka i nedoslednosti između sopstvenog mišljenja i delanja. Kod Pola je zanimljivo koliko je veza kritičkog mišljenja sa ponašanjem značajna, da zapravo uviđanje raskoraka između nečijeg ponašanja i mišljenja (izgovorenog i neizgovorenog) legitiman povod za kritiku. Pitanje koje podržava razvoj usaglašenosti ponašanja i mišljenja je: *Da li se ponašam u skladu sa onim što kažem da verujem, ili sam sklon da kažem jednu stvar i uradim drugu?*

Intelektualna istrajnost, naspram intelektualne lenjosti, podrazumeva osećaj potrebe za borbom sa konfuzijom (nerešenim pitanjima) tokom dužeg vremenskog perioda da bi se postiglo dublje razumevanje ili uvid, kao i neodustajanje od racionalnih principa ni pod naletom iracionalnog protivljenja drugih. Inelektualna istrajnost računa na svesnost da je potrebno koristiti intelektualne uvide i istine uprkos poteškoćama.

Poverenje u razum, naspram nepoverenja u razum i dokaze (evidencije), u osnovi ima uverenje da je, na duge staze, za postizanje svojih interesa i interesa čovečanstva najbolje dati vodeću ulogu razumu.

Pravednost, naspram intelektualne nepravednosti, zahteva svest o potrebi da se sva gledišta tretiraju podjedanko, bez obzira na sopstvena osećanja ili interese, i da se intelektualni standardi primenjuju podjednako.

Uloge iskustva za kritičko mišljenje: oslanjanje na iskustvo kao izvor informacija, proces doživljavanja utiče na razvoj dispozicija i sposobnosti, iskustvo utiče na formiranje navika mišljenja i formiranje verovanja

Pol i Elder u knjizi *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools* iz 2006. godine pojam iskustva koriste u nizu „iskustvo, činjenice i podaci” kao

vrstu informacije koja može biti navedena u prilog zaključku, i kao takva ispitivana da li je pouzdana.

Prema Polovom mišljenju, iskustva interpretiramo i obrađujemo mišljenjem koje je dobrim delom naviknuto da podržava do tada razvijen sistem verovanja.

„Studenti, koliko god to ponekad želimo, ne dolaze kao *tabule rase* na koje mi prosto možemo da ispišemo obrasce izvođenja zaključaka/ analitičke veštine i istinite motivacije koje mi sami vrednujemo. Svaki student koji se uči kritičkom mišljenju na univerzitetskom nivou ima visoko razvijen sistem verovanja ojačan duboko usađenim nekritičkim, egocentričnim i sociocentričnim navikama mišljenja putem kojih tumači i procesuiraju svoje iskustvo, akademsko ili ne, stavljajući to iskustvo u jednu širu perspektivu.”⁶⁴⁵

Metodika podučavanja kritičkom mišljenju u svakodnevnim situacijama nužno obuhvata, prema Polu, „neko iskustvo ozbiljnog preispitivanja ranije održanih verovanja” i pretpostavki, kao i identifikovanje kontradiktornosti i nedoslednosti u ličnom i društvenom životu.⁶⁴⁶

„Uzimam sebe kao dokaz kada kažem da realno svi učitelji kritičkog mišljenja žele da njihovo podučavanje dobije globalni sokratovski efekat, praveći značajne prodore u svakodnevno rasuđivanje studenta; unapređujući do određenog stepena zdrav, praktičan i vešt skepticizam koji se prirodno i ispravno dovodi u vezu sa racionalnom osobom. Ovo neminovno obuhvata, tako mi se čini, poneko iskustvo ozbiljnog preispitivanja uverenja i pretpostavki od ranije i identifikovanja kontradikcija i inkonzistentnosti u ličnom i društvenom životu.”⁶⁴⁷

Kritičko mišljenje bi trebalo pomoći da pogled na svet koji je implicitan u našim aktivnostima i angažmanima, uopšteno, u ponašanju, bude manje kontradiktoran sa pogledom na svet koji je implicitan u našem svesnom govoru o našem ponašanju: „Prepoznavanje kontradiktornosti između ovih stavova je neophodan uslov za razvoj kao kritičkog mislioca i kao osobe koja ima dobru nameru. I jedno i drugo se meri stepenom do kojeg smo sposobni da artikulišemo sve više i više onoga što živimo i da živimo sve više i više onoga što artikulišemo.”⁶⁴⁸

Kod Pola, najviše sadržaja koji se mogu povezati sa ulogom iskustva i doživljaja za kritičko mišljenje nalazimo u okviru objašnjenja koji su standardi za doseganje kritičkog mišljenja i koji faktori ometaju njihovo dostizanje.

Sama analiza osam elemenata rasuđivanja ne može pomoći da rasuđivanje bude kritičko sve dok se ne primene određeni standardi na njihovo oblikovanje. Recimo, da je

---

⁶⁴⁵ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3.

⁶⁴⁶ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3.

⁶⁴⁷ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3.

⁶⁴⁸ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 4.

postupak izvođenja zaključka detaljno prikazan, a ne uključuje razmatranje predmeta istraživanja iz ugla različitih pristupa. Za takav postupak ne možemo reći da je kritički u jakom smislu. Prema Polu, sledeći „univerzalni intelektualni kriterijumi/standardi” se trebaju primenjivati na elemente rasuđivanja: jasnoća (*clarity*), preciznot (*precision*), tačnost (*accuracy*), relevantnost (*relevance*), značajnost (*significance*), širina (*breadth*), dubina (*depth*), logičnost (*logicalness*), dovoljnost (*sufficiency*), i poštenje (*fairness*).⁶⁴⁹ Na ovom mestu neću ih objašnjavati dalje jer ih neću koristiti za dokazivanje teze o značaju procesa doživljavanja za kritičko mišljenje, daću samo primer Polovih kriterijuma za pravilno postavljanje pitanja, odnosno formulisanje problema: Da li je sporno pitanje dobro postavljeno? Da li je jasno i nepristrasno? Da li način na koji je formulisano pitanje odgovara složenosti stvari o kojoj je reč? Da li su pitanja i svrhe direktno relevantni jedni za druge?⁶⁵⁰ Pol ocenjuje da su mnogi istraživački projekti slabo definisani i fokusirani više na temu nego na problem ili set pitanja kroz koja o temi treba rasuđivati.⁶⁵¹

Pol govori o nizu psiholoških faktora koji na negativan način utiču na mišljenje da ne bude kritičko u jakom smislu, odnosno da ne razmatra svoj i tuđ pogled na svet čiji je deo argument o kome kritički misli. Najviše je objasnio uticaj sistema verovanja, zatim interesa i neracionalnih navika mišljenja u tekstu „Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis”. Problemi egocentričnog mišljenja su delimično navedeni, ali ne i objašnjeni u koautorskoj knjizi *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*.

Važno je imati u vidu, kaže Pol, da osobe koje se podučavaju kritičkom mišljenju već imaju razvijen sistem verovanja podržan nekritičkim, egocentričnim i sociocentričnim navikama mišljenja, te da ih treba učiti da i sami uzimaju to u obzir. Kad neko uči set logičkih veština, a nema uspostavljenu naviku osveščivanja i preispitivanja sopstvenih uverenja on/ona će verovatno usavršiti korišćenje kritičkih koncepata i tehnika kako bi održavala svoja verovanja u racionalnijem obliku, a protivnika će lakše staviti u defanzivan položaj.⁶⁵² Takođe, kod osobe koja retko zalazi iza kulisa svojih razmišljanja, tamo gde su verovanja, sposobnost razmatranja alternativa je oslabljena. Ona lako dovodi u pitanje samo uverenja, pretpostavke i zaključke koje je već „odbacila”, a veoma teško dovodi u pitanje ona u koja se lično, egocentrično uložila, u nekim slučajevima to doživljava i traumatično. Pol ovakvo rasuđivanje poredi sa sofističkim, a istinsko kritičko mišljenje sa sokratovskim.

Osoba da bi bila sposobna za kritičko mišljenje u jakom smislu, treba umeti da prepozna i odnos između tačke gledišta, s jedne strane i oblika života kojim neko živi, odnosno, njegovih angažmana i interesa, s druge strane. Pol na sledeći način objašnjava uticaj individualnih interesa na mišljenje, već na nivou percepcije, pa preko procesa rasuđivanja do pogleda na svet: Zato što smo kao ljudi angažovani u međusobno povezanim živonim projektima, koji u celini definišu naš lični „oblik života” (u odnosu

---

⁶⁴⁹ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 14.

⁶⁵⁰ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 30.

⁶⁵¹ Paul, Elder, *The Miniature guide to critical thinking concepts and tools*, 32.

⁶⁵² Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 3.

na šire „društvene” oblike), i pošto smo angažovani u nekim projektima, a ne u drugim, mi organizujemo ili konceptualizujemo svet, i svoje mesto u njemu, u nešto drugačijim terminima od drugih ljudi.⁶⁵³ Dakle, zbog toga što imamo nešto drugačije interese, nešto drugačija ulaganja, drugačije su i naše percepcije, pretpostavke koje pravimo, rasuđujemo na drugačiji, sebi svojstven, način, a i izvodimo specifične zaključke. Zbog toga svesnost prirode svojih i tuđih angažmana i interesa značajno doprinosi prepoznavanju gde je neko rasuđivanje jako, a gde slabo. Na primer, ako znamo koji interes stoji u vezi sa argumentom, možemo lako zamisliti konkurentski interes, zatim konstruisati tačku gledišta koja mu odgovara i njemu pripadajuće argumente. Pol predlaže još jednu vrstu kritike koja proizilazi iz poznavanja interesa koji stoji u vezi sa argumentima, dakle, osporavanje kredibiliteta premisa aludirajući na neslaganje između onoga što osoba govori i šta radi.⁶⁵⁴ Ako su interesi implicirani u nečijem ponašanju, lakše ćemo konstruisati pretpostavke koje su povoljne za date interese. Pol u stvari na ovaj način govori da nam je mnogo lakše da smo dobri kritičari ako shvatamo da ono što neko govori mora biti, bilo direktno ili indirektno, u vezi sa onim što će biti učinjeno. Isto tvrdi i Enis definišući kritičko mišljenje kao put do odluke šta ćemo činiti, ali ne implicirajući povratno iz te činjenice nikakve preporučene kritičke poteze kao što to čini Pol.

Džon Mekpek

Džon Mekpek (John McPeck) 1981. godine izdao je knjigu *Critical Thinking and Education* koja je uzeta za osnovu analize.⁶⁵⁵ U datoj knjizi Mekpek definiše kritičko mišljenje i iznosi svoje viđenje veština i dispozicija. Međutim, o komponentama piše 1990. godine u knjizi *Teaching Critical Thinking: Dialogue and Dialectic*.⁶⁵⁶ Mekpek izdvaja dve komponente kritičkog mišljenja koje nisu izvedene analitički kao kod Enisa i Pola već iz definicije i obuhvataju dve ključne osobine za definisanje kritičkog mišljenja. Veštine i dispozicije takođe razmatra ali za razliku od prethodnih autora bez ulaženja u detalje jer zastupa stanovište da se veštine potrebne za kritičko mišljenje razlikuju od oblasti primene.

Definicija kritičkog mišljenja

---

⁶⁵³ Paul, "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis", 4.

⁶⁵⁴ Ričard Pol u 9 tačaka predlaže kritičarske poteze, ovde su predstavljene dve.

⁶⁵⁵ John McPeck, *Critical Thinking and Education*, Routledge, London, [1981] 2017, <https://www.perlego.com/book/1640851/critical-thinking-and-education-pdf>, (pristupljeno: 18.07.2022). Stranice sa kojih su citati nisam navodila jer nisu prikazani na platformi Perlego online biblioteke na kojoj sam knjigu čitala. Jedino tako knjiga mi je bila dostupna. Negde su stranice uspešno rekonstruisane na osnovu indeksa pojmova, tamo gde nisu citirala sam početak rečenice na koju se pozivam.

⁶⁵⁶ Koristila sam John McPeck, *Teaching Critical Thinking: Dialogue and Dialectic*, London Routledge, 2017.

U knjizi *Critical Thinking and Education* iz 1981. godine Mekpek definiše kritičko mišljenje kao sklonost i vještinu angažovanja u aktivnostima koje podrazumevaju primenu reflektivnog skepticizma.⁶⁵⁷ Mekpek skepticizam objašnjava kao odlaganje (*suspension*) pristanka na dati iskaz, utvrđenu normu ili način na koji se nešto radi. Odlaganje ima za cilj razmatranje alternativnih hipoteza i mogućnosti. Reč je o razumnoj (*judicious*) i selektivnoj (*discriminate*) upotrebi skepticizma zbog iskustva u datoj oblasti na osnovu kog osoba zna da li je skepticizam produktivan za zadovoljavajuće rešenje ili uvid.⁶⁵⁸ Treba znati kada nešto dovesti u pitanje i kako - odnosno, koje vrste pitanja postaviti, a to je nedovojivo od poznavanja oblasti koja se razmatra, naglašava Mekpek. Isto tako, vještine koje su potrebne da se osoba angažuje u datoj aktivnosti Mekpek kaže da su rođene iz znanja i iskustva u specifičnoj oblasti, te nisu primenljive na sve oblasti. U formalnije izraženoj definiciji razložena je sintagma reflektivni skepticizam: Osoba je kritički mislilac u nekoj oblasti X (oblasti problema ili aktivnosti koja zahteva neki mentalni napor) ako ima dispoziciju i vještinu da učini X na takav način da E (dostupna evidencija za relevantno polje ili oblast problema) suspenduje kao nedovoljnu da bi se utvrdila istina ili održivost P (propozicije ili aktivnosti unutar X).⁶⁵⁹

Komponente kritičkog mišljenja

Poglavlje knjige iz 1981. u kom Mekpek iznosi Enisove rane koncepcije kritičkog mišljenja iz članka 1962. i Edvarda D'Andela (Edward D'Angelo) iz 1971. godine, počinje citiranjem filozofa obrazovanja Ivana Augustina Snuka (Ivan Augustine Snook) sa čijim stavom u vezi komponenti kritičkog mišljenja se slaže: „Nije u skladu sa prirodom mišljenja da se ono raščlanjuje na komponente koje se smatraju programiranim.”⁶⁶⁰ Mekpekove komponente nisu takve vrste. Njegove dve komponente kritičkog mišljenja koje objašnjava u knjizi iz 1990. godine *Teaching Critical Thinking* sadržane su u definiciji kritičkog mišljenja koju je predstavio 1981. godine u *Critical Thinking and Education*. One ne nalikuju komponentama Roberta Enisa i Pola jer se njima samo specifikuje priroda kritičkog mišljenja, a ne predstavljaju nikakvo raščlanjivanje na manje elemente kojima se onda može planski manipulirati. Reč je o komponenti znanja (*knowledge component*) i kritičkoj komponenti (*critical*

---

⁶⁵⁷ "[...] the core meaning of critical thinking is the propensity and skill to engage in an activity with reflective scepticism." McPeck, *Critical Thinking and Education*, 8-9. Mekpek koristi reč *propensity* kao zamenljivu sa rečju *disposition*. Najbolja definicija je po mom mišljenju u *Teaching Critical Thinking* jer ističe i znanje kad kaže: "I think that the phrase 'critical thinking' refers to a certain combination of what we might think of as a willingness, or disposition (call it an 'attitude,' if you like), together with the appropriate knowledge and skills, to engage in an activity or problem with reflective scepticism." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁵⁸ "[...] critical thinking requires the judicious use of scepticism, tempered by experience, such that it is productive of a more satisfactory solution to, or insight into, the problem at hand." McPeck, *Critical Thinking and Education*, London: Routledge.

⁶⁵⁹ McPeck, *Critical Thinking and Education*, 9, 13.

⁶⁶⁰ "To imagine that thinking can be broken down into its component parts which are then programmed is to misunderstand the nature of thinking." Ivan A. Snook, 'Teaching pupils to think', *Studies in Philosophy and Education*, Vol. 8, no. 3 (1974), 154-5. Prema McPeck, *Critical Thinking and Education*.

component).⁶⁶¹ Pod komponentom znanja podrazumeva veštine zasnovane na znanju (*knowledge-based skills*) čiji je opšti opseg primenljivosti ograničen formom misli ili vrstom znanja na koje se poziva.⁶⁶² Znanje i informacije koje zavise od konteksta i oblasti smatra glavnim sastojkom kritičkog mišljenja, kao i da je važnije imati znanje, informacije i razumevanje nego opšte veštine kritičkog mišljenja.⁶⁶³ Kako bi pojasnio svoj stav daje primer kako u situacijama kada se diskutuju neki manje poznati problemi (npr. rat u Salvadoru) najveći doprinos pružaju osobe koje imaju relevantno znanje i informacije, a ne one sa razvijenim specifičnim veštinama kritičkog mišljenja.⁶⁶⁴ Kritička komponenta sastoji se od sposobnosti razmišljanja (*ability of reflect upon*), efikasnog preispitivanja (*ability of question effectively*), i odlaganje procene (*ability of suspend judgment*).⁶⁶⁵ Kritička komponenta, prema njegovom shvatanju, parazitira na komponenti znanja zato što epistemički status (tj. izvesnost i ranjivost) različitih vrsta znanja značajno varira. Odnosno, neki podaci su mnogo pouzdaniji od drugih. Kritički mislilac zna šta i kada bi bilo razumno dovesti u pitanje, a to zahteva sveobuhvatno razumevanje vrste informacija koje se koriste, a možda i načina na koje su prikupljene ili izvedene. Sposobnost kritičkog mišljenja, stoga, zavisi direktno od količine znanja potrebne za rešavanje problema.

Veštine i dispozicije

Mekpek smatra da se kritičko mišljenje sastoji i od dispozicija i od veština, kako je istaknuto i u njegovoj definiciji kritičkog mišljenja. Učitelji kritičkog mišljenja imaju dva zadatka, da poduče kako (*teaching how*), što podrazumeva procedure i veštine, i da

---

⁶⁶¹ McPeck, *Teaching Critical Thinking*.

⁶⁶² "I would now like to state my view [of critical thinking] as succinctly as I can. First, it includes a *knowledge component*, that is, knowledge-based skills whose general range of applicability is limited by the form of thought or kind of knowledge being called upon." McPeck, *Teachink Critical Thinking*

⁶⁶³ "I have argued that the major ingredient of critical thinking is context-specific, field-dependent knowledge and information. Alld, contrary to the received opinion, critical thinking has little (if anything) to do with so-called general reasoning skills or the like. My view of critical thinking, moreover, has led me to reject courses in informal logic, and to advocate approaches to critical thinking which attempt to increase one's capacity for understanding complex concepts, information, and problems-as the traditional disciplines try to do. Thus, the differences between the standard approach and my own view are twofold: we disagree over both the ingredients of critical thinking and how to teach it." McPeck, *Teachink Critical Thinking*.

⁶⁶⁴ "The second question which must be faced by any claim that certain specific skills are sufficient for critical thinking is this: what is the major ingredient of critical thinking? Is it having knowledge and understanding, or is it having certain specific skills?" Vidi nastavak citata u kom je dat primer, McPeck, *Teaching Critical Thinking*.

⁶⁶⁵ The second component, which we might regard as the specifically critical component, consists of the ability to reflect upon, to question effectively, and to suspend judgment or belief about the required knowledge composing the problem at hand. This critical component, it should be noted, is parasitic upon the knowledge component since the epistemic status (i.e. its certainty and its vulnerability) of the different kinds of knowledge varies considerably. That is, there are some data, say, that enjoy a much higher degree of certainty and reliability than others. All so-called data is not on an equal footing. The critical thinker, therefore, knows what and when it might be reasonable to question something. But this requires comprehensive understanding of the kind of information that it is, and perhaps how it is gathered or generated. Critical thinking ability, therefore, varies directly with the amount of knowledge required by the problem." McPeck, *Teaching Critical Thinking*.

podučje da (*teaching to*), odnosno, da razviju dispozicije, sklonosti i tendencije. Drugim rečima Mekpek kaže, učitelji imaju zadatak da pokušaju da pruže učeniku i kapacitet i volju da koristi kritičko mišljenje.⁶⁶⁶ „Podučavanje nekog kritičkom mišljenju zahteva i kognitivni i afektivni domen studentovog učenja u nekoj oblasti.”⁶⁶⁷

Međutim, Mekpek u dve analizirane knjige nije rekao ništa konkretno o dispozicionalnom aspektu kritičkog, kako sam priznaje i objašnjava da to zahteva mnogo empirijskih pitanja kojima on, kao filozof, nema specifično znanje da se bavi. Takođe, među filozofima, psiholozima i edukatorima postoji dovoljna konfuzija oko značenja kritičkog mišljenja, a posebno oko prirode uključenih veština, da bi specifičan tretman pitanja dispozicija mogao biti opravdan.⁶⁶⁸

O veštinama (*skills*) govori mnogo više nego o dispozicijama, ali, zato što se one većinom jako razlikuju u različitim oblastima, naročito ako se ne ograničavamo na propozicijsko znanje, ne govori o specifičnom setu veština niti o „logičkim” veštinama.⁶⁶⁹ Prema njegovom mišljenju, kritičko mišljenje nije uopštena veština (*generalized skill*).⁶⁷⁰ Kroz knjigu daje nekoliko razloga zašto tako misli. Ako bi pretpostavili renesansnog čoveka koji bi bio kompetentan u svim oblastima, (a treba imati na umu da živimo u vreme specijalizovanog znanja) on će imati mnogo različitih veština, a ne jedan set veština koje primenjuje na sve oblasti. Na drugom mestu preporučuje onima koji podučavaju kritičko mišljenje da, iako se nadaju da će se njihovi uspesi preneti na druge oblasti, budu zadovoljni uspehom u svojoj oblasti jer ako studentova dispozicija se prenese tamo gde nema veštine verovatno će se student osramotiti.⁶⁷¹ Na trećem mestu kaže da osoba može imati dispoziciju da kritički misli u svim oblastima, ali je nećemo smatrati kritičkim misliocem osim u slučaju da razume oblast u kojoj se kritički ponaša.

---

⁶⁶⁶ "Even within some specific area of learning, at least two distinguishable tasks confront the teacher who is trying to promote critical thinking. On the one hand, he is teaching how, which issues in procedures or skills; and on the other, he is teaching to, which issues in dispositions, propensities, or tendencies. And the things that the teacher does to achieve the one might not be sufficient for achieving the other. In short, he is trying to provide the student with both a capacity and the will to use it." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁶⁷ "Thus teaching someone to be a critical thinker entails both the cognitive and affective domains of a student's learning in an area." Mc Peck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁶⁸ Mc Peck, *Critical Thinking and Education*, 162.

⁶⁶⁹ "Critical thinking could well play a substantial role in courses on consumerism, business management or how-to-do-it, just as it can in the more traditional disciplines. I have attempted to emphasize that critical thinking is not restricted to propositional knowledge, as most of my predecessors have implied. Moreover, it is crucial to recognize that the specific ingredients of critical thinking will differ according to task or subject, and that it comprises neither any specific set of skills nor 'logical' skills [...]" McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁷⁰ Citat počinje sa " It was further argued that since the various fields [...]" u 7. poglavlju "Forward to Basics", McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁷¹ "While conscientious teachers hope that their results will transfer to other areas, they should be content with success in their own area, since there is little reason to believe that the required skills in other areas will be exactly the same. And if the students' propensity carries over where they do not have the skill, they are likely to embarrass themselves [...]" Mc Peck, *Critical Thinking and Education*.

Uloge iskustva u kritičkom mišljenju

Mekpek koristi pojam iskustva najviše da naglasi ideju da je za kritičko mišljenje značajno znanje i iskustvo u specifičnoj oblasti iz koje potiče problem o kom treba kritički misliti, kao i da je njima uslovljeno. Na primer, kaže da logika ima manju ulogu u kritičkom mišljenju u poređenju sa znanjem i iskustvom u specifičnoj oblasti iz koje potiče problem.⁶⁷² Različite discipline zahtevaju različite metode validacije koje ne može da obuhvati jedan logički sistem, a opseg ljudskog iskustva je previše raznolik da bi nam omogućio da se nadamo da bi jedna ili dve logike mogle da obuhvate sva rasuđivanja u određenim problemskim oblastima.⁶⁷³ Videli smo i ranije da je s ovakvom upotrebom pojma iskustvo u skladu pridev *iskusnost*, kao posedovanje veština. Tako Mekpek govori da su veštine rođene iz znanja i iskustva u specifičnoj oblasti, samo ispunjavanje logičkih zahteva nije dovoljno da se neko okarakterise kao vešt u kritičkom mišljenju.⁶⁷⁴ Mekpek svoj pristup kritičkom mišljenju naziva radije epistemološkim nego logičkim.⁶⁷⁵

Mekpek nigde ne objašnjava iskustvo i ono nema naročit eksplanatorni značaj. Kao partner znanju u frazi „znanje i iskustvo u specifičnoj oblasti” upotebljava se najčešće i konzistentno, dok se u drugim značenjima koristi sporadično.

Pitanje sa kojim ulazimo u sagledavanje uloge ličnog iskustva za razvijanje kritičkog mišljenja kod Mekpeka jeste kako osoba može razviti sposobnost kritičkog mišljenja o svakodnevnim problemima ili uopšteno rečeno iskustvima koja mogu biti na različit način misaono podsticajna ako je kritičko mišljenje uslovljeno znanjem i iskustvima iz specifičnih oblasti? On tvrdi da različite discipline uče o svakodnevnom životu, te da se svakodnevni život preispituje iz okvira discipline ili više disciplina. Slažem se, ali želim istaći jedan deo zbivanja na psihološkom planu u vezi sa odnosom prema sopstvenim iskustvima koji ojačava željeni ishod da kritičko mišljenje bude prisutnije u svakodnevnim situacijama. Pri ovako zamišljenom transferu kritičkog mišljenja na svakodnevni život Mekpek računa na zdravu povezanost sa ličnim verovanjima i iskustvima i daje podsticaj za razvijanje nekoliko razloga zašto ona ima značajnu ulogu u razvijanju kapaciteta kritičkog mišljenja, ali ih sam ne razvija u analiziranim knjigama. Kako smo videli u prvoj glavi ovog rada, samo jedan deo negovanja ove povezanosti odvija se na nivou refleksije ličnih iskustava, koja može biti u trenutku dešavanja iskustva ili naknadno. U trenutku dešavanja, iskustvo je mnogo više od refleksije i to je ono što se uzima u obzir za razumevanje kritičkog mišljenja.

---

⁶⁷² "I am not suggesting that logic has nothing to do with critical thinking, but rather that it plays a comparatively minor role - particularly when compared with knowledge of, and experience in, a specific field." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁷³ "Reasoning in particular problem areas is often sui generis, and the range of human experience is too diverse to allow us to hope, much less think, that a single logic or two could capture all such reasoning." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁷⁴ "Merely meeting the logical requirements of consistency and so on would not be sufficient to characterize someone as skilful (unless the skill were doing logic as such) [...]." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁷⁵ Na početku 2. poglavlja pod naslovom "Critical Thinking, Epistemology, and Education", McPeck, *Critical Thinking and Education*.

Mekpek uvodi čitaoca u problem integrisanja verovanja za koje smo stekli adekvatnu evidenciju u već postojeći sistem verovanja postepeno, u nekoliko koraka, počinjući od savremene epistemološke definicije u kojoj je naglašeno da je za znanje neophodna evidencija, odnosno da je neophodno da verovanje bude opravdano:⁶⁷⁶

S zna P

ako i samo ako:

(i) S veruje P,

(ii) S ima adekvatnu evidenciju za P,

(iii) P je istinito.

Zatim prelazi na to da proces opravdavanja verovanja ima dve dimenzije. Jedna podrazumeva da se proceni istinitost i unutrašnja validnost predstavljene evidencije. Druga podrazumeva da se proceni da li je verovanje, zajedno sa evidencijom koja ga podržava, kompatibilno sa postojećim ličnim sistemom verovanja.⁶⁷⁷ U trećem koraku ostavlja prvu dimenziju po strani i objašnjava važnost integrisanja verovanja i eksplicira ga kao još jedan uslov u proces opravdavanja verovanja, iako se on može podrazumevati pod „adekvatnom evidencijom” jer ne bi bila adekvatna da nije koherentna sa sistemom verovanja. Uslov glasi „S evidencija konstituiše S-ov razlog za verovanje P” (iii) i nalazi se pre uslova „P je istinito” (koje obeležava sa iv).

Značaj integrisanja verovanja i evidencije koja ga podupire u postojeći lični sistem verovanja Mekpek objašnjava epistemološki. Proces procene, uklapanja i prilagođavanja verovanja u postojeći sistem verovanja je proces koji će učiniti da verovanje pripada osobi, a ne da bude opravdano verovanje za koje ona prosto zna.⁶⁷⁸ Ovde je reč o pretvaranju objektivnih evidencija (tj. induktivnih verovatnoća) u lične razloge za verovanje (tj. u epistemološke verovatnoće). Rečnikom Majkla Polanjija (Michaela Polanyi), ovde je reč o pretvaranju činjenica u lično znanje.⁶⁷⁹ To je važno zato što bez ličnog pristupa nema opravdanog verovanja, tada nije otklonjena mogućnost da je dato verovanje u suprotnosti sa drugim verovanjima. Mekpekovu definiciju kritičkog mišljenja, odnosno deo koji se odnosi na reflektivni skepticizam, rekonstruisaću ekspliciranjem ovog uslova na sledeći način: Kritički mislilac ima

---

⁶⁷⁶ Epistemološki gledano opravdano verovanje mora biti funkcija evidencije, odnosno evidencija mora da konstituiše nečiji razlog da veruje P. Na taj način se isključuju slučajevi kada S veruje P i poseduje adekvatnu evidenciju za P, ali ne veruje u P zbog tog razloga, nego, na primer, zbog predrasude, objašnjava Mekpek.

⁶⁷⁷ McPeck, *Critical Thinking and Education*, parafrazirano mesto počinje sa "The process of justifying one's beliefs, however, has two distinguishable dimensions."

⁶⁷⁸ "If it is not compatible, then an adjustment somewhere in the system will be required [...]. The importance of this process of assessing, fitting and adjusting beliefs cannot be overemphasized because it is this process that makes the belief 'belong' to a person as distinct from being merely a proposition or belief that he knows about." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁷⁹ "It does leave buried, however, the very real problems associated with integrating one's beliefs and experience, such as turning the objective evidence (that is, the inductive probabilities) into one's reason for believing it (that is, the epistemic probabilities). In this regard, Michael Polanyi has argued that turning so-called 'facts' into 'personal knowledge' is the most critical, yet most neglected, problem facing contemporary epistemology." McPeck, *Critical Thinking and Education*

dispozicije i veštine da suspenduje evidenciju dovoljno dugo da proceni unutrašnju koherentnost evidencije i da integriše verovanje u postojeći sistem verovanja.⁶⁸⁰ Zaključujem da je, prema Mekpekovom tumačenju, epistemološka posledica neintegracije neopravdano znanje. Pored epistemoloških posledica mogu se povući i psihološke sve do procesa doživljavanja i sticanja iskustva. Psihološki gledano, integracija novih sa starim verovanjima je važna da bi osoba mislila i delovala u istom pravcu kako je napomenuto kod Ričarda Pola, a kod Frica Perlsa objašnjena.

Mekpek na kraju naglašava da je prisutan, a često zanemaran ovaj stvarni problem integrisanja nečijih verovanja i iskustva. „Ovde je reč o pretvaranju objektivnih evidencija (tj. induktivnih verovatnoća) u lične razloge za verovanje (tj. epistemičke verovatnoće), ili rečnikom Majkla Polanija, reč je o pretvaranju činjenica u lično znanje. „Idiosinkratična stanja verovanja različitih pojedinaca određuju, na važne načine, koje činjenice mogu, a koje će biti prihvaćene kao istinite/stvarne (*bona fide*) dopune sistemu verovanja.”⁶⁸¹

Mekpek ističe da njegova analiza kritičkog mišljenja obuhvata ne samo procenu iskaza i propozicijskog konteksta (kako je do tad bilo uobičajeno) već i procese uključene u opšte rešavanje problema, kao i neke mentalne procese u osnovi specifičnih izvođenja i veština (poput igranja šaha, penjanja uz stene, glume, pozorišne režije i mnogih drugih aktivnosti koje zahtevaju svesni mentalni napor). U umetničkim oblastima kritičko mišljenje se često odnosi na procenu tehnika, metoda, strategija, itd. Nepropozicijska znanja se konstituišu samim poznavanjem stvari (npr. tehnike) o kojoj je reč ili direktnom svesnošću nje. Mekpek smatra da iako je tačno da one mogu biti rekonstruisane kao propozicije ili izjave kritičko mišljenje ne treba ograničiti na procenu ovakvih propozicija i izjava. Odluke o tome da li koristiti jednu ili drugu strategiju, da li modifikovati metod na određen način ili neku standardnu tehniku zanemariti i promeniti, Mekpek naziva „zrnima za mlin kritičkog mislioca koja ne mogu samleti ni formalna ni neformalna logika”.⁶⁸² Ovo je važno Mekpekovo proširenje analize kritičkog mišljenja za sagledavanje uloge emocija u kritičkom mišljenju kao mogućih indikatora pravca odlučivanja, ili uloge „neverbalnih slika spoznavanja” onako kako su shvaćene kod Damazija. Još dve Mekpekove izjave ga dovode u vezu sa Damazijem. Prvo, kada kaže da kritičko ispitivanje rutinskih primena metoda i postupaka (npr. naučnog istraživača) smatra najvišim oblikom kritičkog mišljenja.⁶⁸³ Drugo, kada govori o neposrednosti iskustva i da su neke odluke i sudovi opravdani prosto na osnovu iskustva. Zapravo, ocenjuje da je većina opravdanih verovanja, odluka

---

⁶⁸⁰ Osnova za rekonstruisanje je mesto koje počinje sa "Knowledge, by definition, presupposes some sort of justification." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁸¹ "It does leave buried, however, the very real problems associated with integrating one's beliefs and experience [...]" McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁸² "Decisions about whether to employ this strategy rather than that, to modify a method in a certain way or even to disregard or change some standard technique are all grist to the critical thinker's mill, and it is grist that neither formal nor informal logic can grind, since logic is restricted to propositions." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

⁶⁸³ "While it is possible - indeed, common - for a person to engage in an activity (for example, scientific research) in which he employs certain methods and procedures routinely, this is not to say that he cannot scrutinize these procedures or recognize their deficiencies while using them. Indeed, such scrutiny represents one of the highest forms of critical thinking." McPeck, *Critical Thinking and Education*.

i sudova ovog tipa.⁶⁸⁴ Zato je pogrešno očekivati da opravdanje počiva u nekom daljem principu što je česta pretpostavka u teorijama argumentacije neformalnih logičara.

Mekpek nalazi da definicija kritičkog mišljenja Edvarda D'Andela, time što kaže da je kritičko mišljenje primenljivo na iskustva, osim na iskaze i argumente,⁶⁸⁵ dozvoljava da i nepropozicijsko znanje bude potencijalno uključeno, iako nije razvio svoj koncept u tom pravcu.⁶⁸⁶ Mekpek takođe ne razvija više nego što sam ovde predstavila posledice uključivanja nepropozicijskog znanja u svoj koncept kritičkog mišljenja.

Samo kritičko mišljenje je jedna vrsta iskustva za koju u filozofskim krugovima ne postoji saglasnost u čemu se sastoji. Mekpek odbija empirijski metod kao način dolaženja do zaključka koja koncepcija kritičkog mišljenja je bolja jer je nejasna polazišna tačka koja bi se ispitivala empirijski, a to je vrsta iskustva koje bi smatrali objektivnim iskustvom kritičkog mišljenja. Različite koncepcije kritičkog mišljenja različita ponašanja smatraju evidencijom kritičkog mišljenja.⁶⁸⁷ Prema Mekpeku, dakle, pri pokušaju da empirijski evaluiramo različite koncepcije kritičkog mišljenja mi smo upućeni na rešavanje normativnih definicija kritičkog mišljenja i njenih komponenti.

Harvi Sigel

Osnova za analizu je Harvi Sigelova (Harvey Siegel) knjiga *Educating Reason: Rationality, Critical Thinking, and Education* iz 1988. godine.⁶⁸⁸

Definicija kritičkog mišljenja

Sigelova definicija se fokusira na reagovanje na razloge. Sigel smatra da je Mekpekova koncepcija kritičkog mišljenja kompatibilna sa njegovom AMR koncepcijom. On reinterpreтира u nekoliko koraka sintagmu „refleksivnog skepticizma” (odnosno „suspendovanja E”) Mekpekove definicije kritičkog mišljenja tako da proizilazi da je „kritički mislilac onaj ko ima dispozicije i veštine da na odgovarajuć način bude pokrenut razlozima (*appropriately moved by reasons*, akronimom AMR)”.⁶⁸⁹

---

⁶⁸⁴ "[...] there are justified decisions and judgements that rest simply on experience and can be supported in no other way. Indeed, it is arguable that most justified beliefs, decisions and judgements are of this kind." McPeck *Critical thinking and Education*.

⁶⁸⁵ Definicija D'Andelova glasi: "Critical thinking is the process of evaluating statements, arguments, and experiences. An operational definition of critical thinking would consist of all the attitudes and skills used in the evaluating process." Edward D'Angelo, *The Teaching of Critical Thinking*, (Amsterdam: B.R.Gruner, 1971), 7. Prema McPeck *Critical thinking and Education*.

⁶⁸⁶ Citat počinje sa "Aside from deleting the word 'correct' and including 'experiences' [...]" 3.poglavlje "The Prevailing View of the Concept of CT" u McPeck *Critical Thinking and Education*.

⁶⁸⁷ McPeck, *Teaching Critical Thinking*.

⁶⁸⁸ Harvey Siegel, *Educating Reason: Rationality, Critical Thinking, and Education*, New York: Routledge, 1988.

Fokus je na razlozima i „snazi razloga da garantuju ili opravdaju verovanja, tvrdnje i aktivnosti”.⁶⁸⁹

Komponente kritičkog mišljenja

Prema koncepciji Sigela, kritičko mišljenje se sastoji od dva elementa. Kritički mislilac je neko ko ima veštinu ili sposobnost da oceni razloge i argumente u svetlu epistemoloških i logičkih kriterijuma i prema tome ume da razdvoji dobre argumente od loših. Sigel posredovanje ove veštine naziva epistemološkom komponentom kritičkog mišljenja. Drugo, kritički mislilac mora da ima ‘kritički duh’, niz predispozicija, stavova, navika uma i karakternih crta koje garantuju da je u njihovom interesu iznalaženje dobrih argumenata i preispitivanje loših.⁶⁹⁰

Sigel, kao Mekpek, navodi dve komponente kritičkog mišljenja, koje smatra esencijalnim i zajedno dovoljnim. Prvu naziva *komponentom procene razloga* (*reason assessment component*) jer podrazumeva sposobnost da se pravilno procene razlozi. Drugu naziva *kritičkim stavom* ili *kritičkim duhom* (*critical attitude* tj. *critical spirit component*) pod kojim podrazumeva „volju, želju i dispoziciju da se postupci i verovanja pojedinca temelje na argumentima, što znači da se pravi procena razlozima i da se vodi rezultatima takve procene”.⁶⁹¹ Drugu komponentu je lako dovesti u vezu sa Mekpekovom kritičkom komponentom iako pojam reflektivnog skepticizma Sigel kritikuje. Komponenta procene razloga je implicitno prisutna u Mekpekovoj definiciji kritičkog mišljenja, smatra Sigel. Sigel se još poziva na mesto gde Mekpek kaže da svoj pristup naziva epistemološkim radije nego logičkim jer naglašava epistemologiju različitih predmetnih oblasti i da takav pristup „uključuje malo više od pružanja [...] razumevanja onoga što sačinjava dobre razloge za različita verovanja.”⁶⁹²

Dispozicije i sposobnosti

Sigel karakteriše dispozicije kao deo kritičkog duha koji uključuje pored dispozicija i stavove (*attitudes*), navike uma (*habits of mind*), i karakterne crte

---

⁶⁸⁹ "[...] critical thinker has the disposition and skill to question the power of E to warrant P. That is, the critical thinker has the disposition and skill to ask whether E actually provides compelling reasons for P, or justifies P. This is, I think, the defining characteristic of critical thinking: the focus on reasons and the power of reasons to warrant or justify beliefs, claims, and actions. A critical thinker, then, is one who is *appropriately moved by reasons*: she has a propensity or disposition to believe and act in accordance with reasons, and she has the ability to assess the force of reasons in the many contexts in which reasons play a role." Siegel Harvey, "McPeck, informal logic, and the nature of critical thinking", u McPeck, *Teaching Critical Thinking*.

⁶⁹⁰ Christopher Winch, John Gingell, *Philosophy of Education: The Key Concepts*, (Routledge, 2008), 46.

⁶⁹¹ Siegel, "McPeck, informal logic, and the nature of critical thinking", u McPeck, *Teaching Critical Thinking*.

⁶⁹² "Ironically, as it turns out, the epistemological approach to critical thinking involves little more than providing [...] understanding what constitutes good reasons for various beliefs." Početak poglavlja "Critical Thinking, Epistemology, and Education", McPeck, *Critical Thinking and Education*.

(*character traits*).⁶⁹³ U članku iz 1999. „What (Good) Are Thinking Dispositions?” detaljnije prikazuje dispozicije.

2. Zaključak o mestu iskustva i doživljaja u analiziranim koncepcijama kritičkog mišljenja

Kritičko mišljenje je kod Enisa i Pola predstavljeno kroz prikaz normativne dimenzije kako da zadovolji epistemološke kriterijume. Zajedno s tim prisutan je i visok stepen svesti o metodološkim kriterijumima empirijskog istraživanja i zasnivanja tvrdnji iz njih, odnosno svesti o tome koliko su date tvrdnje uopštive. No, pojam iskustva se u diskusijama u oblasti filozofije obrazovanja upotrebljava u još dva pravca značenja osim u smislu kvaliteta kontakta sa spoljašnjim, objektivnim događajem gde iskustvo počiva na opažanju. Drugo značenje pored kvaliteta kontakta sa spoljašnjim događajem naglašava i unutrašnji odraz kroz refleksiju i samorefleksiju. Treće, često se izjednačava sa praksom, u smislu koji smo ranije komentarisali navodeći oblik reči „iskusan”. Nas zanima od kakvog je značaja proces doživljavanja, kako smo ga definisali na kraju prve glave, za kvalitetno mišljenje, za kakvo se kritičko mišljenje smatra.

Analizirajući knjige u kojima su poznati teoretičari kritičkog mišljenja dali najcelovitiji prikaz svoje koncepcije tragala sam za bilo čim što bi povezaloo proces doživljavanja sa kritičkim mišljenjem. Kod Pola je to priča o egocentričnosti i sociocentričnosti, a kod Mekpeka priča o nepropozicijskom znanju.

Šeron Belen je analizirala različite prigovore kritičkom mišljenju i istakla potrebu da se razlikuje da li je prigovor upućen koncepciji kritičkog mišljenja ili manjkavosti takve koncepcije u praksi. Primećuje da je tvrdnja da je kritičko mišljenje agresivno, upućena praksi kritičkog mišljenja, dok je tvrdnja da kritičko mišljenje zanemaruje emocije, upućena sadašnjim koncepcijama kritičkog mišljenja.⁶⁹⁴

Teoretičarima kritičkog mišljenja se uz ostale primedbe upućuje primedba da zanemaruju emocije, i da se odvija u apstrakciji i potcenjuje živo iskustvo i konkretne posebnosti, te da kritičko mišljenje pretpostavlja mogućnost objektivnosti i samim tim ne prepoznaje individualnu situiranost (*individual's situatedness*).⁶⁹⁵

Pomenuti teoretičari kritičkog mišljenja pominju neku od mentalnih pojava koje stoje u vezi sa procesom doživljavanja, ali se ne bave njom. Inicijative kasnijih teoretičara kritičkog mišljenja više naglašavaju da se kritičko mišljenje formira pod uticajem velikog broja faktora (vrednosti, emocija, mašte, društvene prirode iskustva, utelovljene prirode iskustva), ali ne na način na koji to činim u ovom radu dovodeći u vezu proces doživljavanja sa formiranjem kritičkog mišljenja. Smatram da svojim pristupom pružam šire uporište datim inicijativama.

---

⁶⁹³ Siegel, *Educating Reason: Rationality, Critical Thinking, and Education*, 39–42.

⁶⁹⁴ Sharon Bailin, "Is critical thinking biased? Clarifications and implications", *Educational Theory*, Vol. 45, no.2 (1995), 192.

⁶⁹⁵ Sharon Bailin, "Is critical thinking biased? Clarifications and implications".

Barbara Tejer-Bejkon u svom tekstu iz 1998. godine pod naslovom „Transforming and Redescribing Critical Thinking: Constructive Thinking”,⁶⁹⁶ filozofkinja obrazovanja, naglašava da kritičko mišljenje nije alat koje ima život za sebe već svoje značenje i svrhu ima jedino u upotrebi od strane pogrešivih i pristrasnih ljudi, Polovim rečnikom, jedino je moguće kritičko mišljenje u slabom smislu.

Tejer-Bejkon smatra da su koncepcije kritičkog mišljenja, poput Elisove i Polove, građenje na transcendentnim epistemološkim pretpostavkama. Takvu epistemologiju kritikuje jer odvaja (distancira) um osobe od njenog tela i osobu od njenih društvenih odnosa. Kao alternativu, ona predlaže epistemologiju koja je relacionala, pragmatična, feministička i konstruktivistička.⁶⁹⁷ Relacionala je u posmatranju znanja kao društveno konstruisanog od strane utelovljenih ljudi koji su uključeni u društveni kontekst i u odnosu su jedni sa drugima (uključujući njihove odnose iz vremena kada su bili odojčad i mala deca, koji su im omogućili da razviju osećaj samstva). Pragmatična je po tome što razume znanje kao stečeno kroz aktivno učešće i posmatranje posledica naših delovanja/akcija. Feministička je po tome što uključuje ne samo razum (koji se tradicionalno dovodi u vezu sa muškarcima) među alate za konstruisanje znanja, već takođe i emocije, maštu i intuiciju (koje se tradicionalno dovode u vezu sa ženama), kao i po razumevanju ovih alata kroz interakciju u procesu stvaranja znanja. Konstruktivistička je u razumevanju znanja kao nečega što aktivno konstruišemo u nama samima i društveno, ali i zato što odbija da se razdvoji onaj koji zna od onoga što se zna.

Da bismo razlikovali njenu koncepciju kritičkog mišljenja, Tejer-Bejkon koristi izraz „konstruišuće mišljenje” (*constructive thinking*), aludirajući na viđenje znanja kao konstruisanog.⁶⁹⁸ Konstruišuće mišljenje je mišljenje utelovljene (*embodied*) i društveno ugrađene/integrisane osobe (*embedded person*) sa jedinstvenim „ličnim glasom”. Ovakvo mišljenje je društveno pre nego individualno i uključuje ljude različitih perspektiva i životnih iskustava.⁶⁹⁹

„Koncepcija konstruišućeg mišljenja Tejer-Bejkon ističe se po svom kontrastu koncepciji idealnog kritičkog mislioca kao čistog uma, koji se isključivo oslanja na razum, kako bi u samoći došao do dobro utemeljenih sudova. Konstruišući kritički mislilac je utelovljena i društveno uključena osoba koja koristi, ne samo razum, već i emociju, maštu i intuiciju, kako bi kroz zajedničku diskusiju, stigla do dobro utemeljenih sudova. Koncepcija Tejer-Bejkon je izazovni korektiv, sa jasnim

---

⁶⁹⁶ Barbara Thayer-Bacon, "Transforming and Redescribing Critical Thinking: Constructive Thinking", *Studies in Philosophy and Education*, Vol. 17 (1998), 123-148.

⁶⁹⁷ Hitchcock, "Seven Philosophical Conceptions of Critical Thinking: Themes, Variations, Implications", 22.

⁶⁹⁸ Prim.prev - ako bismo termin *constructive* preveli sa konstruktivno mislim da u nazivu ove vrste mišljenja ne bi bila istaknuta osobina mišljenja da je konstruisano, a koja je Tejer-Bejkon važna pri objašnjenju funkcionisanja mišljenja. Thayer-Bacon, "Transforming and Redescribing Critical Thinking: Constructive Thinking", 137.

⁶⁹⁹ Hitchcock, "Seven Philosophical Conceptions of Critical Thinking: Themes, Variations, Implications", 22.

implikacijama za pedagogiju, slično implikacijama koje su artikulisane u Freireovoj (1968/1970) pedagogiji potlačenih i angažovanoj pedagogiji bel huks (bell hooks).”⁷⁰⁰

Postoje i drugi razlozi zbog kojih možemo tvrditi da je kritičko mišljenje preusko, a koji bi se mogli formulirati analizom kako emocije i potrebe utiču na mišljenje. Da li kritičko mišljenje treba biti potpuno objektivno i odsečeno od potreba? Zamislimo da želimo kritički ispitati neko pitanje koje nam je lično važno, koji stepen objektivnosti i odsečenosti od emocija i potreba očekujemo? Da li time poboljšavamo kritičko mišljenje ili ne? Da li je ideal da se postavimo kao da odgovor/zaključak spremamo za neku drugu osobu, a ne za sebe?

Društvena i individualna priroda iskustva

Barbara Tejer-Bejkon na sledeći način komentariše ulogu iskustva za kritičko mišljenje, osvrćući se na važnost društvene prirode iskustva i specifičnost individualnih iskustava i doživljavanja, koja proizilazi iz toga što smo utelovljeni u jedinstvena tela: „Ako uzmemo u obzir delikatni relacioni balans između iskustva i ideja, između prakse i konceptata, kako ih [Šeron] Belen opisuje, tada shvatamo da bilo koji koncept, kao što je kritičko mišljenje, jeste ugrađen unutar konteksta iskustava. Ova iskustva poseduju ljudi koji su u odnosu jedni sa drugima, okruženi društvenim kontekstom i utičući na kontekstualnost jedni drugima. Kada priznamo da koncepti kao što je kritičko mišljenje moraju biti sagledani unutar kontekstualnosti ljudskih iskustava, tada široko otvaramo vrata za mogućnosti predrasuda, jakih i slabih, koje utiču na koncepte kao što je ‘kritičko mišljenje’. Jer svi ljudi su pogrešivi, ograničena bića ugrađena u izvesne istorijske, kulturne itd. situacije, a ne u neke druge, i utelovljena unutar jedinstvenog tela koje doživljava svet na izvesne načine, a ne na neke druge. Ovo je ‘neophodna predrasuda’ o kojoj [Kal] Alston govori kada opisuje kritičko mišljenje kao istorijski i geografski smešteno, sa ‘tendencijom ka vrednostima’ koje nisu ‘ni prirodne, ni neutralne’.”⁷⁰¹ Na ovaj način Enis, Pol, MekPek i Sigel nisu komentarisali uticaj iskustva na kritičko mišljenje.

Psihološki faktori

Podsetimo se Polovog stava da sama analiza osam elemenata rasuđivanja ne može pomoći da rasuđivanje bude kritičko sve dok se ne primene određeni standardi na njihovo oblikovanje. Tome se može dodati da i različiti psihološki faktori mogu negativno uticati na dostizanje standarda. Pol se najviše osvrtao na uticaj sistema verovanja, interesa i neracionalnih navika mišljenja. Iz njegovih reči može se pretpostaviti da primećuje da nadograđivanje logičkih veština na loše psihološke navike (u smislu nemanja navike osveščivanja i preispitivanja sopstvenih uverenja) služi održavanju već usvojenih verovanja, racionalizaciji i intelektualizaciji. Standardi kritičkog mišljenja, prema mom mišljenju, ne mogu biti dosegnuti bez bavljenja i psihičkim procesima pri podučavanju kritičkom mišljenju, odnosno pružanjem

---

⁷⁰⁰ Hitchcock, "Seven Philosophical Conceptions of Critical Thinking: Themes, Variations, Implications", 24.

⁷⁰¹ Thayer-Bacon, "Transforming Critical Thinking: Thinking Constructively", 135.

relevantnih sadržaja i instrukcija šta raditi s tim procesima kako bi bili funkcionalni. Pol i Elder s velikim osećajem za problem primećuju da osoba da bi bila sposobna za kritičko mišljenje u jakom smislu, treba umeti da prepozna i odnos između tačke gledišta, s jedne strane i oblika života kojim neko živi, odnosno, njegovih angažmana i interesa, s druge strane. Za ovakve uvide osoba, prema mom mišljenju, može biti sposobna samo ako je otvorena za posmatranje tuđih života i procenu interesa iz tuđih angažmana.

Barbara Tejer-Bejkon i Džejn Roland Martin su kritikovali koncepcije kritičkog mišljenja da zanemaruju emocije. Tejer-Bejkon je uputila na ulogu brige (*care*) da se razumeju ideje drugih ljudi jer jedino tako možemo biti sigurni da su ideje pošteno razmotrene i da su shvaćene.⁷⁰² Enis 1996. godine dodaje brigu za dignitet i vrednost svake osobe kao grupu dispozicija među osnovne dispozicije kritičkog mišljenja, ali ne kao obavezne, već humane.⁷⁰³ Neko može biti i zao kritički mislilac. Džejn Roland Martin je ukazala na potrebu da kritički mislilac oseća empatiju za nevolje drugih kada kritički sudi o pitanjima u koje su upleteni, i da kritičko mišljenje ne zahteva emocionalnu distancu te vrste.⁷⁰⁴ Šeron Belen odgovara na to da se u koncepcijama kritičkog mišljenja kroz zahteve da se sagleda cela situacija i da se razumeju perspektive drugih to podrazumeva.

Šeron Belen i Harvi Sigel u koautorskom tekstu „Critical Thinking”⁷⁰⁵ kao primere eksplicitnog priznanja emocija u okviru teorija kritičkog mišljenja navode zahtev Šeron Belen da se bude osetljiv prema osećanjima drugih ljudi⁷⁰⁶ i zahtev Ričarda Pola da se razumeju tuđe perspektive.⁷⁰⁷ Zatim, emocionalni aspekt je centralan za Sigelov pojam kritičkog duha predstavljen u knjizi *Educating Reason* koja nam je bila predmet analize, a kod Izraela Šeflera emocionalni aspekt je centralan za prikaz kritičkog mišljenja.⁷⁰⁸

Kako se veza sa iskustvom i doživljavanjem nazire iza priče o sposobnostima

Prema Enisovom mišljenju, dispozicije (*dispositions*) su u osnovi razvoja sposobnosti (*abilities*) za kritičko mišljenje. Ako u velikoj meri razvijemo sposobnosti kritičkog mišljenja, a nije nam stalo do toga da kritički mislimo, ove snage će ostati nekorišćene.⁷⁰⁹ U članku iz 1962. godine Enis govori o dvanaest aspekata (nekada ih

---

⁷⁰² Barbara Thayer-Bacon, "Caring and Its Relationship to Critical Thinking", *Educational Theory* Vol. 43, no. 3 (1993), 323–40.

⁷⁰³ Robert H. Ennis, *Critical thinking*, (Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall), 1996, 369.

⁷⁰⁴ Jane Roland Martin, "Critical Thinking for a Humane World", *The Generalizability of Critical Thinking*, Stephen Norris (ed.), New York: Teachers College Press, 1992.

⁷⁰⁵ *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith, Paul Standish (eds.), (Blackwell Publishing, 2003), 190.

⁷⁰⁶ Sharon Bailin, "Is critical thinking biased? Clarifications and implications", 191-197.

⁷⁰⁷ Richard W. Paul, *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*, Center for Critical Thinking and Moral Critique, Rohnert Park, CA, 1990.

⁷⁰⁸ Israel Scheffler, *In Praise of the Cognitive Emotions*, New York: Routledge, 1991.

⁷⁰⁹ Ennis, *Critical Thinking*, Preface, XVIII.

zove i dispozicijama).⁷¹⁰ Od analiziranih autora, Pol i Elder su najviše dotakali dispozicije govoreći o intelektualnim osobinama, nabrajajući ih, objašnjavajući, ali ne pružajući odgovor na pitanje kako se one razvijaju i šta na njihov razvoj utiče. Smatram da bi takvi uvidi bili od velike koristi za profesore kritičkog mišljenja. Pol naročito naglašava značaj dispozicije da se bude otvorenog uma za različite poglede na svet, i afektivnu dispoziciju razumevanja mišljenja drugih ljudi. Takođe, naglašava iskrenost u suočavanju sa sopstvenim predrasudama, stereotipima, egocentričnim ili sociocentričnim tendencijama. Sve navedeno se poboljšava sa zdravim, otvorenim odnosom prema sopstvenom procesu doživljavanja.

---

⁷¹⁰ Ennis, "A Concept of Critical Thinking", *Harvard Educational Review*, Vol. 32, no. 1 (1962), 82-111. Članak je vrlo nedostupan i do vremena završetka pisanja teze nisam ga uspela pribaviti. Sa sadržajem članka upoznata sam posredstvom Mekpekove analize u knjizi McPeck, John, *Critical Thinking and Education*, London: Routledge [1981] 2017.

III - ULOGA DOŽIVLJAJA U KRITIČKOM MIŠLJENJU

U ovoj glavi doktorske teze raspolažemo sa formiranim zaključima i argumentima o ulozi procesa doživljavanja u kritičkom mišljenju na osnovu rezultata istraživanja u prvoj (I.5.) i drugoj glavi (II.2.). Uvođenjem teorije ličnosti Karla Rodžersa u razmatranje kritičkog mišljenja proširiću inače previše usko razumevanje kritičkog mišljenja. Pitanje na koje tražim odgovor jeste u kojoj meri kod učenika možemo govoriti o razvijanju kritičkog mišljenja prema određenim epistemološkim i logičkim standardima ako ono nije razvijano od samog temelja koji predstavlja subjektivni proces doživljavanja i u relaciji sa potrebama, interesima i svrhama njihove autentične egzistencije. Pojam autentične egzistencije koristim u značenju koje vodi poreklo od Martina Hajdegera imajući u vidu savremene kritike.⁷¹¹ Smatram da osobe koje obrazujemo da kritički misle trebamo razumeti kao osobe zainteresovane za sebe, i koje mogu da biraju kako će da misle o nečemu i šta će činiti. Dakle, ispitivaću epistemološku stranu kvaliteta mišljenja izvedenog na temelju doživljaja.

U prethodnoj glavi videli smo da je kritičko mišljenje u popularnim teorijama objašnjeno u okvirima neformalne i formalne logike. U okviru literature o razvoju kritičkog mišljenja nisu date metodičke smernice za pružanje podrške učenicima i studentima pri ovladavanju načinima ostvarivanja sopstvenih potreba i interesa, načinima odnošenja prema sopstvenim emocijama, željama i htenjima s kojima se oni susreću na putu od problema do njegovog rešenja, ili od pitanja do opravdanog verovanja. Prevladavanje pseudonaučnosti je proces sa kojim se bori i zreli naučnik. Kvalitet dostignutog znanja obrazuje se kako na osnovu najelementarnijeg čulnog sloja doživljaja događaja kojima smo izloženi tako i na osnovu doživljavanja teorijskih pitanja i intelektualnih tvorevina (Hans-Georg Gadamer, Hans Robert Jaus).

Posle iznošenja argumenata o ulozi procesa doživljavanja u kritičkom mišljenju, težište ću prebaciti na razmatranje uloge doživljaja u procesu učenja. Učenje, nekada ponavlja proces saznavanja. Međutim, u slučaju učenja kritičkog mišljenja, s obzirom da je reč o sticanju sposobnosti i razvijanju veštine, a manje o usvajanju činjeničnog znanja, možemo reći da se proces kritičkog mišljenja poklapa sa procesom učenja kritičkog mišljenja. U zaključku ću na osnovu uvida ispitivanja šta je doživljaj i koja mu je funkcija, u kakvom je odnosu sa učenjem, da li se učenje odvija mimo procesa doživljavanja, i u kakvoj je vezi sa kritičkim mišljenjem suditi o tome da li imamo razloge da damo više prostora procesu doživljavanja u nastavi, kao institucionalizovanom obliku podučavanja kritičkom mišljenju. Moj cilj u ovoj glavi rada je da na osnovu šireg ispitivanja iskustva i doživljavanja i njihovog odnosa sa svešću, mišljenjem i ponašanjem izvedenog ranije, sagledam

Stečeni korpus znanja, sa kojim sada raspolažemo nakon dve glave istraživanja, pruža bolju teorijsku osnovu inicijativama učenja iz doživljaja i iskustva. To je tema treće glave sa kojom završavam rad i predstavlja primenu teze o značaju doživljaja za kritičko mišljenje. Data teza se može primeniti i na druga područja ali s obzirom da se kritičkim mišljenjem najviše bave filozofi i s ciljem da bude zastupljeno u obrazovnim planovima i programima, na isto područje želim primeniti svoje zaključke. Metode učenja iz iskustva i doživljaja su već razvijene i kao kursevi se predaju nastavnicima

---

⁷¹¹ Somogy Varga, Charles Guignon, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, 2014, <https://plato.stanford.edu/entries/authenticity/#SinAut>, (pristupljeno 3.2.2018).

kroz program stručnog usavršavanja, i u Srbiji. Međutim, nije sasvim jasno kome one trebaju poslužiti i zašto, osim da je reč o nekim inovativnim pristupima nastavi koji mora da dolaze sa Zapada. Najpre ću izneti kojim razlozima su opravdane metode učenja iz iskustva i doživljaja u teorijskim radovima autora koji rade na popularizaciji njihove primene: Dejvid Kolb (David Kolb), Donald Šen (Donald Schön), Piter Džarvis (Peter Jarvis), Hitkot Doroti (Heathcote Dorothy), Bolton Gavin (Bolton Gavin), Sesili O'Nil (Cecily O'Neil), itd.⁷¹² Naučna argumentacija, kao sofisticirani oblik argumentacije, predstavlja plodno tlo za formalne analize različitih strategija organizacije nastave i moj cilj je da postane jasnije zašto ovaj vid učenja treba biti uključen u strategije. U ovoj glavi izlažem teorijsko opravdanje teze da je učenje i podučavanje bolje kada su u njega uključeni procesi na nivou doživljavanja, i u njemu ne izlažem metodičke postupake podučavanja iz iskustva i doživljaja, ali upućujem na obilnu literaturu u kojoj su metode opisane.

Pitanje koje će voditi moje istraživanje u ovom delu je koja je uloga iskustva i doživljavanja pri doseganju dobrog/ racionalnog/ kritičkog mišljenja. Od presudne je važnosti osigurati prostor za slobodno izražavanje emocija, telesnih ekspresija koje normalno prate emocije, izražavanja sopstvenih naivnih verovanja, sopstvenih interesa, datih vidova izražavanja ličnosti kako bi se na njihovom temelju izgradilo istinsko kritično mišljenje.

1. (Kritičko) mišljenje se temelji na procesu doživljavanja

U nastavku sledi teorijska analiza kako veća pažnja posvećena procesu doživljavanja rezultuje boljim razvojem kritičkog mišljenja, dobro funkcionišuće (autonomne, autentične i odgovorne) ličnosti, otvorene za odnose sa drugima. Takođe, zajedno sa tim biće dat odgovor na pitanje zašto nije dobro ignorisati doživljaje kada kritički mislimo.

Za dovođenje iskustva i doživljaja u vezu sa kritičkim mišljenjem potreban nam je jedan međukorak jer većina autora koji su se bavili iskustvom i doživljajem nisu ga direktno povezali sa kritičkim mišljenjem, nego mišljenjem. Zato je potrebno razumeti u kojoj meri se zaključci o ulozi doživljaja za mišljenje mogu odnositi na kritičko mišljenje. Međukorak se sastoji u analizi pojma racionalnosti sa kojim je kritičko mišljenje poistovećeno kod Enisa i Pola, a sa druge strane kod Rodžersa je doživljaj povezan sa racionalnošću. Na posletku, izneću proširenu koncepciju kritičkog mišljenja onako kako je vidim na osnovu sirovih rezultata istraživanja šta je proces doživljavanja, od čega se sastoji i kako funkcioniše.

Zaključivanju o ulozi procesa doživljavanja za proces kritičkog mišljenja možemo prići na još jedan način u kom će nam posredovati pojam razumevanja. S jedne strane povezaću kritičko mišljenje sa ulogom razumevanja, a sa druge strane ulogu doživljaja za razumevanje kod autora čija su dela ušla u uzorak studije.

---

⁷¹² Nadovezuju se na dela Džona Džuija, Kurt Hana, Karla Rodžersa, Kurta Levina, itd.

Karl Rodžers i Luis Goldberg govore o otvorenosti za sopstveni proces doživljavanja, dok Enis i Pol govore o dve vrste otvorenosti: 1) otvorenosti za nove informacije i posle donošenja odluke po nekom pitanju, odnosno, otvorenosti za reviziju, i 2) otvorenosti uma koja se odnosi na otvorenost za različite poglede na svet, odnosno alternativne hipoteze, objašnjenja i izvore.

Poistovećivanje kritičkog mišljenja sa racionalnošću i šta je racionalnost (psihološki pristup dokazivanju uloge doživljaja za kritičko mišljenje)

Kritičko mišljenje, kao i racionalnost, se često smatraju fundamentalnim ciljem obrazovanja. Enis koristi racionalno mišljenje kao sinonim za kritičko mišljenje.⁷¹³ Prema Mekpeku, kritičko mišljenje i racionalnost se ne mogu poistovetiti, prema njegovom shvatanju kritičko mišljenje je aspekt racionalnosti.⁷¹⁴ Prema Sigelu, kritičko mišljenje je srodnik racionalnosti jer se i ono i racionalno mišljenje odnose na relevantnost razloga. Verovanja (*beliefs*), sudovi (*judgements*) i dela (*actions*) su racionalni u meri u kojoj osoba ima dobre razloge za njih, a imati sposobnost kritičkog mišljenja znači imati sposobnost procenjivanja kvaliteta kandidovanih razloga.⁷¹⁵ Postavlja se pitanje koji su epistemološki kriterijumi kojima se utvrđuje kvalitet kandidovanih razloga, a oni su predmet aktuelne epistemološke debate.⁷¹⁶ Prema zagovornicima ovako koncipiranog kritičkog mišljenja kao jednog od glavnih ishoda obrazovanja, centralni zadatak uključen u razvijanje kritičkog mišljenja bio bi negovanje sposobnosti učenika da procenjuju dokaznu snagu razloga. Propisane obrazovne aktivnosti bi trebale biti tako kreirane i izvedene da je izgradnja i ocenjivanje razloga (u skladu sa relevantnim kriterijumima) od glavne važnosti.⁷¹⁷ Ovde se javlja još mnoštvo pitanja. Sa pozicije pragmatizma bismo mogli uputiti zahtev da razlozi trebaju biti procenjeni prema posledicama u Džejmsovom smislu. Iz ugla Rodžersovog stava o racionalnosti organizma, a ne svesti, i znajući da razlozi mogu biti *trebanja* tj. usvojeni spolja, pitamo se da li o kritičkom mišljenju govorimo i onda kada osoba gradi i ocenjuje razloge ne angažujući organizmičko vrednovanje, ne pitajući se o svom doživljaju istih i o važnosti koju oni imaju za njega. Smatram da je upitno govoriti o kritičkom mišljenju kada je po sredi takvo građenje i ocenjivanje razloga i dostizanje epistemičkih kriterijuma, i da bez uporišta u sopstvenim interesima i vrednovanja kroz njih mišljenje ima karakter eklektizma. Harvi Sigel i Šeron Belen se pozivaju na Izraela Šeflera gde kaže da je racionalnost stvar razloga, i ako se uzme da je osnovni obrazovni ideal racionalnost, znači da slobodna i kritička pitanja o razlozima trebaju što više

---

⁷¹³ Robert H. Ennis, "A conception of rational thinking", *Philosophy of Education*, edited by Jerrold R. Coombs (Bloomington, IL: Philosophy of Education Society, 1979), 3-30.

⁷¹⁴ McPeck, *Critical Thinking and Education*, mesto gde kaže "rationality includes critical thinking as a particular aspect (or subset) of itself."

⁷¹⁵ Bailin, Siegel, "Critical Thinking", *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith, Paul Standish (eds.), Blackwell Publishing, 2003, 182.

⁷¹⁶ Na primer, između internalističkih i eksternalističkih pozicija se nastoji doći do odgovora da li treba biti svestan kvaliteta svojih razloga da bi verovanje ili postupanje bilo shvaćeno kao racionalno ili da bi bilo opravdano? Ili diskusija koja se vodi oko uopštivosti kriterijuma i njihove osetljivosti na kontekst.

⁷¹⁷ Bailin, Siegel, "Critical Thinking", 188.

prožimati oblasti proučavanja.⁷¹⁸ Međutim, tačka gledišta izložena članka u kom predstavljaju kritičko mišljenje ne akcentuje uključivanje ličnih pozicija u slobodnom preispitivanju razloga. Dakle, razloge ne dovode u vezu sa osobom, i nema naznaka da bi osoba trebala da se pita kakve veze s njom ima pitanje o kom bi trebala kritički, racionalno rasuđivati.

Rodžers, racionalnost ne vezuje za svest, već za organizam u celini.⁷¹⁹ Osoba se za otkrivanje ponašanja koje u datom trenutku najviše zadovoljava služi, u idealnom slučaju, celovitim organizmom. Celoviti organizam, uz učešće svesti, procenjuje i uravnotežava potrebe i zahteve, njihov intenzitet i važnost, te pronalazi ponašanje koje sledi vektor najbliži zadovoljavanju svih potreba u datom trenutku. Organizam je svestan kako zahteva kulture, zahteva bližnjih, tako i sopstvenih potreba, želja, interesa, vrednosti, itd.⁷²⁰ Ključnu ulogu za ovakvo funkcionisanje organizma ima otvorenost za sopstveni proces doživljavanja i svesno prihvatanje različitih strana doživljaja.⁷²¹ Kada je osoba otvorena za svoj doživljaj tada je trenutak potpunog doživljavanja jasan i određen predmet mišljenja bez ostatka, a svest je „udobno smešteni stanovnik u društvu impulsa, osećanja i misli”.⁷²² Svest koja je u trenutku doživljavanja previše orjentisana na izvođenje zaključaka iz doživljavanja ima smanjen kapacitet realističnog sagledavanja značenja aktuelnih doživljaja. Svest koja ne želi prihvatiti određene strane svog doživljaja iskriviće ih ili sakriti od sebe.

Filozof Milanko Govedarica u knjizi *Filozofska analiza iracionalnosti* zastupa tezu da su koncepti racionalnosti i iracionalnosti zavisni jedan od drugog, kao i da se svi ljudi „u manjoj ili većoj meri, u kraćim ili dužim vremenskim intervalima, ređe ili češće, ponašaju i osećaju iracionalno, iako racionalnost označava suštinsko svojstvo ljudskog bića”.⁷²³ Pri tom nije opravdano, čulnost, nagone, strasti, vere i intuicije smatrati vanracionalnim moćima čoveka iako one interferiraju sa iskustvom iracionalnosti i delimično ga uslovljavaju.⁷²⁴ Racionalnost kao „prisutnost i optimalna iskorišćenost intelektualnih kapaciteta, dok je iracionalnost stanje neadekvatnog korišćenja prisutnih racionalnih sposobnosti.”⁷²⁵ Racionalnost je usaglašenost sa razumom, njegova adekvatna primena, tj. aktualizacija intelektualnih potencijala i sposobnosti.⁷²⁶

---

⁷¹⁸ Israel Scheffler, *Reason and Teaching*, (Indianapolis: Hackett, [1973] 1989), 62. Prema Bailin, Siegel, "Critical Thinking", *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, 188.

⁷¹⁹ Karl Rodžers, *Kako postati ličnost* (Beograd: Nolit, 1985), 99, 150.

⁷²⁰ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 86.

⁷²¹ Rodžers, *Kako postati ličnost*, 87.

⁷²² Rodžers, *Kako postati ličnost*, 96.

⁷²³ Milanko Govedarica, *Filozofska analiza iracionalnosti* (Pančevo: Mali Nemo, 2006), 9. Na istoj stranici piše: "iracionalnost [je] relaciono svojstvo koje podrazumeva i prisustvo i odsustvo racionalnosti, tj. odnos između tih momenata".

⁷²⁴ Govedarica, *Filozofska analiza iracionalnosti*, 9.

⁷²⁵ Govedarica, *Filozofska analiza iracionalnosti*, 40.

⁷²⁶ Govedarica, *Filozofska analiza iracionalnosti*, 40.

Kritičko mišljenje jeste racionalni proces, ali vidimo da predstavljeni autori različito definišu racionalnost, i da iz toga slede značajne posledice u vezi sa instrukcijama i načinima podučavanja osobe da kritički misli. Osobu smo naučili da izvede tek pola posla ako ga naučimo veštinama preporučenim od Enisa, Pola, Mekpeka i Sigela, a pružimo mu znanje potrebno da prepozna i razume svoje emocije vezane za problem, ostvari svoje potrebe, zajedničke ili potrebe drugih u zavisnosti od problema o kojem je reč, isto tako i interese.

Razumevanje kao spona između doživljavanja i mišljenja (hermeneutički pristup dokazivanju uloge doživljaja za kritičko mišljenje)

Pojam razumevanja uključujem u argumentaciju teze da je iskustvo potrebno za bolje kritičko mišljenje iz dva razloga. Prvo, kritičko mišljenje je srazmerno bolje sa boljim razumevanjem problema ili pitanja, pa bilo da na to utiče više iskustva ili kvalitativno bolje iskustvo zbog otvorenosti ka elementima procesa doživljavanja, kako želim istaći u ovom radu, ili više znanja, kako Mekpek epistemološki uokviruje. Kada zaista razumemo situaciju koja stoji iza pitanja koje promišljamo mi smo sposobniji da procenimo koje činjenice su relevantne, tvrdi Enis. Perlsovom terminologijom bismo isto rekli na sledeći način. Bistrije zaključujemo o stvarima koje smo celovitijim bićem spoznali tj. na sve tri ravni, a to možemo samo kroz iskustvo ovde i sada.

Drugo, smatram da je uloga razumevanja za kritičko mišljenje bolje shvaćena od uloge doživljaja. Stoga ću, za početak, uključiti pojam razumevanja kao posrednika u tvrdnji da nešto što smo iskusili možemo bolje kritički da obradimo jer bolje razumemo. Mi nešto razumemo na osnovu iskustva. Svaka vrsta iskustva ima svoja ograničenja i prednosti. Drugačije doprinosi lično iskustvo razumevanju i rasuđivanju o nečemu od iskustva očevidca. Drugačija je vrsta i obim iskustva stečenog kroz doživljaj umetničkog dela ili intelektualne tvorevine, na primer, stručne knjige u odnosu na lično iskustvo. Istina je da možemo imati i predrasude zbog uticaja iskustva, ali to ne menja ulogu iskustva. Ovde se pozivam na Perslove analize koje ću ukratko izložiti na narednim stranicama.

Izabrani filozofi koji pripadaju hermenutici i pragmatizmu i psihoterapeuti dva različita pravca iznose komplementarna shvatanja o tome šta je razumevanje. Diltaj je smatrao da razumevanje pretpostavlja doživljavanje. Diltaj je tvrdio da proces razumevanja delimično ostaje „iracionalan” jer određen deo procesa ne može da se reprezentuje obrascima logičkih radnji. Gadamer je istakao da jednim delom razumevanja može da se manipuliše dok većim delom procesa ne upravljamo već nam se dešava van našeg htenja i čina, te da je to nači na koji se odnosimo prema svemu što iskušavamo. Prema njegovom mišljenju, mi možemo zaista da razumemo samo simbolizovano iskustvo jer se granice jezika ne mogu prevazići.⁷²⁷

---

⁷²⁷ Granice jezika se ne mogu prevazići, zato iskustvo koje možemo razumeti jeste jezičko iskustvo, i proces razumevanja je uvek jezički proces. Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 417-430. „Jezička konstitucija sveta” može biti predstavljena kao „djelatno-povijesna svijest koja unapred shematizira sve naše mogućnosti spoznaje” Hans-Georg Gadamer, „Univerzalnost hermeneutičkog problema”, *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoji*, Željko Pavić (ur.), (Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998), 252-253.

Diltaj razlikuje samorazumevanje i razumevanje. Doživljavanje ne pribavlja ni samorazumevanje ni razumevanje, oba su zasebni mentalni akti koji koriste potencijal informacija koje su stečene doživljavanjem. Prema Perlsovom shvatanju funkcionisanja samorazumevanja, osoba sebe razume onoliko dobro koliko kompletno sebe doživljava u sve tri ravni - mišljenja, osećanja i delanja. Osoba je tada prisutnija u zbivanjima i oseća se sposobnije da odgovori na situacije.

„Razumevanje 'sebe', svog 'pravog ja' (*self*), međutim, obuhvata nešto više od uobičajenog intelektualnog razumevanja. Za njega su neophodni osećanje i osećajnost.” kaže Perls.⁷²⁸ Kad se osoba zdravo odnosi prema građi koja dolazi iz sredine, ona je asimiluje, što znači da je prevodi na jezik koji razume, svodi na najmanji zajednički imenitelj, a potom asimiluje u novom obliku, obliku koji može da joj koristi.⁷²⁹ Nezdrav način je introjiciranje. „U osnovi, razumevanje znači sagledavanje nekog dela u odnosu na celinu. Za naše pacijente, to znači sagledati sebe kao deo ukupnog polja” kome pripadaju organizam i sredina.⁷³⁰ Na taj način osoba stoji u zdravoj vezi i sa sobom i sa svetom, ima „dobar kontakt”. Geštalt terapija to čini kroz svest onoga što je ovde i sada prisutno. Kada pacijent izlaže svoj problem terapeut primećuje ono što je trenutno prisutno kroz telesne manifestacije, rečenice, misli, itd. Sugerise pacijentu da obrati pažnju na nešto što je rekao ili na svoje telo i pamže mu da uzima u obzir sve šta se sa njim događa kako bi bolje sebe razumeo. Kako pacijent postaje svestan kako prekida sebe, načina na koje prekidanja na njega utiču, on postiže sve veću integrisanost, sve više biva ono što jeste i sve više razume svoje pravo ja. Osoba sebe razume onoliko dobro koliko sebe doživljava i kroz ono što misli, i kroz osećanja koje ima i kroz radnje koje poduzima u svakodnevnom životu.

Slično je i sa razumevanjem drugog. Osoba koja je u stanju da sebe „uočava” na sve tri ravni, u stanju je da i drugog potpunije opaža, te je i njegovo razumevanje drugog celovitije i tačnije. Na primer, Perls sa osobama koje imaju problem da čuju druge, za koje kažemo da ne umeju da slušaju, radi tako što ih u toku njihovih izlaganja često upućuje da čuju sebe pitanjem „Da li ste svesni ove rečenice?”. Ljudi s ovim problemom često nisu svesni rečenica dok ih izgovaraju, već potom, i ne osećaju sebe dok govore. Perls kaže da često s tim problemom bude združena desenzitizacija usana, te pacijenta upućuje da dok govori bude svestan svojih usana i jezika.⁷³¹

Razumevanje druge osobe je prema Diltaju transpozicija iz punoće vastitih doživljaja u izraze tuđih doživljaja. I situacija razgovora koja je deo svakodnevnog životnog iskustva je hermeneutička situacija. Hermeneutički se zadatak može shvatiti preko stupanja-u-razgovor s onim odmaknutim - bilo na način odmaknutosti u prošlost (poput istorijskih tekstova), u drugu kulturu, ili samim time što je reč o „drugosti”. U tom smislu, druga osoba je u živom razgovoru „odmaknuta” jer je svaki govor koji nije vlastiti stran i zahteva stupanje u dijalog. Stoga, možemo govoriti o dijalogičnosti razumevanja. Dijaloški odnos prošlosti i sadašnjosti, drugosti i vlastitosti je pokret razumevanja koji Gadamer shvata kao funkciju horizonata. Pre spajanja horizonata

---

⁷²⁸ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 35.

⁷²⁹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 67.

⁷³⁰ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 92.

⁷³¹ Perls, *Geštaltistički pristup psihoterapiji*, 108-109.

susrećemo početno pojavljivanje distance koja je funkcija ograničenja naše tačke polaska. Spajanje horizonata će zahtevati od nas da se angažujemo sa onim što nam je odmaknuto na produktivan način.⁷³² Ovaj način, međutim, nije nešto što možemo naučiti postajući dobri poznavaoči određene doktrine, teorije ili metode, smatra Gadamer. Hans Robert Jaus (Jaus, Hans Robert) u tekstu „Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja” objašnjava da se u razgovoru dijalektičnost odvija od sebe-razumevanja ka identifikaciji sa drugim⁷³³ kada se pod uplivom sebe-razumevanja u drugi plan povlači razumevanju drugog u njegovoj drugosti. Tek po izlasku iz drugog mi pojmimo drugog u njegovoj drugosti, zadobijamo znanje, i sebe same ponovo obogaćene na njegovoj drugosti.⁷³⁴

U instrumentalističkom maniru Djuj tumači da razumeti nekog znači s njim zajedno anticipirati, napraviti unakrsnu referencu koja dovodi do učešća u zajedničkom, inkluzivnom poduhvatu.⁷³⁵ Ovo shvatanje objašnjava na sledećem primeru: A traži od B da mu nešto donese, nešto na šta A pokazuje, npr cvet. B reaguje na pokret koji A pravi ka predmetu koji traži, a ne na pokazivanje ili na objekat pokazivanja, kaže Djuj. U daljoj analizi ističe da je za razumevanje karakteristično da osoba B odgovara na pokret i zvuk iz tačke gledišta osobe A. Takođe, osoba A shvata stvar ne samo u vezi sa sobom nego i kao nešto što može biti dohvaćeno od strane osobe B. Kaže da A i B opažaju stvar onakvom kakva može funkionisati u B-ovom ili A-ovom iskustvu, i dodaje da je to sušina i smisao komunikacije, znakova i značenja. Tvrdnja da je razumevanje reakcija pre svega na pokret bi značila da može postojati razumevanje bez korišćenja verbalnih ili neverbalnih znakova. Na primer, mi često znamo šta nekome treba pre bilo kakve signalizacije od te osobe, a na osnovu njenih pokreta. Ovo razumevanje funkcionise kroz iskustvo, odnosno stavljanje u poziciju druge osobe.

Djuj smatra da ne razumeti znači ne uspeti se sa nekim dogovoriti u dejstvu (*action*); pogrešno razumeti znači postaviti akciju u unakrsne svrhe.⁷³⁶ Zaključuje da „Ako razmotrimo *formu* ili shemu situacije u kojoj se javljaju značenje i razumevanje, nalazimo uključeno istovremeno prisustvo i ukrštanje neposrednosti i efikasnosti, otvorene aktuelnosti i potencijalnosti, konzumativnog i instrumentalnog.”⁷³⁷

Proširivanje koncepcije kritičkog mišljenja

---

⁷³² Dok je kod Diltaja uživljavanje „prenosom u izvornu situaciju“, Vilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama* (Beograd: BIGZ, 1980), 275, Gadamerovo stapanje horizonata u delatno-istorijskoj svesti uključuje intersubjektivni susret posredstvom nekog dela koji se ostvaruje logikom pitanja i odgovora. Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 404.

⁷³³ Obično čovek pojmi da je uživljavanje u umetničko delo ono što smatramo estetskim iskustvom, međutim ono je prolazni stupanj, nužni, ali ne cilj estetskog iskustva. Hans Robert Jaus, „Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja”, *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj* (Zagreb: “Biblioteka Scopus”, 1998), 344.

⁷³⁴ Hans Robert Jaus, “Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja”, u *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoj*, Željko Pavić (ur.), (Zagreb: “Biblioteka Scopus”, 1998), 342, 344, 347.

⁷³⁵ Dewey, *Experience and Nature*, 178-179.

⁷³⁶ Dewey, *Experience and Nature*, 179.

⁷³⁷ Dewey, *Experience and Nature*, 181.

Objašnjenje procesa doživljavanja Karla Rodžersa predstavlja dobru osnovu da prikazem kako kvalitet subjektivne realnosti zavisi od procesa doživljavanja.⁷³⁸ Za razumevanje ovog uticaja bilo nam je bitno sagledati odnose između organizma, doživljaja i svesti. Prema njemu, proces doživljavanja prethodi svesti i definisan je kao sve što se događa unutar granica organizma u svakom trenutku. Aficiraju ga čulni stimuli, tragovi sećanja, ili visceralni osećaji. Svest je definisana kao simbolizovana reprezentacija jednog dela iskustva/doživljaja, pri čemu simbolizacija pojedinih delova biva u različitom stepenu potpuna i precizna pod uticajem odbrambenih mehanizama. Kada svest uključuje više informacija o doživljaju organizma ona omogućava tačniju kognitivnu obradu situacije i problema.

Proširivanje koncepcije kritičkog mišljenja tako da uzima u obzir uticaj događaja na nivou procesa doživljavanja povlači za sobom preispitivanje uobičajenog razumevanja odnosa psihologije i logike. Prema istraživanim teoretičarima kritičkog mišljenja znanje logike, neformalne ili formalne, predstavlja dobar izvor veština za kritičko mišljenje, a prema Enisu, i dovoljan.

Zato što se Džui posvetio ispitivanju uloge iskustva a i funkcionisanja refleksivnog mišljenja, razmotrićemo način na koji on predstavlja odnos psihologije i logike u knjizi *Experience and Nature*. Valjanost ne smatra isključivo proizvodom ispunjavanja logičkih operacija i kriterijuma. „[...] naziv 'psihološki' se daje događajima koji stvaraju valjana verovanja. [...] ako neko želi efikasne uzroke znanja i istine da nazove psihološkim, on ima pravo da to učini pod uslovom da pruži prepoznavanje stvarnih svojstva ovih uzročnih događaja.”⁷³⁹ Na drugom mestu piše da „svo znanje i napor da se sazna polazi od nekog verovanja, nekog primljenog i postavljenog značenja koje je depozit prethodnog iskustva, ličnog i zajedničkog.”⁷⁴⁰ Potom se kroz ispitivanje zamenjuje u slobodnije, bogatije i sigurnije verovanje. Ideja „da procesi koji se završavaju znanjem proizilaze iz nevinih čulnih podataka, ili iz čistih logičkih principa, ili iz oba zajedno, kao originalnih polaznih tačaka i materijala” je u potpunosti mitska i proizvod psihologije koja je održavala dualističko odvajanje uma od prirode.⁷⁴¹ Džui kritikuje filozofski ugao posmatranja odnosa psihologije i logike jer „egzistencijalno poreklo validnih kognitivnih percepcija se ponekad prepoznaje u formi i negira u suštini.”⁷⁴² Indukcijom možemo nazvati operaciju proveravanja verovanja, i nju u kontekstu logike često prati ton diskreditacije u odnosu na dedukciju. Ako prihvatimo takvu definiciju indukcije, nastavlja Džui, onda se dedukcija bavi značenjima i međusobnim odnosima među značenjima. Kao takva ona računa na indukciju kojom se došlo do utvrđenih značenja. Stoga zaključuje da „čin saznanja (*act of knowing*), bilo da

---

⁷³⁸ U svojoj teoriji ličnosti, koja je jedna od najuticajnijih, on čini redak izbor da pojmom doživljaja objašnjava dinamiku konstruktivne ličnosti. To nije slučaj u teorijama ličnosti: Frojda, Eriksona, Junga, Klajna, Kelija, Ajzenka, Adlera, Froma, Hornaj, Salivena, Maslova, Goldštajna, Anđeilja, Olporta, Katela, Rubinštajna, Leontjeva, Marije, Levina, Šeldona, Skinera, Dolarda i Milera, Binsvangerera, Bosa i petofaktorske strukture ličnosti. Zaključak sam donela na osnovu čitanja prikaza njihovih teorija u Kelvin S. Hol, Linzi Gardner, *Teorije ličnosti*, (Beograd: Nolit, 1979).

⁷³⁹ Dewey, *Experience and Nature*, 379-380.

⁷⁴⁰ Dewey, *Experience and Nature*, 428.

⁷⁴¹ Dewey, *Experience and Nature*, 428.

⁷⁴² Dewey, *Experience and Nature*, 380.

se radi o zaključivanju ili o demonstraciji, uvek je induktivan. Postoji samo jedan način razmišljanja, induktivni, kada mišljenje označava bilo šta što se stvarno dešava.⁷⁴³

Razmatrane koncepcije kritičkog mišljenja nisu dovoljne da bi garantovale da se predviđenim načinima osoba osposobila za kritički misli, jer zanemaruju psihološke faktore koji su izvan onoga što je dostupno namernoj manipulaciji sadržajima. One prećutno podrazumevaju da na psihološkom nivou procesi koji utiču na mišljenje teku uredno, i da nema kritičnih tematskih oblasti čija kognitivna obrada slabije ide. U instrumentalističkom diskursu rekla bih da teorije kritičkog mišljenja pokazuju želju da „kontrolišu” proces kritičkog mišljenja kako bi garantovale najbolji proizvod ali samo u okviru kognitivnih faktora.

S punim razumvanjem da individualni naučno-istraživački kapaciteti ne moraju i verovatno i ne mogu da obuhvate celu oblast, važno je razmotriti da li obrađene koncepcije pozivaju na tako nešto, ili koliko lako se na njihove koncepcije mogu nadovezati znanja o funkcionisanju emocija, potreba, htenja, verovanja koji utiču na mišljenje, da li su označili mesta na kojima psihološka znanja trebaju da se nadovežu.

Prema verovanjima se ne odnosi afirmativno, kao prema depozitima prethodnih iskustava. Potrebe i emocije se tretiraju kao infantilni i neemancipovani faktori koje je najbolje ignorisati, te se ne pominju ni u jednoj od koncepcija. Htenja su agresivna, s njima se obračunava direktno, kritičkim mišljenjem u okviru teme, ne razmatrajući mogućnost da htenja utiču na izbor npr. evidencija i na druge načine koji nisu očit.

2. Podučavanje kritičkom mišljenju koje ima u vidu proces doživljavanja

U prethodnom poglavlju smo nastojali razumeti kritičko mišljenje u kontekstu procesa sticanja znanja, a sada govorimo o učenju, koje neretko zahteva ponavljanje procesa kojim su određena znanja utvrđena. Razlikovaćemo učešće doživljaja ili iskustva u procesu sticanja saznanja, i njihovo učešće u procesu učenja koje nekada ponavlja proces saznavanja, a nekada nastoji epistemološki već opravdana znanja da, kako se to u metodikama često piše, „poveže sa primerima iz iskustva”, pa bilo da se traži od učenika da ih pronade u svom repertoaru doživljaja i iskustava, bilo da se navode iz kolektivnog repertoara poznatih primera.

Učenje iz iskustva i doživljaja

Radi boljeg razumevanja mesta doživljaja u podučavanju kritičkom mišljenju, sa kojim zaključujem istraživanje doktorske teze u sledećem odeljku, zadržaćemo se na objašnjenjima šta je učenje i kako se ono odvija. Na ovaj način ćemo problem podučavanja kritičkom mišljenju sagledali i iz ugla iz kog učenik vidi svoj proces saznavanja i učenja pri izloženosti različitim strategijama obrazovanja.

---

⁷⁴³ Dewey, *Experience and Nature*, 381.

Psihologija učenja se u prvoj polovini 20. veka u Americi razvijala u krilu bihevizma. Moderni psiholozi učenja, koji sebe ne smatraju bihevizistima, većinom su ostali objektivisti.⁷⁴⁴ Autori skloni objektivizmu, sa korenima u Votsonovom metodološkom pristupu, učenje definišu kao *trajnu ili relativno trajnu promenu ponašanja individue koja je rezultat njene prethodne aktivnosti*. Od psihoterapeuta je uvek poticala snažna inicijativa za proširivanjem bihevizističkih pogleda. U američku akademsku psihologiju 50-ih godina 20. veka, koja se skoro cela identifikovala sa bihevizmom, prodirao je talas humanističke i egzistencijalne orijentacije psihoterapije.⁷⁴⁵ Uočeno je da se značajne trajne ili relativno trajne promene koje smatramo učenjem događaju ne samo u ponašanju osobe, već i u funkcionisanju njenog svesnog doživljavanja. Takođe, iznesena je teza da do nekih promena, kako u svesnom doživljavanju tako i u ponašanju, dolazi na osnovu snažnih i značajnih prethodnih doživljaja. Bavljenje svesnim doživljajima ljudi često ne zadovoljava metodološke principe objektivnosti, i to je ono što odbija veći broj istraživača, te sprečava da proces doživljavanja bude obuhvaćen teorijama.⁷⁴⁶ Moj cilj je zauzeti se za širu upotrebu pojam učenja koji pored ostalih vidova učenja obuhvata učenje na osnovu doživljavanja i manifestovanje rezultata učenja u doživljavanju.

Definiciju učenja, koja pored klasičnih vidova učenja uzima u obzir i učenje na osnovu doživljavanja i manifestovanje rezultata učenja u doživljavanju, preuzimam od Slavoljuba Radonjića:⁷⁴⁷ *Učenje je trajna ili relativno trajna specifična promena individue koja se pod određenim uslovima može manifestovati u njenom doživljavanju ili aktivnosti i koja je rezultat njenog prethodnog doživljavanja ili aktivnosti*. Slavoljub Radonjić je analizirajući uobičajeno definisanje pojma učenja, primetio ovaj nedostatak i istraživao načine formulisanja šire definicije koja bi obuhvatila doživljajno učenje u knjizi *Psihologija učenja*, koja se na odeljenju za psihologiju Univerziteta u Beogradu od njenog izdavanja koristi kao osnovna literatura iz predmeta psihologije učenja.

Ovakva definicija ima za cilj da uključi tri vrste zbivanja čija je posledica učenje i da uključi manifestacije ovog učenja na tri plana: spolja vidljive aktivnosti ili ponašanja, unutrašnje mentalne aktivnosti, i unutrašnja mentalna stanja tj. doživljavanja, koja se sa fenomenološke tačke gledišta ne mogu opisati kao aktivnosti, već kao pasivna stanja primanja i prepuštanja pojavama.⁷⁴⁸ Sa stanovišta neurofiziologije i u pasivnim stanjima organizam može biti vrlo aktivan emocionalno, motivaciono, intelektualno. U takvim stanjima se jedino ne javlja voljna, cilju usmerena aktivnost. Za psihologa

---

⁷⁴⁴ Slavoljub Radonjić, *Psihologija učenja* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004), 29.

⁷⁴⁵ Radonjić, *Psihologija učenja*, 29.

⁷⁴⁶ Prema Votsonovom bihevizističkom metodološkom principu u nauci ima mesto samo ono što se objektivno može posmatrati. Pod „objektivnim posmatranjem” Votson je podrazumevao ekstrospekciju, spoljašnje posmatranje. Radonjić izlaže svoju argumentaciju neodrživosti Votsonovog kriterijuma naučne objektivnosti u: Slavoljub Radonjić, *Uvod u psihologiju: struktura psihologije kao nauke*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1994), 190-205.

⁷⁴⁷ Najčešće se učenje definiše kao trajna ili relativno trajna promena ponašanja individue koja je rezultat njene prethodne aktivnosti. U njoj su očite posledice razvoja psihologije učenja u prvoj polovini 20. veka u krilu bihevizma. Psiholozi učenja koji sebe ne smatraju bihevizistima često ostaju objektivisti sa korenima u Votsonovom bihevizističkom metodološkom pristupu. Slavoljub Radonjić, *Psihologija učenja*, 29.

⁷⁴⁸ Radonjić, *Psihologija učenja*, 33-34.

učenja veoma je važno da ima na umu i učenje bez namere, smatra Radonjić. U navedenoj definiciji, pojam doživljavanje se odnosi na fenomenološki pasivna stanja svesti, na receptivna stanja, stanja prepuštanja pojavama; a pojam aktivnosti se odnosi na unutrašnje mentalne aktivnosti i na spolja vidljive aktivnosti, odnosno ponašanja. U ovoj definiciji dolazi do izvesnog odstupanja u odnosu na uobičajenu naučnu upotrebu pojma doživljavanja i iskustva.⁷⁴⁹

Prihvatanje određenih teza pragmatičke orijentacije rezultovalo je snažnim sagledavanjem učenja kroz konkretne posledice, ili kako se danas češće navodi, ishode. Od Persa (Peirce), koji ne adresira obrazovanje u svojim radovima⁷⁵⁰ ali čije ideje imaju implikacije na obrazovanje koje su prepoznate,⁷⁵¹ preko Džejmisa, razrađivanje značenja obrazovnih ideja kroz njihove posledice (*consequences*) je postalo opšte mesto u analizama obrazovanja. Džejms piše 1890. u knjizi *The Principles of Psychology*: Moje mišljenje je pre svega, na kraju, i uvek radi mog delanja, i ja mogu da činim samo jednu stvar u isto vreme.⁷⁵² Danas se veoma jasno kroz literaturu o obrazovanju nastoje definisati praktični ishodi koji se očekuju od učenja, i od nastavnika se očekuje da iste promišlja za svoj predmet, i pojedinačne nastavne teme i jedinice. Tradicionalno shvatanje učenja je iznedrilo sintagmu „sticanja znanja i viština”, što se danas zadržalo kao skraćeni način da se u raspravama o obrazovanju pozove na ishode učenja.

Prisutna je svest i o potrebi da se obrati veća pažnja na jezik kojim se objašnjava obrazovna praksa, naročito zato što istraživači obrazovanja „pripadaju” veoma različitim filozofskim pozicijama. Predlog je da se diskusije vode prirodnim jezikom koji obuhvata oblik prakse za koji se treba zauzimati, a ne sa opšteg nivoa konceptualne odbrane koja angažuje široku argumentaciju filozofske orijentacije.⁷⁵³ Brižljiva pažnja na značenje i značaj obrazovne prakse - pažljivo izvođenje razlika koje se tiču učenja, predavanja, ličnog i socijalnog razvoja, kulture. Ovakav pristup je obično frustracija za one čije su društveno-naučne aspiracije usmerene na generalizacije velikih razmera.⁷⁵⁴

Nakon više od sto godina postojanja naučne psihologije učenja, nastale su dve opšte definicije, prema Radonjiću. Prva glasi: *učenje je promena u aktivnosti individue koja je rezultat ranijeg iskustva.*⁷⁵⁵ Druga česta definicija učenja glasi: *Učenje je*

---

⁷⁴⁹ Radonjić, *Psihologija učenja*, 33-34.

⁷⁵⁰ Jedna jezgrovita formulacija Persovog pragmatičkog načela: “Consider what effects, which might conceivably have practical bearings, we conceive the object of our conception to have. Then our conception of these effects is the whole of our conception of the object” Charles Sanders Peirce, “How to make our ideas clear”, *The Essential Peirce*, Vol. I, Houser N. and Kloesel C. (eds.), (Bloomington: Indiana University Press, [1878] 1992), 132.

⁷⁵¹ Interpretacija primene u obrazovanju tri Persove ideje može se naći kod Jim Garrison, Alven Neiman, “Pragmatism and Education”, *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Blake N., Smeyers P., etc. (eds.), (Blackwell Publishing, 2003), 22-23.

⁷⁵² William James, *The Principles of Psychology*, Vol. II, (New York: Dover Publications, [1890] 1950), 333.

⁷⁵³ Za ovakav vid jezičkog izražavanja o pitanjima obrazovanja zauzima se Ričard Pring. Vidi Richard Pring, *Philosophy of Educational Research* (London: Continuum, 2004), 160.

⁷⁵⁴ *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, 13.

⁷⁵⁵ Radonjić, *Psihologija učenja*, 16-18.

*relativno trajna i progresivna promena ponašanja individue koja je rezultat prethodne aktivnosti individue, ili, nekada se umesto aktivnosti kaže prethodne prakse.*⁷⁵⁶

Naučno sagledavanje učenja je prepoznalo učenje u skoro svakoj čovekovoju aktivnosti. Psiholog Slavoljub Radonjić u udžbeniku *Psihologija učenja* piše da osoba ne samo da stiče nova znanja i veštine već uči kako se uči, uči kako se pamti, uči kako da misli da bi rešio problemsku situaciju; opažanje objekata i drugih osoba je u velikoj meri zasnovano na prethodnom „iskustvu” istih; učenje ima značajnu ulogu i pri sticanju novih motiva i vrednosti; na osnovu učenja iz „iskustva” emocije se vezuju za druge ljude, objekte, principe; u formiranju brojnih osobina ličnosti učenje ima značajnu ulogu; takođe, neki savremeni psiholozi smatraju da u formiranju izvesnih psihičkih poremećaja ima udela i pogrešno naučeno doživljavanje i ponašanje, a da njihovo lečenje uključuje i sticanje (učenje) novih, adaptivnih načina ponašanja.⁷⁵⁷ Iz ove perspektive gledano, pri elaboraciji teza o obrazovanju trebamo zadržati što celovitiju predstavu o ulozi učenja.

Metodika proširenije koncepcije podučavanja kritičkom mišljenju

Bliska veza između teorija podučavanja i teorija učenja često navodi istraživače obrazovanja da modele dobrog podučavanja previše direktno zasnuju na istraženim zakonitostima procesa učenja. Filozof obrazovanja i društvenih nauka Denis Filips (Denis Phillips) upućuje na dva razloga zašto ne treba reducirati teorije podučavanja na primenjivanje teorija učenja.⁷⁵⁸ Prvo, pri planiranju efikasnog podučavanja treba uzeti u obzir da centralnu ulogu imaju praktični razlozi koji se ne mogu svesti na pravila učenja. Drugi razlog koji navodi Filips sledi iz činjenice da se podučavanje veoma često odvija u institucijama (školama, koledžima, crkvama, porodicama, itd.). Zbog toga na njega utiču ciljevi i metode koje institucije zahtevaju. U meri u kojoj su institucionalni zahtevi uređeni zakonski, odnos podučavanja i učenja je komplikovaniji i manje direktan.

Ovde želim ukazati na treći razlog koji dalje usložnjava nastavni proces jer zahteva da se podučavanje shvati šire od teorije učenja. Psihološka saznanja različitih užih specijalnosti mogu biti više ili manje obuhvaćena u kreiranju prakse obrazovanja. Znanja iz različitih užih specijalnosti prevazilaze teme obuhvaćene teorijama učenja i uključuju znanja koja se odnose na funkcionisanje cele ličnosti i svih procesa unutar nje, od kojih je učenje jedan proces.⁷⁵⁹ Čak i tada psihologija se ne može direktno primeniti u nastavi. Vilijam Džejms je 1899. godine izdao knjigu *Talks To Teachers of Psychology: And to Students on Some of Life's Ideals* koja je predstavljala prvu primenu psihologije kao relativno nove discipline, i posebno njegovih teza, na teoriju obrazovanja i nastavnu praksu. Na početku knjige je napisao: „Pravite veliku, veoma

---

⁷⁵⁶ Radonjić, *Psihologija učenja*, 18.

⁷⁵⁷ Radonjić, *Psihologija učenja*, 17.

⁷⁵⁸ Phillips D.C. "Theories of Teaching and Learning", *A Companion to the Philosophy of Education*, R. Curren (ed.), (Oxford Blackwell, 2003), 232.

⁷⁵⁹ Teoriji ličnosti pripada funkcija integrativne teorije. Priroda njenog predmeta zahteva integraciju znanja svih psiholoških pojava za koja postoji različit obim utvrđenih saznanja, te je i ona još uvek teorija u razvoju, ili tačnije, reč je velikom broju različitih teorija.

veliku grešku, ako mislite da psihologija, time što je nauka o zakonima uma, predstavlja nešto iz čega možete izvući konačne programe, šeme i metode podučavanja momentalno upotrebljive u učionici. Psihologija je nauka, a podučavanje je umetnost; nauke nikada ne stvaraju umetnost direktno same iz sebe. Posredni i inventivni um mora izvršiti primenu upotrebom (oslanjajući se na) sopstvene/u originalnosti (autentičnost).⁷⁶⁰

Sa ove pozicije koja u svom vidnom polju ne gubi činjenicu da se nastava odvija uz učešće celovitih ličnosti nastavnika i učenika tvrdim da je potrebno više prostora dati procesu doživljavanja u organizovanoj nastavi.

Za datu tezu imam više argumenata. Prvi kaže da tako treba biti jer veća pažnja posvećena procesu doživljavanja u procesu institucionalizovanog učenja rezultuje boljim zadovoljavanjem ciljeva obrazovanja poput razvijanja kritičkog mišljenja, održavanja i izgrađivanja dobro funkcionišuće (autonomne, autentične i odgovorne) ličnosti, otvorene za odnose sa drugima. Dokaz je iznet u prvom potpoglavlju treće glave, a na osnovu prve dve glave doktorske teze. Drugi argument za tezu da je potrebno više prostora dati procesu doživljavanja u organizovanoj nastavi sledi, a ovde ću ga iskazati kao hipotezu: Ako se saznavanje i mišljenje odvijaju na temelju doživljaja, i ako učimo iz iskustva i doživljaja, onda i podučavanje verovatno treba uključivati iskustvo i doživljaj više, a ne manje. Pretpostaviću da smo usvojili prve dve tvrdnje na osnovu prethodnog istraživanja, i problematičnim ostaje prelaz na podučavanje. Koje karakteristike podučavanja bi mogle osporiti prelaz na zaključak?

U nastavnom procesu uzajamno deluju minimum dve osobe, ona koja podučava i ona koja uči, i stoga je potrebno ispitati šta se dešava ako se u nastavnom procesu zanemaruju ili prenaglašavaju neke strane njihovih ličnosti i njihovog doživljavanja. Da li je poželjno da određene strane ličnosti budu manje angažovane, i sa kojim obrazloženjem, i koje su posledice takvog stavljanja po strani? Takođe, koliko i kako različite psihološke strukture ličnosti predavača menjaju nastavni proces? Nastavnik je jedan od posrednika obrazovnih uticaja čiji se rezultati žele videti u ponašanju, ili pretpostaviti u unutrašnjoj promeni ličnosti učenika, koja se pod određenim uslovima manifestuje u njihovom ponašanju. Psihologija profesionalne orijentacije sadrži jedan vid karakterizacija ličnosti koje su pogodne za ulogu predavača. Ličnost nastavnika i profesora je značajna zbog načina na koji utiče na učenike neovisno od toga kako ih podučava, pa i kako ih ocenjuje, već svim onim što se zbiva mimo ta dva osnovna zahteva, svim što se odvija u međuljudskoj interakciji, i to prema mojim uvidima u metodičku literaturu, nije sporno. Međutim, nisam se susrela sa istraživanjima kako ličnost nastavnika i njegova unutarpsihička dinamika utiče na izbor metodičkih postupaka, njihovo sprovođenje i na procenu i ocenu dostignuća učenika.

Ne zaboravimo da se dostizanje ishoda učenja ocenjuje i da deca ocene neretko shvataju lično, na različite načine - kao ocene svoje vrednosti, adekvatnosti ili uspešnosti, i da na ovaj način priča o zanemarivanju određenih psihičkih procesa koji utiču na ocenjivača i psihičkih procesa dece koja učestvuju u nastavi dobija na ozbiljnosti. Kontinuiranost i sistematičnost zanemarivanja (podsticanja ili negativnog odnošenja) određenih delova strukture ličnosti učenika postaje značajan faktor za usmeravanje razvoja. Sve ono što se ne ocenjuje učenik može shvatiti kao nevažno ili

---

⁷⁶⁰ William James, *Talks To Teachers of Psychology*, (New York: W.W. Norton, [1899] 1958), 24.

nepoželjno (u zavisnosti kako se nastavnik poneo), a sve ono što se ocenjuje može biti protumačeno kao (*bez*)vredno, (*ne*)adekvatno ili (*ne*)uspešno. Deci koja se razvijaju na drugačiji način - manje intelektualan i manje žele pratiti i ispunjavati pravila, a razvijaju se više kreativno, emocionalno ili fizički u ovako programiranoj nastavi mogu pretrpeti štetu koja u nastavku košta celo društvo. Zapravo, teza koju zastupam kaže da svi trpe štetu od previše intelektualizma i pravila. Imajmo u vidu i to da u slučajevima većeg broja dece koja učestvuju u nastavi istovremeno ona mora biti koncipirana jednoobrazno, ma koliko se apeluje da nastavnici individualizuju pristup. Vreme nastavnog časa je ograničeno i mogućnosti su ograničene, zato je veoma važno šta je ono što je propisano da se najpre ispuni za to vreme.

Savremeni pristup obrazovanju intenzivno postavlja pitanja o ishodima učenja, čime se nastoje jasno razmotriti posledice institucionalizovanog učenja. *Znanja i veštine*, kako se u literaturi često referira na *ishode* koji se stiču učenjem, nisu sami sebi svrha, već služe osposobljavanju pojedinaca za buduću profesionalnu praksu i postupanja prilagođena odgovarajućim dostignućima kulture i kulturnim normama. Na ovom planu se uključuju kriterijumi ekonomskog vrednovanja znanja i sposobnosti u određenom ekonomskom sistemu, povratno utičući na izbor sadržaja za podučavanje, i kontekstualizaciju epistemoloških interesa u praksi planiranja i kreiranja zadovoljavajućeg oblika egzistencije. Takođe se uključuju koncepcije društvenog života koje se smatraju manje ili više poželjne (poput demokratije), jer priprema za budućnost podrazumeva i pripremu za učešće u određenom društvu koje ima svoje vrednosti i norme. Deca već u uzrastu između dve i tri godine počinju da otkrivaju norme funkcionisanja u zajednici i zainteresovana su da ih usvoje preko značajnih drugih, više nego da svaku testiraju isprobavajući različite oblike ponašanja. Ovim želim istaći da pojedinac od početka svog postojanja ima potrebu da se uklopi u zajednicu, usvaja društvene zahteve, ali i ispunjava svoje potrebe i deluje tako što će isprobavati (svesno ili nesvesno) svoje izbore. Istovremeno sa delovanjem, pojedinac se izgrađuje u svojim načinima delovanja, stičući iskustvo, ali i uz pomoć (ili odmaganje) porodice, društva vršnjaka, različitih javnih medija, uzora, profesionalnih vaspitača i nastavnika. Obrazovni proces u ovom radu posmatram kao planski vid uticanja, i ograničenog u svom dosegu, koji se može izvršiti na sposobnosti pojedinaca, kako ona kognitivne prirode, tako i emotivne, i fizičke.

Šta dobar nastavnik postiže kod učenika tj. koje profesionalne standarde će učenik biti sposoban da ispuni nakon uticaja obrazovanja jeste jedna strana sagledavanja uticaja, a u kakvu će osobu izrasti je druga strana uticaja. Bitnu promenu u pristupu obrazovanju pravi obuhvatanje obe činjenice. Pitanje učenja je pitanje osposobljavanja pojedinca za buduću praksu kao visoko kvalifikovanog i odgovornog odraslog učesnika društva. Takođe, institucionalizovano učenje je velik i bitan deo života pojedinca, odnosno, određuje način i kvalitet na koji je pojedinac proveo svoje vreme - šta doživljava za to vreme, koje njegove strane ličnosti su kritikovane, zanemrane ili pohvaljene, da li su doživele neki razvoj.

U nastavnom procesu, dakle, nije reč samo o učenju, već i o razvoju mlade osobe. Pregledom aktuelnih diskusija iz filozofije obrazovanja najčešće se prati realizacija sledećih grupa interesa u institucionalizovanom bavljenju razvojem deteta: epistemoloških, društveno-političkih, i razvoja deteta kao celovite ličnosti. Primetila sam malu komunikaciju između autora koji se bave implementiranjem rezultata epistemoloških istraživanja na obrazovanje kod Ričarda Pitersa (Richard Peters), Pola

Hersta (Paul Hirst), Harvija Sigela (Harvey Sigel), Reja Eliota (Ray Elliott), sa autorima koji afirmišu iskustveno učenje i učenje iz doživljaja. Implikacije shvatanja Karla Rodžersa na filozofiju obrazovanja su poznate pod nazivom „obrazovanje usmereno na dete” ili humanistička varijanta progresivizma.⁷⁶¹ Međutim, slabo su obrađene implikacije njegovog shvatanja procesa doživljavanja.

Vilijam Džejsms stoji na stanovištu da celina ličnosti treba učestvovati u obrazovanju, bez razdvajanja tela i ostavljanja emocija po strani, kao i ispitivanje navika. Kroz ispitivanje naših ustanovljenih navika kritički se preispituje kultura. Zato je, prema njemu, važno učiti kroz refleksiju sopstvenih navika.⁷⁶² Iz toga, i iz zaključaka Rodžersovih zapažnja u psihoterapiji, zaključujem da bi se omogućilo refleksivno učenje deca u nastavi ne trebaju biti pod pritiskom visoko cenjenog zahteva izražavanja dobro argumentovanih stavova, jer su osetljiva na pozitivnu pažnju, u Rodžersovom smislu,⁷⁶³ i težiće suzbijanju slobodnog preispitivanja svojih organizmičkih vrednovanja koja se ispoljavaju u daleko slobodnijoj formi. Sloboda izražavanja emocija, telesnih ekspresija, izražavanje sopstvenih naivnih verovanja, usvojenih stanovišta, sopstvenih interesa, često se tretira kroz proces obrazovanja, kao manjak racionalnosti i izgrađenosti, kao „ometanje na času”, a to je učinak na koji računamo da se postiže obrazovanjem. S ovom vrstom „ocene” da učenik nedovoljno pokazuje racionalnost, koja se odvija neformalno, a doživljava kao neprihvatanje, povezano je i propisano ocenjivanje tako što propisano smatramo poželjnim i na taj način potvrđujemo ovu neformalnu poruku da je biti slobodan u izražavanju sebe jednako biti manje racionalan i izgrađen. Propisi o tome šta se ocenjuje su poruka deci o tome koje kriterijume trebaju zadovoljiti. Ocenjivanje ima funkciju i u međunarodnom saobraćanju obrazovanih, no ipak postavljam pitanje: koja koncepcija ocenjivanja ne ometa proces učenja, a da ocene odražavaju stepen u kom je učenik zadovoljio neke međunarodne kriterijume?

Šerlot Fraj (Charlotte Frye) u sažetku doktorata o obrazovnim implikacijama Gendlinove filozofije doživljavanja kaže: „Zagovaram tvrdnju da bilo koja i sve nastavne metode (*instructional methods*) i prakse utiču na učenika kao celinu i nisu ograničene na zadovoljavanje usko konstruisane 'racionalnosti' ili 'kritičkog mišljenja'. Holistički orijentisani teoretičari obrazovanja i nastavnici moraju kreativno izazvati koncepcije subjektivnosti, uma (*mind*) i doživljaja (*experience*) koje apstrahuju subjekat iz svog miljea u živom iskustvu.”⁷⁶⁴

Sa istog stajališta teorije ličnosti sa kog kritikujem preuzan odnos prema podučavanju mogu se posmatrati dominirajući argumenati za opravdavanje koncepcija obrazovanja. Ove koncepcije potiču od određenih ličnosti koje se bave filozofijom

---

⁷⁶¹ John Darling, Nordenbo Sven Erik, "Progressivism", *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*. Darling, John, *Child-Centred Education and its Critics*, London: Paul Chapman Publishing, 1994.

⁷⁶² *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, 32.

⁷⁶³ Rogers, "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework", 221-227.

⁷⁶⁴ Charlotte L. Frye, "Educational Implications of Gendlin's Philosophy of Experiencing". doctoral dissertation in philosophy. Urbana, Illinois: University of Illinois at Urbana/Champaign, 2007. <https://www.ideals.illinois.edu/items/81291> (pristupljeno 1.11.2022)

obrazovanja i uređivanjem obrazovne politike. Da li se može uspostaviti odnos između konstelacije unutar strukture ličnosti i izbora vrednosti kojima se daje primat a koje dobijaju svoj egzistencijalni oblik u argumentaciji za opravdanvanje određenih koncepcija obrazovanja, u smislu statistički značajne razlike, iako kroz zadovoljavanje kriterijuma dobre argumentacije smatramo da ona prevazilaze nivo ličnog i ima opštu vrednost?⁷⁶⁵

Djujjeva shvatanja u oblasti obrazovanja su uticala na mnoge zagovornike iskustvenog modela obrazovanja druge polovine 20. veka, ali da uzmemo za primer, Kurt Han (Kurt Hahn), Paulo Freire i Dejvida Kolba. Počevši od 1970-ih godina, Dejvid Kolb je doprineo razvoju moderne teorije učenja iz iskustva (*experiential learning*) i uspostavio sistem internacionalnih škola i programa. U slično vreme Doroti Hitkot ima snažan uticaj u Velikoj Britaniji na primenu dramskih metoda, koje su primer učenja iz doživljaja u nastavnom procesu. U uvodnom delu knjige njenih predavanja kaže da je na uvođenje dramskih metoda uz konvencionalne nastavne metode uticalo prošlo iskustvo terapije.⁷⁶⁶ Smatram da se sadržaji koji se mogu organizmički vrednovati bolje pamte. To su informacije stečene praksom i aktiviranjem procesa doživljavanja. Praktične i dramske aktivnosti osmišljene za primenu u nastavi poseduju veliki potencijal i za socio-emocionalno, i psiho-motorno i kognitivno učenje.

Glavne razloge za primenu drame u nastavi Sesili O'Nil, Bolton Gavin i Doroti Hitkot pronalaze u onome što učenici mogu naučiti i razviti kroz takav vid izražavanja, uključujući različite sadržaje, veštine, sposobnosti i crte ličnosti. Prema Ljiljani Ćumuri, koja ima bogato iskustvo primene ovakvih metoda, drama daje jedinstven i važan doprinos školi zato što proširuje društvenu svesti učenika i produbljuje iskoristivost znanja. Dramsko izražavanje pomaže u formiranju stavova, sticanju i razvoju društvene svesti, odgovornosti, razvijanju humanih moralnih uverenja, spremnosti na (samo)kritičnosti i samorazumevanju. Svrha dramskog izražavanja je priprema pojedinca za susret sa realnošću, piše Ljiljana Ćumura.⁷⁶⁷

Pod dramskim metodama u nastavnom procesu podrazumevaju se različite tehnike usmerene na dramsko izražavanje. One nemaju za cilj stvaranje pozorišne predstave, već dramsko izražavanje. Na primer, neke od dramskih tehnika su pričanje priče, igranje uloga, zamrznute slike, pantomima, vođena fantazija, zamišljeno putovanje, teatar potlačenih, itd. Sesili O'Nil definiše dramu u obrazovanju kao način da učenici uče da istražuju teme, događaje i odnose.⁷⁶⁸ Dramskim metodama nastavnici stvaraju iskustvo kod učenika, pazeći da njime proizvedu pogodan konstrukt za razumevanje i učenje onoga što nastavnik želi da učenici razumeju. Doroti Hitkot piše

---

⁷⁶⁵ Ovde se pitamo iz koje oblasti ljudskog saznanja potiču argumenti koji su najuticajniji u kreiranju obrazovne politike i koje vrednosti aktuelna dominantna argumentacija neguje. Kojim vrednostima su privržene precizno konceptualizovane metode podučavanja i učenja, i koje mesto te vrednosti zauzimaju u celom spletu vrednosti koje se mogu navesti kao bitne za obrazovanje?

⁷⁶⁶ Gavin Bolton, Doroty Heathcote, *So You Want to Use Role Play? A New Approach in How to Plan*, (Trentham Books, 1999), VII.

⁷⁶⁷ Ljiljana Ćumura, "Drama u obrazovanju kao metodički izazov u nastavi", *Nauka bez granica II: 3. Pristupi u obrazovanju*, (Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2019), 359.

⁷⁶⁸ Cecily O'Neill, Alan Lambert, *Drama structures: A practical handbook for teachers*, (London: Stanley Thornes Ltd., 1982), 11.

da pri primeni dramskih metoda nastavnici moraju naučiti da postave radnju tako da učenici konstruišu stvarnosti, tako da pažljiv nastavnik može da prati kvalitet iskustva koji stiču i da je oblik tog iskustva pogodan konstrukt za učenje. Da bi se to postiglo, zadatci trebaju da omogućavaju takve vrste interakcija koje će razred iskusiti, da stvore konstrukt iz kog mogu da razumeju i nauče ono što nastavnik želi da razumeju.⁷⁶⁹

Kako smo videli, doživljaji su usko vezani sa potrebama organizma (prema Rodžersu), iako nismo skloni da ih tako shvatamo, već kao proizvoljne, specifične i individualne. Takođe, na osnovu Damazijevih analiza smo videli da je doživljavanje u vezi sa prethodnim iskustvima i načinom na koji smo ih doživeli. Neprihvaćeno iskustvo, prema Perlsu, će nas odvesti sve dalje i dalje, jer će se na prethodna neprihvaćena iskustva nadovezivati sadašnja, vodeći nas u započetom pogrešnom pravcu za šta će nam trebati neurotični mehanizmi. Date činjenice uzete zajedno imaju svoje implikacije na način kako treće lice može korigovati tuđe doživljaje. Doživljaji su autentični iako mogu biti iskrivljeni. Oni čuvaju trag o tome kako se organizam istinski osećao u datom trenutku i datoj situaciji i zašto je pribegao potiskivanju ili iskrivljivanju. Jedina pomoć koju treće lice može pružiti drugom, prema Gendlinu, Perlsu i Rodžersu jeste nemo prisustvo i dozvoljavanje da se prošla ili sadašnja iskustva odigraju u atmosferi prihvatanja, da se razumeju, i prihvate. Stoga, jedino što je legitimno kod nastavnika jeste da doživljaje svojih učenika prihvataju i sa njima rade. Nastavnici mogu i da ignorišu doživljaje učenika, ali smo govorili o tome zašto to nije pametno. Sasvim sigurno nema smisla intervenisati grubo ih koreći za način na koji doživljavaju i u tome ispravljati. Svaki organizam ima svoje razloge za svoje doživljaje. Ako se nastavnici blagonaklono odnose prema doživljajima svojih učenika nastava će postati verodostojnija i sadržajnija, te imati više materijala koji deca razumeju i iz kog će moći da uče.

Poziv na dalja istraživanja

Svaki vid pravno propisane koncepcije obrazovanja ima širok obim posledica, kako poželjenih, pozitivnih, tako i negativnih. Koja god epistemološka teza da se prihvati, teorija učenja i podučavanja, pretpostavke dobrog života, kriterijumi ekonomskog vrednovanja profesionalnih uloga u društvu i koje god norme društvenog saobraćanja da se podržavaju, sve one kao opšte ideje imaju svoje dosledne praktične posledice kada je primena koncepcije pravno regulisana, te zahtevaju ozbiljno povratno empirijsko istraživanje. Filozofi obrazovanja nisu oslobođeni odgovornosti razmatranja ovih posledica time što je praksa obrazovanja, u svojim formalnim i neformalnim vidovima, stvar konkretnog sprovođenja ideje u delo i pod uticajem mnoštva faktora specifične prirode.

Smatram da komparativna analiza rezultata empirijskih istraživanja o postizanju ishoda učenja u različito kreiranim nastavnim procesima, onim koji više koriste metode učenja iz iskustva i doživljaja, i onim koji manje koriste ovakve metode, može biti od koristi za dalju procenu teze da postoji pozitivna korelacija između pridavanja veće pažnje procesu doživljavanja u nastavnim procesima i dostizanja epistemoloških i

---

⁷⁶⁹ Dorothy Heathcote, *Dorothy Heathcote: Collected writings on education and drama*, Liz Johnson, Cecily O'Neill (eds.), (London: Hutchinson, 1985), 133.

logičkih standarda kritičkog mišljenja. Analiziraću koji su ishodi učenja dostignuti u nastavi u kojoj se koriste dramske metode i metode iskustvenog učenja za razvijanje kritičkog mišljenja, doći ćemo do empirijske potvrde o uticaju procesa doživljavanja na kritičko mišljenje. Ovakvo ispitivanje bi pružilo i informacije o slabostima ovih metoda, koje bi se mogle prevazići inkorporiranjem epistemoloških i logičkih vežbi i sadržaja. One bi svakako doprinele izvođenju zaključka i učenju iz korpusa utisaka, intuicija i direktnih spoznaja stečenih iskustvom.

Moj metodološki izbor je bio da analiziram kvalitativnom analizom sadržaja po jedno delo začetnika različitih filozofskih tradicija, tragajući za definicijama, objašnjenjima i karakterizacijama iskustva i doživljaja. Istom metodologijom može se pristupiti skupa autora koji slede tradiciju datih autora, kako bi se ispratile promene i proširenja shvatanja pojmova iskustvo i doživljaj. Takođe, istraživanje bi bilo korisno proširiti na još neke filozofske tradicije kao što je egzistencijalizam i empirizma, čime bi se pojmovi iskustvo i doživljaj više doveli u vezu sa prirodom različitih vrsta događaja koji se iskušavaju i čime bi se više osvetlio onaj deo značenja pojma iskustva koje nam omogućava da kažemo „doživljaj iskustva”. S druge strane, pojam doživljaja bi bilo interesantno proučiti iz ugla filozofije običnog jezika. Slobodni i umetnički jezik, čini mi se, brže uspeva opisati stvarnost, neke odnose i naše doživljavanje, od pojmova. Preliminarnom analizom više romana Hermana Hesea (Hermann Hesse) uočila sam bogatstvo s kojim se služi ovim pojmom iz kog se mogu povući mnoga značajna pitanja.

Pisani intervjui i snimci psihoterapijskih sesija bogati su informacijama za operacionalno definisanje doživljavanja jer ga je u tako kreiranom okruženju i odnosu sa terapeutom moguće identifikovati preko različitih načina prepuštanja osećanjima, telesnih reakcija, pauza u govoru, iznošenja asocijacija, stavova i verovanja, ubacivanje indikativnih sećanja u tok razgovora, itd.

Istraživanje bi bilo zanimljivo proširiti na još neke psihoterapijske pristupe, na primer, na telesne psihoterapije i somatoterapije koje bi osvetlile odnos tela i iskustva, ili na anлізу autora koji se više direktno bave uticajem socijalne sredine na pojedinca i grupnom dinamikom. U razumevanju uloge procesa doživljavanja za kritičko mišljenje uslovljeni smo dosadašnjim znanjima o psihičkim procesima i njihovoj međuzavisnosti. Verujem da bi navedena psihoterapijska istraživanja iznela na videlo mnoštvo pojedinosti o strukturi i funkciji doživljavanja, a povratno i na razjašnjavanje različitih mentalnih stanja.

ZAKLJUČAK

Prikaz dinamike procesa doživljavanja ključan je za dokazivanje uloge koju iskustvo ima u formiranju kritičkog mišljenja. S obzirom na razvijenost istraživanja o svim psihološkim pojavama i aktuelnost epistemoloških rasprava o kritičkom mišljenju smatrala sam da je pogodan trenutak za povezivanje znanja o iskustvu i doživljavanju i kritičkom mišljenju. Ipak, ova znanja nisu u tolikoj meri razvijena da bi nam omogućila potpuno objašnjenje procesa doživljavanja i njegovog uticaja na mišljenje.

Proces doživljavanja stvara iskustvo, svojim načinima koji mogu biti manje ili više zdravi. Dve su najvažnije osobine iskustva, prvo, da se javlja na granici između organizma i njegove životne sredine, pre svega na površini kože i drugih organa čulno-motoričkog odgovora, i drugo, da se dalje odvija unutar granica organizma, tj. da se odnosi na sve što se događa unutar granica organizma u svakom trenutku i potencijalno je dostupno svesti. Psihoterapeut Eric Perls se oslanja na prvu osobinu pri tumačenju dinamike procesa doživljavanja, definišući ovaj proces kao funkciju granice između organizma i njegove životne sredine. Psihoterapeut Karl Rodžers se pri tumačenju dinamike procesa doživljavanja oslanja na drugu osobinu.

Percepcija, emocije, pažnja, potrebe, interesi, želje, namere, stavovi, verovanja i pamćenje su svi konstitutivni za iskustvo, odnosno uključeni u proces doživljavanja. Putem procesa doživljavanja osoba procenjuje razloge organizmičkog vrednovanja situacija i objekata kojima je izložena. Emocionalne reakcije i osećanja predstavljaju obličje u kom se organizmu prezentuju ove ocene vrednosti. One pružaju informacije o potrebama koje su prepoznate u datoj situaciji.

Hipoteza neurologa Antonija Damazija da su iste neuralne strukture podloga regulacije i reprezentacije unutrašnjih stanja tela, emocija, proto-ja i stvaranja temeljene svesti je plauzibilna jer objašnjava dve stvari. Prvo, njome se može objasniti zašto su emocije, pažnja, oset sebe i neverbalne slike tako karakteristične za osećaj doživljavanja. Drugo, njome se može objasniti zašto sadržaji doživljavanja nisu potpuno jasni, ali imamo osećaj da su nam mnoge još nesimbolizovane informacije dostupne. Ova hipoteza se uklapa i sa našim intuicijama o procesu doživljavanja, sa jezičkim upotrebama pojmova iskustvo i doživljaj, sa filozofskim određenjima i karakterizacijama iskustva i doživljaja, i sa psihološkim znanjima o datom procesu.

Tvrdim da je proučavanju formiranja kvalitetnog i racionalnog mišljenja najbolje pristupiti preko konstrukta iskustva (koji podrazumeva i proces doživljavanja) zato što se njim jednovremeno reprezentuje celi skup faktora koji konstituišu i njega, i proces mišljenja, i međufaktorsku dinamiku. Otvorenošću za doživljavanja organizma smanjuje se broj pogrešnih predstava o sebi i spoljašnjem svetu.

Literatura

- A Companion to the Philosophy of Education*, edited by R. Curren. Oxford: Blackwell, 2003.
- Andersen, Hanne, Brian Hepburn. "Scientific Method." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2015). Pristupljeno 3.2.2018. <https://plato.stanford.edu/entries/scientific-method>
- APA Dictionary of Psychology*. American Psychological Association (APA). www.dictionary.apa.org.
- Bailin, Sharon. "Is critical thinking biased? Clarifications and implications." *Educational Theory* Vol. 45, no. 2 (1995), 191-197.
- Bacon, Francis. *Novi organon: istinita uputstva za tumačenje prirode*. Beograd: Bukofal E.O.N., 2016.
- Balan, Sharon, Mark Battersby. "Fostering the Virtues of Inquiry." *Topoi* Vol. 35, no. 2 (2016), 367-374.
- Bion, Wilfred R. *Learning from Experience*. London: William Heinemann; London: Reprinted Karnac Books, 1962.
- Bion, Wilfred R. *Second Thoughts: Selected Papers on Psycho-analysis*. London: William Heinemann, 1967.
- Boring, Edwin G. *A History of Experimental Psychology*. Prentice-Hall, 1950.
- Boud, David. "Some competing traditions in experiential learning." *Making sense of experiential learning: Diversity in theory and practice*, edited by Susan W. Weil and Ian McGill, Buckingham, UK: Open University Press, 1989, 39-49.
- Bradley, Benjamin. *Psychology and Experience*. Cambridge University Press, 2005.
- Brook, Andrew. "Kant's View of the Mind and Consciousness of Self." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 2013.
- Churchland, Paul. *The Engine of Reason, The Seat of the Soul*. Cambridge: MIT Press, 1995.
- Corey, Gerald. *Student Manual for Corey's Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy*. Cengage Learning, 2012.
- Current Psychotherapies*, edited by Raymond J. Corsini and Danny Wedding. Brooks/Cole. Cengage Learning, 2011.
- Ćumura, Ljiljana. „Drama u obrazovanju kao metodički izazov u nastavi.“ *Nauka bez granica: Pristupi u obrazovanju*, Vol. 2, no. 3. Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet, 2019, 347-357.
- Damasio, Antonio. *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain*. New York: Pantheon Books, 2010.

- Damasio, Antonio. *Osjećaj zbivanja: tjelo, emocije i postanak svijesti*. Zagreb: Algoritam, 2005.
- Damasio, Antonio. *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Harcourt Brace & Company, 1999.
- Damasio, Antonio. *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Penguin Books, 1994.
- Darling, John. *Child-Centred Education and its Critics*. London: Paul Chapman Publishing, 1994.
- Dennett, Daniel C. *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology*. Montgometry. VT: Bradford Books, 1978.
- Dennett, Daniel. *Consciousness Explained*. New York: Back Bay Books/Little, Brown and Company, 1991.
- Dennett, Daniel. "Who's On First? Heterophenomenology Explained." *Journal of Consciousness Studies*. Special Issue: Trusting the Subject? (Part 1) Vol. 10, no. 9/10 (2003), 19-30.
- Developmental Perspectives on Embodiment and Consciousness*, edited by Willis F. Overton, Ulrich Muller and Judith L. Newman, New York: Lawrence Erlbaum Associates, (2008), 45-68.
- Devonis, David C. *History of Psychology*. New York: Springer Publishing Company, 2014.
- Dewey, John. *How We Think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process*. Chicago: Henry Regnery Company, 1933.
- Dewey, John. "My Pedagogic Creed." *School Journal* 54, 1897.
- Dewey, John. *Education and Experience*. New York: Collier Books, 1939.
- Dewey, John. *Experience and education*. New York: The Macmillan Company, 1938.
- Dewey, John. *Art as Experience*. New York: Perigee Books, 1934.
- Dewey, John. *Democracy and Education: An introduction to the philosophy of education*. New York: Free Press, [1916] 1966.
- Dewey, John. *Experience and Nature*. New York Dover, 1929.
- Dewey, John. "A Short Catechism Concerning Truth." *The Influence of Darwin on Philosophy and Other Essays*. New York: Henry Holt and Company, (1910), 154-168.
- Dewey, John. "The theory of emotion: I. Emotional Attitudes." *Psychological Review* 1, no. 6 (1894), 553-569.
- Dictionary of cognitive science: Neuroscience, Psychology, Artificial Intelligence, Linguistics, and Philosophy*, edited by Oliver Houdé *et al.* New York and Hove: Psychology Press, 2004.
- Diltaj, Vilhelm. *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ, 1980.

- Diltaj, Vilhelm. *Zasnivanje duhovnih nauka*. Beograd: Prosveta, 1980.
- Donaldson, David. *Essays on Action and Events*. Oxford: Clarendon Press, [1980] 2001.
- Edger, Scott. "Hermann Cohen." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University (2020). Pristupljeno 1.12.2022.
- Ennis, Robert H. "A Concept of Critical Thinking". *Harvard Education Review*. Vol. 32, no. 1 (1962), 82-111.
- Ennis, Robert H. "A conception of rational thinking". *Philosophy of Education*, edited by Jerrold R. Coombs. Bloomington, IL: Philosophy of Education Society, 1979, 3-30.
- Ennis, Robert H. "Rational Thinking and Educational Practice." *Philosophy of Education*, edited by Jonas Soltis. Chicago: National Society for the Study of Education, 1981.
- Ennis, Robert H. "Critical Thinking and Subject Specificity: Clarification and Needed Research." *Educational Researcher* Vol. 18, no. 3 (1989), 4-10.
- Ennis, Robert H. *Critical thinking*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, 1996.
- Ellis, Albert. *Reason and Emotion in Psychotherapy. Revised and Updated*. New York: Secaucus, Carol Publishing Group, [1962] 1994.
- Ellis, Albert. *Svladavanje otpora u psihoterapiji*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005.
- Ellis, Albert. "Rational psychotherapy." *Journal of General Psychology* Vol. 59, no. 1 (1958), 35-49. Reprinted
- Ellis, Albert. *Overcoming Resistance*. New York: Springer Publishing Company, [1985] 2002.
- Ellis, Albert, Windy Dryden. *Primjena racionalno-emocionalne bihevioralne terapije*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.
- Ellis, Albert, Windy Dryden. *The Practice of Rational Emotive Behavior Therapy*. New York: Springer Publishing Company, 1997.
- Facion, Peter A. *Critical thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. Executive Summary of APA Delphi Research Project. California State University, 1990.
- Fifty Modern Thinkers of Education: from Piaget to the present day*, edited by Joy Palmer, David E Cooper and Liora Bresler. Taylor & Francis. Routledge, 2001.
- Flangan, Owen. "Consciousness as a pragmatist views it." *The Cambridge Companion to William James*, edited by Ruth Anna Putnam, Cambridge University Press, (1997), 25-48.
- Filipović Đurđević, Dušica Sunčica Zdravković. *Uvod u kognitivne neuronauke*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka, 2013.
- Fisette, Denis. "Phenomenology and descriptive psychology: Brentano, Stumpf, Husserl." *The Oxford Handbook of the History of Phenomenology*, edited by Dan Zahavi. Oxford University Press, 2018.

- Frye, Charlotte L. "Educational Implications of Gendlin's Philosophy of Experiencing." Doctoral dissertation, University of Illinois at Urbana/Champaign (2007). Pristupljeno 1.11.2022. <https://www.ideals.illinois.edu/items/81291>
- Fulgosi, Ante. *Psihologija ličnosti, teorija i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Gadamer, Hans-Georg. *Istina i metoda*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Gadamer, Hans-Georg. "Univerzalnost hermeneutičkog problema." *Filozofska hermeneutika XX. stoljeće u Njemačkoji*, urednik Željko Pavić, Zagreb: Biblioteka Scopus, (1998), 241-256.
- Gavin Bolton. Doroty, Heathcote. *So You Want to Use Role Play? A New Approach in How to Plan*. Trentham Books, 1999.
- Garrison, Jim, Alven Neiman. "Pragmatism and Education." *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, edited by Nigel Blake and Paul Smeyers, Blackwell Publishing, (2003), (21-37)
- Gendlin, Eugene. *Experiencing and the Creation of Meaning: a Philosophical and Psychological Approach to the Subjective*. Illinois, Evanston: Northwestern University Press, 1997.
- Gendlin, Eugene. "Implicit entry and focusing." *The Humanistic Psychologist* Vol. 27, no. 1 (1999), 80-88.
- Gendlin, Eugene T. *Fokusiranje*. Zagreb: V.B.Z, 2003.
- Goldberg, Lewis R. "The development of markers for the Big-Five factor structure." *Psychological assessment* Vol. 4, no. 1 (1992), 26-42.
- Goudeli, Kyriaki. "Logic and logograf in German idealism: an investigation into the notion of experience in Kant, Fichte, Schelling." Doctoral dissertation, University of Warwick, 1999.
- Govedarica, Milanko. *Filozofska analiza iracionalnosti*. Pančevo: Mali Nemo, 2006.
- Govedarica, Milanko. *Filozofija psihoanalize*. Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 2013.
- Gurwitsch, Aron. "On the Object of Thought." *Philosophy and Phenomenological Research* Vol. 7, no. 3 (1946), 347-353.
- Hamby, Benjamin. *The Virtues of Critical Thinkers*. McMaster University, 2014.
- Handbook of Psychology: Volume 1. History of Psychology*, edited by Irving B. Weiner and Donald K. Freedheim. New Jersey: John Wiley & Sons. Inc, 2003.
- Heathcote, Dorothy. *Dorothy Heathcote: Collected writings on education and drama*, edited by Liz Johnson and Cecily O'Neill, London: Hutchinson, 1985.
- Hildebrand, David. "John Dewey." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2018). Pristupljeno 1.12.2022. <https://plato.stanford.edu/entries/dewey>.
- Hitchcock, David. "Seven Philosophical Concepts of Critical Thinking: Themes. Variations. Implications." *Critical Thinking and Reasoning*, edited by Daniel Fasko Jr. and Frank Fair, Leiden: Brill Sense, (2021), 9-30.

- Hitchcock, David. "Critical Thinking." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 2022. Pristupljeno 17.12.2022. <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking>.
- Heinz, Häfner. "Descriptive psychopathology, phenomenology, and the legacy of Karl Jaspers." *Dialogues Clin Neurosci* Vol. 17, no. 1 (2015), 19-29.
- Hol, Kelvin S, Gardner Lindzi. *Teorije ličnosti*. Beograd: Nolit, 1979.
- Hollon, S. D, Alan T. Beck. "Cognitive and cognitive-behavioral therapies." *Handbook of psychotherapy and behavior change*, edited by Allen E. Bergin and Sol L. Garfield, New York: Wiley, (1994), 428-466.
- Horizonti pojma horizont - hermeneutičke, fenomenološke i interkulturalne studije*, urednik Elm Ralf, Novi Sad: Akademska knjiga, 2009.
- Hothersall, David. *History of Psychology*. McGraw Hill, 2003.
- Hrnjica, Sulejman. *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*. Beograd: Grafomed, 1994.
- Husserl, Edmund. *Logical Investigation I*. London; New York: Routledge, 2001.
- Husserl, Edmund. *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*. Zagreb: Naklada Breza, 2007.
- Husserl, Edmund. *Logical Investigation II*. London; New York: Routledge, 2001.
- Husserl, Edmund. *Logische Untersuchungen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1968.
- Husserl, Edmund. *Logička istraživanja, - Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje: 1. dio, svezak 2*, Zagreb: Naklada BREZA, 2005.
- Husserl, Edmund. *Logička istraživanja, - Istraživanja o fenomenologiji i teoriji spoznaje: 2. dio, svezak 2*. Zagreb: Naklada BREZA, 2005.
- Husserl, Edmund, René Decartes. *Kartezijanske meditacije; Meditacije o prvoj filozofiji*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO, 1975.
- Illeris, Knud. "What Do We Actually Mean by Experiential Learning?" *Human Resource Development Review*, Vol. 6, no. 1 (2007), 84-95.
- Introduction to Quantitative EEG and Neurofeedback: Advanced Theory and Applications*, edited by Thomas Budzynski, Helen Budzynski, James R. Evans and Andrew Abarbanel. San Diego: Academic Press, 2008.
- Inwood, Michael. *A Heidegger Dictionary: The Blackwell Philosopher Dictionaries*. Oxford: Blackwell, 1999.
- Itin, Christian M. "Reasserting the Philosophy of Experiential Education as a Vehicle for Change in the 21st Century." *Journal of Experiential Education*, Vol. 22, no. 2 (1999), 91-98.
- James, Wiliam. *Talks To Teachers of Psychology*. New York: W.W. Norton, [1899] 1958.
- James, William. *The Principles of Psychology 1 & 2*, Harvard University Press, [1890] 1983.

- Jarvis, Peter. *Adult Learning in the Social Context*. London: Croom Helm, 1987.
- Jauss, Hans Robert. „Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja.” *Fenomenološka hermeneutika*. Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998.
- Jaynes, Julian. *The origins of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*. Boston: Houghton Mifflin, [1976] 2000.
- Johnson-Laird, Philip N. “Mental models and human reasoning.” *Proceedings of the National Academy of Sciences*, (2010), 18243-18250.
- Johnson-Laird, Philip N. *How We Reason*. Oxford University Press, 2006.
- Jung, Carl G, Aniela Jaffé. *Memories, Dreams, Reflections*. New York: Vantage Books. [1961] 1989.
- Kalin, Boris. *Logika i oblikovanje kritičkog mišljenja: Uloga nastave logike u oblikovanju kritičkog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Kant, Immanuel. *Critique of pure reason*. Cambridge University Press, 1998.
- Kant, Imanuel. *Kritika čistog uma*. Beograd: BIGZ, 1976.
- Kant, Immanuel. *Kritika čistog uma*. Zagreb: Nakladi zavod Matice Hrvatske, 1984.
- Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1998.
- Kant, Immanuel. *Kant's Gesammelte Schriften*. Band 16. Berlin und Leipzig: Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften. Walter de Gruyter & Co, 1924.
- Kolb, David A. *Experiential Learning: Experience as the source of learning and development*. New Jersey: Prentice-Hall, 1984.
- Kolb, David A. “Learning styles and disciplinary differences.” *The Modern American College*, edited by A. W. Chickering. San Francisco: Jossey-Bass, 1981.
- Kolb, David A., Ronald Fry. “Toward an applied theory of experiential learning.” *Theories of Group Process*, edited by C. Cooper. London: John Wiley, 1975.
- Lakoff, George, Mark Johnson. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenges to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Lavie, Nilli, Aleksandra Hirst, Jan W. de Fockert, Essi Viding. “Load theory of selective attention and cognitive control.” *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 133, no. 30 (2004), 339-354.
- Linden, R. Timoney, Mark D. Holder. *Emotional Processing Deficits and Happiness - Assessing the Measurement, Correlates, and Well-Being of People with Alexithymia*. Springer, 2013.
- Link, Stephen W. “Rediscovering the past: Gustav Fechner and signal detection theory.” *Psychological Science* Vol. 5, no. 6. (1994), 335-340.
- Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. The Pennsylvania State University. [1690] 1999.
- Marinković, Josip. *Metodika nastave filozofije*. Zagreb: Školska knjiga, 1983.
- Mark, Mason. “Critical Thinking and Learning.” *Critical Thinking and Learning*, edited by Mark Mason, Blackwell Publishing, (2008), 1-11.

- Martin, Jane Roland. "Critical Thinking for a Humane World." *The Generalizability of Critical Thinking*, edited by S. Norris. New York: Teachers College Press, 1992.
- Maslow, Abraham H. *Motivation and Personality*. New York: Harper, 1954.
- Maultsby, Maxie C. "Rational Emotive Imagery." *Rational Living*, Vol. 6, no. 1 (1971), 24-26.
- Maultsby, Maxie C, Albert Ellis. *Techniques for Using Rational-Emotive Imagery (REI)*. New York: Institute for Rational Living, 1974.
- Maultsby, Maxie C. "Rational Emotive Imagery." *Rational Emotive Psychotherapy: Handbook of Theory and Practice*. Russell Greiger (ed.). New York: Springer Publishing Co., 1980.
- McPeck, John. *Critical Thinking and Education*. London: Routledge, 2017.
- McPeck, John. *Teaching Critical Thinking: Dialogue and Dialectic*. London: Routledge, 2017.
- McPeck, John. "Thoughts on Subject Specificity." *The Generalizability of Critical Thinking*. S. Norris (ed.). New York: Teachers College Press, 1992.
- Meier, Brain P. Schnall, Simone. Schwarz, Norbert. Bargh, John A. "Embodiment in Social Psychology." *Topics in Cognitive Science*, Vol. 4, no. 4. (2012), 705-716.
- Merleau-Ponty, Maurice. *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Milivojević, Zoran. *Emocije - Psihoterapija i razumevanje emocija*. Novi Sad: Prometej, 2004.
- Neisser, Ulric. *Cognitive Psychology*. New York: Appletion-Century-Crofts, 1967.
- Naturalizing Phenomenology: Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science*, edited by Jean Petitot, Francisco J. Varela, Bernard Pachoud and Jean-Michel Roy. Stanford University Press, 1999.
- Niedenthal, Paula. "Embodying emotion." *Science* 316, no. 5827 (2007), 1002-1005.
- Oatley, Keith, Dacher Kelter, Jennifer M. Jenkins. *Understanding Emotion*. Blackwell Publishing, 2006.
- O'Neill, Cecily. Lambert, Alan. *Drama structures: A practical handbook for teachers*. London: Stanley Thornes Ltd., 1982.
- Pace Giannotta, Andrea. "The concept of experience in Husserl's phenomenology and James' radical empiricism." *Pragmatism Today*, Vol. 9, no. 2 (2018), 33-42.
- Paul, Richard W. *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Rohnert Park. CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, 1990.
- Paul, Richard W. "Teaching Critical Thinking in the 'Strong' Sense: A Focus on Self-Deception, World Views, and a Dialectical Mode of Analysis." *Informal Logic*, Vol. 4, no. 2 (1982), 2-7.
- Paul, Richard W, Linda Elder. *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*. Rowman & Littlefield, [2006] 2020.

- Peirce, Charles Sanders. "How to make our ideas clear." *The Essential Peirce* 1, edited by N. Houser and C. Kloesel. Bloomington: Indiana University Press, [1878] 1992.
- Peirce, Charles Sanders. "The fixation of belief." *The Essential Peirce* 1, edited by N. Houser and C. Kloesel. Bloomington: Indiana University Press, [1887] 1992.
- Perls, Frederick, Ralph Franklin Hefferline, Paul Goodman. *Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality*. New York: Dell Publishing Co, 1951.
- Perls, Fritz. *Geštaltistički pristup psihoterapiji*. Beograd: Plato, 1998.
- Perls, Fritz. *The Gestalt Approach and Eye Witness to therapy*. Bantam Books, 1973.
- Phillips, D. C. "Theories of Teaching and Learning." *A Companion to the Philosophy of Education*, edited by Randell Curren. Oxford: Blackwell, 2003.
- Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition*, edited by Paul H. Hirst and Patricia White. London: Routledge, 2001.
- Philosophy of mind in the twentieth and twenty-first centuries: The history of the philosophy of mind*, 6, edited by Amy Kind. Routledge, 2019.
- Popović, Boško. „Upotpunjavanje ‘celovitosti’: Vraćanje u kolo brige, osećajnosti, ideala i vrednosti“. *Vaspitanje i altruizam*, urednici S. Joksimović, S. Gašić-Pavišić i Lj. Miočinović, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, (1997), 19-46.
- Portelli, John, Sharon Bailin. *Reason and Values: New Essays in Philosophy of Education*. Calgary: Detselig, 1993.
- Prinz, Jesse. *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotion*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Prinz, Jesse. *The Emotional Construction of Morals*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Proudfoot, Michael, Alan R. Lacy. *The Routledge Dictionary of Philosophy*. London; New York: Routledge, 2003.
- Radonjić, Slavoljub. *Uvod u psihologiju: struktura psihologije kao nauke*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1994.
- Radonjić, Slavoljub. *Psihologija učenja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
- Reflection: Turning experience into learning*, edited by David Boud *et al.* London: Kogan Page, 1985.
- Richard, Paul. "Critical Thinking and the Critical Person." *Thinking: The Second International Conference*. Routledge, 2018.
- Richardson, Alan W. "Conceiving, experiencing, and conceiving experiencing: Neo-kantianism and the history of the concept of experience." *Topoi* Vol. 22, no. 1 (2003), 55-67.

- Roberts, Jay W. "Beyond Learning By Doing: Theoretical Currents of Experience in Education." Doctoral dissertation, Miami University, 2009.
- Rodžers, Karl. *Kako postati ličnost*. Beograd: Nolit, 1985.
- Rogers, Carl. "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centred framework." *Psychology: a study of a science* III, edited by S. Koch. New York: McGraw-Hill, 1959.
- Rogers, Carl. *Client-centred therapy: its current practice, implications, and theory*. Boston: Houghton Mifflin, 1951.
- Rogers, Carl. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1961.
- Scheffler, Israel. *In Praise of the Cognitive Emotions and Other Essays in the Philosophy of Education*. New York: Routledge, 1991.
- Scheffler, Israel. *Reason and Teaching*. Indianapolis: Hackett, [1973] 1989.
- Schön, Donald. *Educating the Reflective Practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass, 1987.
- Schön, Donald. *The Reflective Practitioner*. New York: Basic Books, 1983.
- Schroeder, Timothy. *Three Faces of Desire*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Schutz, Alfred. "William James Concept of the Stream of Thought Phenomenologically Interpreted." *Philosophy and Phenomenological Research* Vol. 1, no. 4 (1941), 442-452.
- Shaun, Gallagher. *How the Body Shapes the Mind*, 2005.
- Siegel, Harvey. *Educating Reason: Rationality, Critical Thinking, and Education*. New York: Routledge, 1988.
- Sifneos, Peter E. "The prevalence of 'alexithymic' characteristics in psychosomatic patients." *Psychotherapy and Psychosomatics*, Vol. 22, no. 2-6 (1973), 255-262.
- Snook, Ivan A. "Teaching pupils to think." *Studies in Philosophy and Education*, Vol. 8, no. 3 (1974), 146-162.
- Standish, Paul. "Postmodernism and the education of the whole person." *Journal of Philosophy of Education*, 1995.
- Stefanović Karadžić, Vuk. *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima*. Beograd: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1935.
- Šćuric, Dejana. *Bujica riječi. odrednica Potreban i potrebit*. <https://bujicarijeci.com/potreban-i-potrebit>
- Taylor, Eugene. *The mystery of personality: A history of psychodynamic theories*. New York: Springer Publishing Company, 2009.
- Tennant, Mark. *Psychology and Adult Learning*. London: Routledge, 1997.
- Thagard, Paul. "Cognitive science." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University (2014). Pristupljeno 24.11.2017. <https://plato.stanford.edu/entries/cognitive-science>.
- Thayer-Bacon, Barbara. "Caring and Its Relationship to Critical Thinking." *Educational Theory*, Vol. 43, no. 3 (1993), 323-340.

- Thayer-Bacon, Barbora. "Transforming Critical Thinking: Thinking Constructively." *Studies in Philosophy and Education*, Vol. 17 (1998), 123-148.
- The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, edited by Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith and Paul Standish. Blackwell Publishing, 2003.
- The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, edited by Nicholas Bunnin and Yu Jiyuan. Blackwell Publishing, 2004.
- The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*, edited by Keith J. Holyoak and Robert G. Morrison. Cambridge University Press, 2005.
- The Cambridge Companion to Husserl*, edited by Barry Smith and David Woodruff Smith. Cambridge University Press, 1995.
- The Cambridge Companion to William James*. Cambridge University Press, 2004.
- The Cambridge Companion to Merleau-Ponty*. Cambridge University Press, 2004.
- The Cambridge dictionary of philosophy*, edited by Robert Audi. Cambridge University Press, 2019.
- The Cognitive Neurosciences*, edited by Michael S. Gazzaniga. MIT Press, 2009.
- The Collected Works of John Dewey, The Later Works 5*, edited by Jo Ann Boydston, Southern Illinois University Press, (1981), 1925-1953.
- The Edinburgh Dictionary of Continental Philosophy*, edited by John Protevi. Edinburgh University Press, 2005.
- The Philosophy of Education*, edited by Richard S. Peters. Oxford University Press, 1973.
- The Routledge Handbook of Embodied Cognition*, edited by Lawrence Shapiro. London; New York: Routledge Handbooks, 2014.
- Thompson, Evan. *Mind in Life - Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Usher, Robin. "Experiential learning or learning from experience: does it make a difference?" *Using Experience for Learning*, edited by David Boud, Ruth Cohen and David Walker. Buckingham: Open University Press, 1993.
- Van Gulick, Robert. "Consciousness." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University (2014). Pristupljeno 1.12.2022. <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness>.
- Van Manen, Max. "Phenomenology of Practice." *Phenomenology & Practice*, Vol. 1, no.1 (2007), 11-30.
- Van Manen, Max. *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*. London; Ontario: The Athlone Press, 1990.
- Varela, J. Francisco, Evan Thompson, Eleanor Rosch. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge: MIT Press, 1991.

- Varga, Somogy and Charles Guignon. "Authenticity." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University (2014). Pristupljeno 3.2.2018. <https://plato.stanford.edu/entries/authenticity/#SinAut>.
- Vaughn, Lewis. *The power of critical thinking*. Oxford University Press, 2008.
- Wilshire, Bruce. "Protophenomenology in the Psychology of William James." *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, Vol. 5, no. 1 (1969), 34.
- Winch, Christopher. Gingell, John. *Philosophy of Education: The Key Concepts*. Routledge, 2008.
- Woodruff Smith, David. "Phenomenology." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2013). Pristupljeno 1.12.2022. <https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology>
- Wundt, Wilhelm "Psychologismus und Logizismus." *Kleine Schriften* 1. Leipzig: Engelmann, 1910.

Biografija autora

Ana Kuburić, venčano Zotova, rođena je 22. maja 1984. godine u Sarajevu. Osnovne studije filozofije na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu završila je 2010. godine sa prosečnom ocenom 8,17, a master studije filozofije završila je 2013. godine sa prosečnom ocenom 9,85. Tema diplomskog rada bila je „Analiza prakse izvođenja nastave logike u srednjim školama u Srbiji“. Paralelno sa filozofijom studirala je srpski jezik, srpsku književnost sa opštom književnošću na Filološkom fakultetu u Beogradu i stekla status apsolventa. Doktorske studije filozofije na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu upisala je 2010. godine i položila sve ispite sa prosekom 9,71. Poslednji publikovani radovi su iz oblasti filozofije običnog jezika, psihologije i epistemologije.

Ana je radila kao profesor filozofije i logike u nekoliko škola u Beogradu: u Sportskoj gimnaziji (novembra 2010), Pravno-poslovnoj školi (oktobra 2015) i Gimnaziji "Sveti Sava" (februar-avgust 2016). Jedan je od autora i realizatora seminara za stručno usavršavanje nastavnika akreditovanog od strane Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije. Od školske 2012. do 2014. godine učestvovala je u realizaciji programa "Filozofija obrazovanja u kontekstu društvenih promena", kataloškog broja 204. Od školske 2014. do 2016. godine realizovala je program „Inovacije u nastavi sociologije“ kataloškog broja 876, koji se većim delom bavi metodama učenja iz doživljaja i iskustva, a čijom se teorijskom osnovom bavi u doktorskoj disertaciji. Program sličnog sadržaja sa proširenom ciljnom grupom pod nazivom „Inovacije u nastavi društvenih nauka“ kataloškog broja 151 predaje od 2016. do 2018. godine. Program još jednom menja naziv u "Razvoj vešina za kvalitetniju nastavu" kataloškog broja 569 za akreditacioni period od 2018. do 2022. godine, jer se pojavila potreba da ciljna grupa bude još šira. U istom periodu, Ana učestvuje u realizaciji programa "Kritičko mišljenje i kreativnost u nastavi filozofije" kataloškog broja 222, koji takođe za temu ima sadržaje kojima se bavi u doktoratu.

Ana se dodatnim obrazovanjem kvalifikovala za poslove izvođenja i analize kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja društvenih nauka. Stručnu praksu na poziciji mlađeg analitičara za istraživanja na Balkanu imala je u Briselu 2009. godine u Galupovoj Organizaciji za Evropu (The Gallup Organisation Europe). Po upisu doktorskih studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za psihologiju pohađa predavanja iz Statistike u psihologiji (2010/2011), Psihometrije i Odabranih tema iz statistike i psihometrije (2011/2012). Kurs pod nazivom "15.071x The Analytics Edge" organizovan od strane kancelarije za digitalno učenje Masačusetskog tehnološkog instituta (MIT) završava 2014. godine. Poslednje statističke analize koje je radila tiču se stavova populacije BiH prema procesu pomirenja, zajedničkog projekta Univerziteta u Edinburgu i CEIR-a Bosne i Hercegovine (naziv: „Religija i etika u ratu i stvaranju mira“). Analizu sadržaja udžbenika radila je za Georg-Eckert-Institut – Leibniz-Institut für internationale Schulbuchforschung iz Nemačke (naziv: „Analiza školskih udžbenika istorije za osnovnu i srednju školu Makedonije, Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine - tema reformacija i protestantizam“). Radila je statističku analizu podataka koji ispituju vrednosti studenata Srbije, zajedničkog projekta Centra za religijske studije Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda i Centra za evropske studije iz Brisela (naziv: „(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-

političke vrednosti studenata u Srbiji”). Sa prekidima od 2010. do 2022. godine radila je kao naučni saradnik Centra za empirijska istraživanja religije sa sedištem na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Bila je sekretar časopisa „Religija i tolerancija” koji izdaje isti Centar od njegovog prvog broja 2004. godine do osamnaestog 2012. godine, a od 2015. godine je član izdavačkog saveta istog časopisa. Ana je majka dvoje dece.

Konferencije na kojima je učestvovala:

Zotova Ana, Kuburić Zorica and Ćumura Ljiljana. “Challenges of the global crisis for personal and collective faith / religion.” napomena *Materijal prezentovan na* “Religion in the Global Crisis of Late Modernity”, Srebrno jezero, Srbija, 9-10. septembar 2022.

Zotova Ana, Kuburić Zorica and Ćumura Ljiljana. “The Points of Convergence and Divergence: Religious and National Identity of Citizens from Bosnia and Herzegovina.” napomena *Materijal prezentovan na* “Religions, Identities, Policies”, Srebrno jezero, Srbija, 10-11. septembar 2021.

Zotova Ana i Kuburić Zorica. “The role of Religion in the process of reconciliation in Bosnia and Herzegovina - theoretical and practical possibilities.” napomena *Materijal prezentovan na* First European Conference of Religious Dialogue and Cooperation “The role of religion in peace and conflict”, Skopje, 2019.

Zotova Ana i Kuburić Zorica. “Presentation of Results of Research on the Relationship Between Religion and Reconciliation.” napomena *Materijal prezentovan na* međunarodnoj konferenciji “The Western Balkan’s Diversity of Identities: Religion, Language, and Education”, Budimpešta, Mađarska, 21. novembar 2017.

Zotova Ana. „Tolerancija posle sukoba – empirijsko istraživanje procesa pomirenja u BiH.” napomena *Materijal prezentovan na* međunarodnoj konferenciji „Verska tolerancija u Dunavskom region”, Sremski Karlovci, Srbija, 1. jun 2015.

Zotova Ana. „Analiza ilokucionog čina izvinjenja.” napomena *Materijal prezentovan na* konferenciji „Socijalni problemi krivice”, Novi Sad, Srbija, 10. maj 2015.

Zotova Ana i Kuburić Zorica. „Odnos između religioznosti i mentalnog zdravlja.” napomena *Materijal prezentovan na* naučno-stručnom skupu „Treći sarajevski dani psihologije”, Sarajevo, BiH, 25-26. april 2014.

Zotova Ana i Kuburić Zorica. “Empirical Reality of Philosophy in Schools, Between East and West – Case of Serbia and Croatia.” napomena *Materijal prezentovan na* XXVI International Philosophical School “Applied and Experimental Philosophy in Knowledge Based Society East and West”, Sofija, Bugarska, 4-6. jun 2010.

Zotova Ana i Kuburić Zorica. “Self-concept between religion and secularity.” napomena *Materijal prezentovan na* 23rd Session of Varna International Philosophical

School "The Challenges Facing Philosophy in United Europe", Varna, Bugarska 26. maj -3. jun 2004.

Naučni radovi:

Monografije:

Zotova Ana, Kuburić Zorica, Popov Momčinović Zlatiborka, Brkić Marko Antonio i Wilkes George. *Izgradnja povjerenja i pomirenja u BiH: Različite perspektive*. Sarajevo: CEIR/Relwar, 2021.

Zotova, Ana, Kuburić Zorica, Popov Momčinović Zlatiborka, Brkić Marko Antonio and Wilkes George. *Building Trust and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina: Different Approaches*. Sarajevo: CEIR/Relwar, 2021.

Davor Marko, **Zotova Ana**, Wilkes George, Emina Ćosić, Zorica Kuburić, Marko Antonio Brkić, Gorazd Andrejč, Zlatiborka Popov Momčinović i Muhamed Jusić. *Pomirenje - sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele: građani/-ke u 13 lokalnih zajednica Bosne i Hercegovine o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja*. Novi Sad - Sarajevo: CEIR/Relwar, 2021.

Kuburić Zorica i **Zotova Ana**. *Uloga religije, porodice i obrazovanja u procesu pomirenja - Razlike u stavovima manjine i većine u Bosni i Hercegovini*. Novi Sad: CEIR, 2019.

Wilkes George, **Zotova Ana**, Kuburić Zorica, Andrejč Gorazd, Brkić Marko Antonio, Jusić Muhamed, **Popov Momčinović Zlatiborka** and Marko Davor. *Factors in Reconciliation: Religion, Local Conditions, People and Trust*. Sarajevo: The University of Edinburgh/Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace and Center for the Empirical Researches of Religion in BiH, 2013.

Članci:

Zotova Ana i Zrinka Štimac. „Südosteuropäische Perspektiven auf die Reformation im Geschichtsbuch.“ *Die Reformation in europäischen Schulbüchern*, (2022):139-176.

Kuburić Zorica and **Zotova Ana**. "The role of religion in the process of reconciliation in Bosnia and Herzegovina: an empirical research." *Religious Dialogue and Cooperation 2*, (2021):79-87.

Zotova Ana, Kuburić Zorica and Ćumura Ljiljana. "The Points of Convergence and Divergence: Religious and National Identity of Citizens from Bosnia and Herzegovina." *Religions, Identities, Policies*, book of abstracts, (2020):11.

Zotova Ana and Kuburić Zorica. "Presentation of results of research on the relationship between religion and reconciliation." *Religija i tolerancija 29*, (2018):149-164.

Zotova Ana. „Problem izvinjenja u filozofiji običnog jezika.” *Socijalni problemi krivice*, (2015):129-150.

Kuburić Zorica i **Zotova Ana.** “Prostor i identitet - značaj izgradnje odnosa poverenja među religijskim i nacionalnim grupama za budućnost lokalnog, državnog i regionalnog prostora.” *Društvo i prostor - Epistemologija prostora. Društveni prostor i kulturnoistorijska značenja*, (2015):272-286.

Кубурич Зорица и **Зотова Ана.** „Религија и психическо здравље.” *Научный результат. Социология и управление* 2, (2014):37-55.

Kuburić Zorica i **Zotova Ana.** „Religija i mentalno zdravlje.” *Religija i tolerancija* 20, (2013):185-214.

Zotova Ana, Kuburic Zorica, Wilks George, Andrejič Gorazd, Brkić Marko Antonio i Jusić Muhamed. „Predstavljanje rezultata istraživanja o odnosu religije i pomirenja.” *Uloga religije u pomirenju i tranzicionoj pravdi*, (2013):149-165.

Kuburić Zorica, **Zotova Ana,** Popov Momčinović Zlatiborka, Brkić Marko Antonio i Jusić Muhamed. „O mogućnostima i preprekama u izgradnji poverenja na Balkanu.” *Promene i prepreke*, (2013):63-79.

Kuburić Ana. „Osnovni pojmovi preko kojih Kejt Di Rouz objašnjava skeptički argument: relativizacija istine.” *Religija i tolerancija* 18, (2012):249-260.

Kuburic Ana and Kuburic Zorica. “Empirical Reality of Philosophy in Schools, Between East and West - Case of Serbia and Croatia.” *Balkan Journal of Philosophy* 3/2, (2011):221-237.

Kuburić Ana. „Zalaganje za metodiku nastave logike.” *Metodički vidici* 1, (2010):142-150.

Kuburić Ana. „Nastava logike u srednjoj školi - od 1950. do 2010.”, *Arhe* 14, (2010):183-195.

Kuburić Zorica and **Kuburić Ana.** “Degree of Trust in The Western Balkans and Bulgaria.” *Balkan Journal of Philosophy* 2/1, (2010):79-94.

Kuburić Zorica i **Kuburić Ana.** „Stepen međusobnog poverenja na Zapadnom Balkanu i u Bugarskoj.” *Religija i tolerancija* 13, (2010):5-26.

Kuburić Zorica i **Kuburić Ana.** „Stepen poverenja u medije.” *Religijska imaginacija i savremeni mediji: medijizacija religije i/ili religizacija medija*, (2010):41-62.

Kuburić Zorica i **Kuburić Ana.** „Razlika između svetovnog i duhovnog identiteta.” *Sociologija* 48/1, (2006):19-37.

Kuburić Zorica i **Kuburić Ana.** „Slika o sebi između svetovnog i duhovnog identiteta.” *Religija i tolerancija* 2, (2004):17-37.

Izdavaštvo:

Kuburić Zorica, **Zotova Ana** i Ćumura Ljiljana (priređivači). *Individualnost i kolektivitet iz perspective interdisciplinarnih istraživanja*. Novi Sad: CEIR, 2022.

- Kuburić Zorica, **Zotova Ana** i Ćumura Ljiljana (priređivači). *Ljubav i strah u fokusu interdisciplinarnih istraživanja*. Novi Sad: CEIR, 2021.
- Kuburić Zorica, **Zotova Ana** i Ćumura Ljiljana (priređivači). *Mesto stida i ponosa u religiji, filozofiji i umetnosti*. Novi Sad: CEIR, Beograd: Porodični razgovori, 2020.
- Kuburić Zorica, **Zotova Ana** i Ćumura Ljiljana (priređivači). *Opraštanje i/ili zaboravljanje*. Novi Sad: CEIR, 2019.
- Kuburić Zorica, **Zotova Ana**, Rujević Goran (priređivači). *Savremeni pristup filozofskim temama*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, 2018.
- Kuburić Zorica, Ćumura Ljiljana i **Zotova Ana** (priređivači). *Mir i pomirenje - zbornik radova II*. Novi Sad: CEIR, 2018.
- Kuburić Zorica, Ćumura Ljiljana i **Zotova Ana** (priređivači). *Mir i pomirenje - zbornik radova I*. Novi Sad: CEIR, 2018.
- Kuburić Zorica, Ćumura Ljiljana i **Zotova Ana** (priređivači). *Metodika nastave društvenih predmeta između teorije i prakse*. Beograd: Čigoja štampa, 2017.
- Kuburić Zorica, **Zotova Ana** i Ćumura Ljiljana (priređivači). *Lica i naličja društvene i lične slobode*. Novi Sad: CEIR, 2017.
- Kuburić Zorica, Milenković Pavle i **Zotova Ana** (priređivači). *Socijalni problemi krivice*. Novi Sad: CEIR, Filozofski fakultet, 2015.
- Kuburić Zorica i **Zotova Ana** (priređivači). *Humanitarni rad verskih zajednica*. Novi Sad: CEIR, 2014.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора АНА КУБУРИЋ

Број индекса 0F-10

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

УЛОГА ИСКУСТВА И ДОЖИВЉАЈА У КРИТИЧКОМ МИШЉЕЊУ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1. 12. 2022.

Ана Кубурић

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора: Ана Кубурић

Број индекса: 0F-10

Студијски програм: ФИЛОЗОФИЈА

Наслов рада: УЛОГА ИСКУСТВА И ДОЖИВЉАЈА У КРИТИЧКОМ МИШЉЕЊУ

Ментор: Проф. др Миланко Говедарица

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 1. 12. 2022.

Ana Kuburić

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

УЛОГА ИСКУСТВА И ДОЖИВЉАЈА У КРИТИЧКОМ МИШЉЕЊУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1. 12. 2022.

Ana Kubrić

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.